

ԱՐՄԵՆ
ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՇԻՐԱԿԸ
XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՄԵՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՇԻՐԱԿԸ
XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ
(պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)

«Դպիր» հրատարակչություն

ԳՅՈՒՄՐԻ - 2005

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Հ 300

Հրատարակության և երաշխավորված
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի 2005թ. մարտի 25-ի որոշմամբ

Գիտական խմբագիր՝

պատմ. գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Աշոտ Մելքոնյան

Հայրապետյան, Ա. Ս.

Հ 300 Արևելյան Շիրակը XIX-րդ դարի առաջին կեսին: [Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն]. - Գյումրի: Դպիր, 2005. - 204 էջ:

Սույն մենագրությունը պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն է՝ նվիրված պատմական Շիրակ գավառի արևելյան հատվածի Ռուսաստանին միացման, նրա այդ ժամանակահատվածի վարչական բաժանումների, բնակավայրերի ու ազգաբնակչության տեղաբաշխման, Ռուսական կայսրության կողմից վարվող ժողովրդագրական քաղաքականության, էթնիկ տեղաշարժերի, դրանց պատճառների և դրսևորման առանցքային պարզաբանմանը:

Գրքում փոքր է արվել ի մի բերել Արևելյան Շիրակի պատմության նոր շրջանին վերաբերող պատմագիտական և ժողովրդագրական փաստերն ու տեղեկությունները, որ սփռված են գիտական գրականության մեջ և արխիվային փաստաթղթերում՝ գավառի XIX դարի առաջին կեսի սոցիալ-տնտեսական, ռազմաքաղաքական, ինչպես նաև էթնոժողովրդագրական հնարավորինս ամբողջական պատկերը ներկայացնելու համար:

Գիրքը նախատեսված է բուհերի մասնագիտական բաժինների ուսանողների, մասնագետ-պատմաբանների և ընթերցող լայն հասարակության համար:

Հ 0503020913 2005
792(01) - 2005

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 99930-58-32-7

© Հայրապետյան Ա. Ս., 2005 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայ պատմագիտության մեջ Արևելյան Շիրակի սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքին, ինչպես նաև նրա էթնո-ժողովրդագրական իրավիճակին և Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանումների համակարգում ունեցած տեղին վերաբերող բազմաթիվ տեղեկությունները ուղղակի ցրված են պատմիչների գործերում, գիտական գրականության մեջ, արխիվային փաստաթղթերում և այլուր:

Սույն աշխատությունը նպատակ է հետապնդում ի մի բերել Արևելյան Շիրակի պատմության, մասնավորապես նրա նոր շրջանին վերաբերող պատմագիտական և ժողովրդագրական փաստերն ու տեղեկությունները, որ առկա են Հայ և օտար պատմագրության մեջ՝ Հայտածելու Համար գավառի տվյալ ժամանակաշրջանի սոցիալ-քաղաքական, ռազմավարական, ինչպես նաև էթնո-ժողովրդագրական հնարավորին չափ ամբողջական պատկերը: Այն նվիրված է պատմական Շիրակ գավառի Արևելյան Հատվածի՝ Ռուսաստանին միացման, վարչական բաժանումների, ազգաբնակչության տեղաբաշխման, Ռուսական կայսրության կողմից այստեղ վարվող ժողովրդագրական քաղաքականության, էթնիկ տեղաշարժերի, դրանց պատճառների և դրսևորման առանձնահատկությունների, նաև մի շարք այլ հիմնահարցերի ըստ մենայնի պարզաբանմանը:

Ժամանակագրական առումով ուսումնասիրությունը ընդգրկում է Հայ ազգաբնակչության լուրջ տեղաշարժերով և էթնո-ժողովրդագրական բուռն գործընթացներով աչքի ընկնող մի կարևորագույն պատմական ժամանակահատված՝ XIX դարի առաջին կեսը, գործընթացներ, որոնց հիմքում ընկած են մի շարք տնտեսական և հատկապես քաղաքական շարժառիթներ՝ մասնավորապես, Ռուսական կայսրության արևելյան քաղաքականության Հարածուն ակտիվացումը, արևելահայության Ռուսական կողմնորոշման ուժեղացումը և այլն:

Աշխատության մեջ Հաջորդաբար քննության են ենթարկվել Արևելյան Շիրակին առնչվող մի շարք հիմնախնդիրներ: Պատմագրության ընձեռած տեղեկությունների համակարգմամբ՝ նախ ուրվագծվել է գավառի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի համառոտ պատկերը հին և միջին դարերից մինչև XIX դարասկիզբը՝ Ռուսաստանին միանալու ժամանակահատվածը, ապա մանրադրին քննության են առնվել Ռուսական կայսրության հետ Շորագյալի գավառի միավորմանն առնչվող հարցերը:

XIX դարի շեմին նպաստավոր ռազմաքաղաքական իրադրություն էր ստեղծվել Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու համար, և ցարիզմը, «ազատագրական առաքելության» դրոշի ներքո խնամքով թաք-

ցընելով իր արևելյան քաղաքականության նվաճողական բնույթը, չհապաղեց ձեռնամուխ լինել դեռ իրագործմանը, մանավանդ որ Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին օբյեկտիվորեն համապատասխանում էր նաև տեղի ժողովուրդներին՝ օտարի դարավոր ստրկական լծից ազատագրվելու վաղեմի ձգտումներին: XIX դարասկզբի ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների առաջին փուլում (մինչև 1813թ.) թուրք-պարսկական լծից ազատվեցին և Ռուսական կայսրության հովանու տակ անցան Դաղստանն ու Վրաստանը, Գյանջայի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Բաքվի, Թալիշի խանություններն ու Լոռու, Փամբակի, Շամշադինի, Զանգեզուրի, Շորաքյալի գավառները, երկրորդ փուլում (մինչև 1828 թ.)՝ նաև Երևանի և Նախիջևանի խանությունները: Այլ խոսքով՝ 1801-1828 թթ. ընթացքում լիովին ազատագրվեց և Ռուսաստանին միացավ գերեզման արևելյան Հայաստանը:

Մենագրության շրջանակներում այս խնդրի հանգամանալի արծարծումը արդիական ենք համարում այնքանով, որքանով կարևորվում է Շորաքյալի՝ որպես Անդրկովկասում Ռուսական կայսրության խոշոր հենակետերից մեկի, ռազմավարական և տնտեսական նշանակությունն ամբողջ XIX դ.: Արևելյան Շիրակն այն աշխարհագրական դարպասն էր, որով Ռուսաստանը ներթափանցում էր Պարսկահայաստան, և Շորաքյալի սուլթանության գրավումով ցարական ինքնակալությունը սկիզբ էր դնում ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի միացման խնդրի լուծմանը, այլև հիմնավորապես խառնում էր արևմտաեվրոպական տերությունների ռազմաքաղաքական պլանները Անդրկովկասում՝ պատենելով նաև թուրք-պարսկական նկրտումները դեպի Վրաստան, որը դարասկզբին արդեն փաստորեն միավորվել էր Ռուսաստանին: Այս ամենի հստակ գիտակցումով էլ հետամուտ ենք եղել ըստ ամենայնի խորությամբ քննելու ռուսական իշխանությունների՝ նշված ժամանակաշրջանի ռազմատնտեսական քաղաքականությունը Արևելյան Հայաստանում, մասնավորաբար՝ Արևելյան Շիրակում:

Հետազոտվող թեմայի բազմաթիվ հիմնահարցերի շարքում առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում քննության ենթակա ժամանակահատվածում Շորաքյալի գավառի բնակչության էթնո-ժողովրդագրական վիճակի ու կրոնադավանաբանական կազմի, բնակավայրերի տեղագրության, բնակչության տեղաշարժերի, նրա ազգային կազմի տոկոսային հարաբերակցության դինամիկայի և այլ խնդիրների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը: Համապատասխան նյութերի խիստ սակավությունը, հաճախ նաև իսպառ բացակայությունը դժվարալուծելի է դարձնում որոշակի ժամանակահատվածների վերաբերյալ ամփոփ վիճակագրության կազմումը, աղքատիկ են մանավանդ 1801-1825 թթ. վերաբերող վիճակագրական տվյալները. ձեռագիր և տպագիր աղբյուրներում տեղ գտած այդ տեղեկությունները գերազանցապես սահմանափակվում են ամբողջ գավառի, կամ առանձին բնակավայրերի մասին

ընդհանուր առմամբ խիստ թուլցիկ և ճշգրտման կարոտ հիշատակություններով:

Ժողովրդագրական հիմնախնդիրների քննության տեսանկյունից աշխատության մեջ առանձնակի կարևորություն է տրվում ռուսական իշխանությունների կողմից 1840-1850 թթ. ընթացքում Անդրկովկասյան երկրամասի վարչատարածքային բարեփոխումների քաղաքականության և դրանում Արևելյան Շիրակին հատկացված դերակատարության խնդիրների մանրագնին ուսումնասիրությանը: Տարածաշրջանում կուտակված ռազմաքաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, նաև ազգային և հոգևոր խնդիրների՝ Ռուսաստանին նպատակահարմար լուծումների որոնման հրամայական անհրաժեշտությունը հանգեցրեց անդրկովկասյան տիրույթների վարչատարածքային բաժանումների, որոնք հաջորդաբար կյանքի կոչվեցին 1840 թ.-ից: Դրանք թելադրված էին ոչ այնքան տեղացի ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական և երկրի բնապատմական պայմաններով, որքան ցարական ինքնակալության՝ երկրամասում հետապնդած ռազմական, ֆինանսական և գաղութատիրական շահերով: Այդ շահերով պայմանավորված՝ ռուսները նվաճված տարածքները պարբերաբար ենթարկում էին վերաբաժանումների՝ ստեղծելով նոր վարչական միավորներ, հաճախ վերաձևելով հները կամ փոփոխելով միևնույն վարչական միավորի տարածքային սահմանները և այլն: Խնդրո առարկայի առումով դրանք հանգեցրին 1805 թ. գոյություն ունեցող Փամբակ-Շորաքյալի դիստանցիայի հիման վրա 1840 թ. նոր, ավելի մեծ վարչական միավորի՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծմանը, որ ինքնին նշանակալի առաջադիմական քայլ եղավ տեղական կառավարման արդյունավետության բարձրացման, ինչպես նաև Հայաստանի Հյուսիսային հատվածում հայաշատ հոգեբանական միավորի կազմում ընդգրկելու տեսակետից:

Ինչպես ողջ Արևելյան Հայաստանի, այնպես էլ Արևելյան Շիրակի ժողովրդագրական հիմնախնդիրների ուսումնասիրության առումով կարևորություն է ձեռք բերում պարսկահայատակ հայերի և, մանավանդ, արևմտահայերի գաղթների, ըստ բնակչության նոր վայրերի գաղթականների տեղաբաշխման, երկրամասի բնակչության էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական իրադրության վրա գաղթների թողած ազդեցության և հարակից այլ հարցերի ուսումնասիրությունը: Թուրքմենչայի (1828 թ. փետրվարի 10/22) և Ադրիանապոլսի (1829 թ. սեպտեմբերի 2/14) հաշտության պայմանագրերը քրիստոնյաներին Պարսկաստանից և Թուրքիայից արտագաղթելու լայն իրավունքներ ընձեռեցին: Զանգվածային այդ գաղթերը վերականգնեցին Արևելյան Շիրակի բնակչության ժողովրդագրական նախկին հայեցի պատկերը և իրենց կազմակերպման ու իրականացման լուրջ թերություններով հանդերձ՝ նպաստեցին տարածաշրջանի բնակչության մեջ հայ տարրի ըզգալի ավելացմանը, ազգային կազմի քանակական աճին ու որակական փոփոխմանը և դրանով Արևելյան Շիրակը հայ ժողովրդի մի ստվար

Հատվածի համար ազգահավաքման օջախի վերածելուն:

Գրքում լուսաբանվում են նաև ոչ պակաս կարևորություն ներկայացնող այլ խնդիրներ՝ կապված XIX դարի 30-ական թթ. վերջերից Արևելյան Շիրակի տարածքում ռուսական զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունների կողմից անցկացվող քաղաքաշինական բուռն միջոցառումների, գավառի տարածքում նոր բնակավայրերի հիմնադրման, գավառակենտրոնի քաղաք Հոչակման և Ալեքսանդրապոլ վերանվանման հետ: Մասնավորապես, ի մի են բերվել և գնահատանքի արժանացել Կոնստանդի, Գյումրի, Ալեքսանդրապոլ տեղանունների վերաբերյալ գիտական գրականության մեջ առկա ստուգաբանական տեղեկությունները, հանգամանորեն մեկնաբանվել են ինչպես քննության առարկա ժամանակահատվածում Շիրակ գավառի այս հատվածում քաղաք հիմնելու շարժառիթներն ու պատճառները, այնպես էլ նորաստեղծ քաղաքի անվանափոխությանը, հատկապես կարճ ժամանակահատվածում նրա տնտեսական բավականին արագ զարգացմանը, Ռուսական կայսրության համար քաղաքի ունեցած ռազմավարական կարևոր նշանակությանը վերաբերող հարցերը:

Հայ մատենագրության մեջ Շիրակի մասին տեղեկություններ կան Մովսես Խորենացու,¹ Ղևոնդի,² Սամվել Անեցու,³ Ստեփանոս Տարոնեցու,⁴ Առաքել Դավրիժեցու,⁵ Զաքարիա Քանաքեռցու⁶ և Աբրահամ Կրետացու⁷ աշխատություններում: Ընդ որում, բոլոր պատմիչներն էլ Շիրակը գերազանցապես հիշատակում են այս կամ այն ժամանակաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական իրավիճակի առնչությամբ՝ առանց վարչական, ժողովրդագրական, տեղագրական կամ ժամանակագրական բնույթի մանրամասների: Թերևս միայն վերջին երկու հեղինակները և մասնավորապես Աբրահամ Կրետացին է, որ շրջագայելով Արևելյան Հայաստանի մի քանի շրջաններում, վարչական և տեղագրական բնույթի որոշ աղբյուրի տեղեկություններ է թողել նաև պարսկական տիրապետության տակ գտնվող Շիրակ գավառի արևելյան հատվածի մասին:

¹ Մովսես Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1910:

² Պատմութիւն Ղևոնդայ մեծի վարդապետի Հայոց, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1887:

³ Սամուել Անեցի, Հասարմունք ի զոյ պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:

⁴ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885:

⁵ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896:

⁶ Զաքարեայ սարկաւազ Քանաքեցի, Պատմագրութիւն, հ. Ա-Բ, Վաղարշապատ, 1870:

⁷ Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն անցիցն իրոց և Նատր Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870:

Թուրք-պարսկական տիրապետության շրջանից պահպանված վարչական ու տեղագրական նյութերի մեջ իրենց կարևորությամբ առանձնանում են XVII դարի թուրք պատմագիրներ Էվլիա Չելեբիի,⁸ Իբրահիմ Փեչեքիի⁹ և Սուլաք Ջադեբիի¹⁰ աշխատությունները: Վերջիններս 1554 և 1578 թթ. թուրք-պարսկական բախումներն ու թուրքական բանակների երևանյան արշավանքները նկարագրելիս բավականին մանրամասնորեն են անդրադարձել դեպի Երևան շարժվող թուրքական զորքերի ճանապարհին հանդիպած տարածքների, այդ թվում նաև Շիրակ գավառի որոշ բնակավայրերի և դրանցում բնակչության էթնիկական կազմի նկարագրությանը:

Վարչատեղագրական և ժողովրդագրական բնույթի ուշագրավ տեղեկություններով է հարուստ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ, մեծանուն պատմաբան Ղուկաս Ինճիճյանի «Աշխարհագրութիւնն չորից մասանց աշխարհի»¹¹ երկասիրությունը (1806 թ.), որի միայն Պատմական Հայաստանին նվիրված առաջին հատորում մեծածավալ արխիվային նյութի և հրապարակի վրա եղած գրականության բազմակողմանի ուսումնասիրության հիման վրա հեղինակը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում նաև XVII դարի սկզբներից Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասը կազմող Երևանի բնակչության (Չուխուր-Սաադի կուսակալության) վարչատարածքային բաժանման, նրա տնտեսության, ժամանակի ուշագրավ քաղաքական անցքերի, բնակչության տեղաշարժերի, տեղաբաշխման և այլնի մասին: Խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևորություն է ներկայացնում հեղինակի «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի»¹² աշխատությունը, որի Շիրակին վերաբերող բաժինը նվիրված է մասնավորապես Կամսարական նախարարական տան ծագումնաբանության և Շիրակում ու Արշարունիքում ներանց հաստատվելու հետ կապված հիմնախնդիրների պարզաբանմանը:

XIX դարի 50-ական թվականներից սկսած հրապարակի վրա հայտնվեցին Ղևոնդ Ալիշանի «Տեղագիր Հայոց Մեծաց» (1853 թ.), «Շիրակ» (1881 թ.), «Այրարատ» (1890 թ.) մեծարժեք աշխատությունները, որոնց մեջ խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրության տեսանկյուն

⁸ Էվլիա Չելեբի, «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը, հ. Գ, Եր., 1967:

⁹ Իբրահիմ Փեչեքի, «Թուրքական աղբյուրներ...», կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը, հ. Ա, Եր., 1961:

¹⁰ Սուլաք Ջադե, «Թուրքական աղբյուրներ...», կազմեց Ա. Սաֆրաստյանը, հ. Բ, Եր., 1964:

¹¹ Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1806:

¹² Ինճիճեան Ղ., Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. Ա-Գ, Վենետիկ, 1835-ՌՍՉԴ, էջ 173-178:

նից հատկապես կարևորվում է «Շիրակ» մենագրությունը:¹³ Հմտորեն օգտվելով ձեռքի տակ եղած բազմաբնույթ նյութերից, նաև Հայաստանի վերաբերյալ օտարերկրացիների ուղեգրություններում առկա բազմաթիվ տեղեկություններից՝ անվանի հայագետն այս աշխատությունում մեջ, առանձին անճշտություններով հանդերձ, ամենայն մանրամասնությամբ վեր է հանել Շիրակ գավառի երկու՝ արևմտյան և արևելյան հատվածների վարչաժողովրդագրական պատկերը, ինչպես նաև ուրվագծել է թուրք-պարսկական տիրապետության ողջ ընթացքում գավառի երկու հատվածներում աստիճանաբար զորեղացող հայաթափման գործընթացի միտումները: Ապա կենտրոնանալով Արևելյան Շիրակի պատմության հիմնահարցերի լուսաբանման վրա՝ բացի տեղագրական, ժողովրդագրական ու քաղաքաշինական բնույթի տեղեկություններ հայտնելուց, հեղինակը քննության է առել նաև Ռուսաստանին նրա միացման ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հետևանքները:

Շիրակ գավառի տեղագրական, ժողովրդագրական ու վարչական հարցերի ուսումնասիրության և լուսաբանման խնդիրներում պակաս կարևոր նշանակություն չունեն Ներսես Սարգսյանի,¹⁴ Մ. Վակների,¹⁵ Հ. Լինչի,¹⁶ Հովհ. Հակոբյանի,¹⁷ Ս. Ջալալյանի,¹⁸ Մ. Բաջունու¹⁹ և Պողոս վարդապետ Պետրոսյանի²⁰ աշխատությունները: Թերություններով հանդերձ՝ ուշագրավ ու արժեքավոր են հատկապես Պողոս վարդապետ Պետրոսյանի «Տեղագրություն Շիրակայ» և Ն. Սարգսյանի «Տեղագրությունք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս» մենագրությունները, որոնք պարունակում են աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող տեղագրական ու վարչաժողովրդագրական բնույթի բազմաթիվ ուշագրավ տեղեկություններ: Հատկապես արժեքավոր են հայկական բնակավայրերի ու դրանցում առկա բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տեղեկությունները: Դրանց մեծ մասը վերաբերում է ավելի ուշ ժամանակաշրջանի, այնուամենայնիվ այդ տեղեկությունները խիստ կարևոր են այն

¹³ Ալիշան Ղ., Շիրակ, տեղագրություն, պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881:

¹⁴ Սարգսյան Ն., Տեղագրությունք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:

¹⁵ Վակներ Մ., Ծանապարհորդություն ի Հայաստան, Վիեննա, 1851:

¹⁶ Լինչ Հ. Ֆ. Պ., Հայաստան ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ, հ. 1, Կ. Պոլիս, 1913:

¹⁷ Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, հ. 2, Ժժ դարի առաջին քսանամյակ (1800-1820), Եր., 1934:

¹⁸ Ջալալյան Ս., Ծանապարհորդություն ի Մեծ Հայաստան, մասն Ա-Բ, Տիֆլիս, 1842-1858:

¹⁹ Բաջունի Մ., Աշխարհագրություն Հին և Նոր Հայաստանայց, Վենետիկ, 1857:

²⁰ Տեղագրություն Շիրակայ, աշխատասիրելալ ի Պողոս վարդապետ Պետրոսեան, Արարատ, Էջմիածին, 1870, 3-րդ տարի, քի Ա, էջ 20-25, քի Բ, էջ 54-58, քի Գ, 100-105, քի Ե, էջ 181-185, քի Զ, էջ 238-245, քի Է, էջ 273-283, քի Ը, էջ 347-351:

իմաստով, որ եզակի հաղորդումներ են պարունակում գավառի բնակավայրերի տեղագրության ու դրանցում հաստատված արևմտահայ գաղթականների որտեղից լինելու խնդրի ճշտման առումով:

Բացի վերոհիշյալ աշխատություններից, որ վերաբերում են XVIII դարավերջի և XIX դ. առաջին կեսի Հայաստանի ու մասնավորապես՝ Արևելյան Շիրակի վարչաէթնիկական և պատմաաշխարհագրական հիմնախնդիրներին, տարբեր ժամանակներում հրապարակ են իջել նաև Շիրակի պատմության առանձին շրջաններին նվիրված և ուսումնասիրության թեմայի համար հետաքրքիր նյութեր պարունակող այլ աշխատություններ:²¹

Նույն ժամանակաշրջանի Արևելյան Շիրակի վերաբերյալ արժեքավոր և ուշագրավ տեղեկություններ կան նաև ռուս պատմագիրներ և ժամանակագիրներ Ս. Բրոնեևսկու, Ս. Էջովի, Ն. Նեֆեդևի, Վ. Իվանենկոյի, Վ. Պոտտոյի և այլոց աշխատություններում:²² Վարչատեղագրական բնույթի ուշագրավ տեղեկություններով հարուստ են հատկապես վերջին երկու հեղինակների գործերը: Այսպես, եթե Վ. Իվանենկոն, իր «Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича» աշխատության մեջ, ի մի բերելով հրապարակի վրա եղած նյութերը, փորձել է հնարավորին չափ մանրամասնել պարսկական տիրապետության տակ անցած Արևելյան Շիրակի XVI-XVIII դարերի պատմությունը՝ ի թիվս այլ հարցերի հայտածելով նաև գավառի թաթարական դիստանցիայի վերածվելու պատճառներն ու հանգամանքները,²³ ապա Վ. Պոտտոն «Կովկասյան ժողովածուի» XXI հատորում սույն խնդրի ուսումնասիրության տեսանկյունից ընձեռում է տեղագրական բնույթի եզակի նյութ պարսկերենից թարգմանաբար ներկայացնելով XVIII դարակեսի Շորադյալի սուլթանության բոլոր 109 գյուղերի ցանկը:²⁴

²¹ Գրիգորյան Մ., Համառոտ տեղագրություն հնուքեանց Մեծին Շիրակայ և Մայրաքաղաքին Անտյ, Ալեքսանդրապոլ, 1903: Կոզեան Ս., Կամաարականները «Տիրաք Շիրակայ և Արշարունեաց», Վիեննա, 1926: Հակոբյան Թ., Անիի պատմություն, հ. Ա-Բ, Եր., 1980-1982: Վիրաբյան Ս., Շորադյալի սուլթանությունը XVI դարի վերջերից մինչև XIX դարի առաջին քառորդը, «Պատմագիտական հետազոտություններ», Վանաձոր, 2001 և այլն:

²² Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, М., 1823: Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1, Эзов С., Тифлис, 1907: Нефедьев Н., Взгляд на Армянскую область, из путевых записок Н. Нефедьева, СПб., 1839.

²³ Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича, Тифлис, 1901, стр. 25-27.

²⁴ Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., 1825-й год, Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис, 1900, стр. 42-43.

Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ գերազանցապես վերահիշյալ հայ և օտարազգի հեղինակների աշխատություններն են հնարավորություն տալիս լուսաբանելու այն վարչատեղագրական և ժողովրդագրական գործընթացները, որ տեղի են ունեցել Շիրակ գավառի արևելյան հատվածում մինչև XIX դ. սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում:

Խնդրի ուսումնասիրության տեսանկյունից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Ռուսաստանին Արևելյան Շիրակի միացման պատմական նշանակության, Ռուսական կայսրություն պարսկահայատակ հայերի, ապա արևմտահայերի զանգվածային ներգաղթի, Շորա-գյալի գավառում ըստ բնակավայրերի գաղթականների տեղաբաշխման, գաղթի արդյունքում գավառի էթնոժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական նորովի իրադրության, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի՝ համանուն գավառի կենտրոն դառնալու և այլ ուշագրավ հարցեր: Դրանցից թերևս միայն երկու-երեքն են պատմագիտության մեջ ենթարկվել լուրջ ուսումնասիրության: Այսպես, դեռևս մինչև խորհրդային շրջանի հայ պատմագիտության մեջ առանձին մենագրություններով Ա. Երիցյանը, Ա. Պերպերյանը, Ե. Գեղամյանը, Դ. Անանունը,²⁵ օտարազգի հեղինակներից Ն. Դուբրովինը, Վ. Պոտտոն, Շերբատովը, Պ. Կոփայենսկին, Կ. Բորոգոլինը, Դ. Ռոզենը, Ի. Շոպենը, Ա. Պետրովը և ուրիշներ,²⁶ պարբերական մամուլի էջերում՝ նաև Զ. Գրիգորյանը, Դյուլորյեն, Մ. Կոցեբուն, Լ. Սեմյոնովը, Կ. Շուլցին²⁷ խորհրդային շրջանի

²⁵ Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), Կ. Ա. Բաքու, 1916: Գեղամյան Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները ԺԺ դարում, Բաքու, 1915: Երիցյան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, Կ. Ա.-Բ., Թիֆլիս, 1894-1895: Պերպերյան Ա., Պատմություն հայոց, Կ. Պոլիս, 1871:

²⁶ Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 2-4, СПб., 1885-1886; Шопен, Закавказье 1803-1806 гг., СПб., 1866; Шопен, Георгий XII, последний царь Грузии и присоединение ее к России, СПб., 1867; Потто В., Геройская защита Баязета, изд. 2, СПб., 1879; Шопен, Памяти старых кавказцев, Тифлис, 1897; Шопен, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 1-4, СПб., 1885-1887; Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность. По неизданным источникам составил Генерального Штаба Ген.-лейт. Щербатов, т. 3, октябрь 1827-май 1831, СПб., 1891; Ковалевский П., Завоевание Кавказа Россией, СПб., 1887; Петров А., Война России с Турцией 1806-1812 гг., т. 3, СПб., 1885; Бородин К., Переселенцы в Закавказье, СПб., 1891; Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852; Розен Д., История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году, ч. 1, От истребления яничар до смерти Махмеда II, СПб., 1872.

²⁷ Գրիգորյան Զ., Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման նշանակությունը հայ ժողովրդի ազգահավաքման և գոյատևման համար, Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), Եր., 1978, N 3; Дюлорье, Армяне в 1854 году, Кавказ, Тифлис, 1854, 20 октября, N22; Потто В., Материалы к истории

հայ պատմագիտության մեջ՝ Գ. Գալոյանը, Զ. Գրիգորյանը, Վ. Դիլոյանը, Ե. Մանուկյանը, Մ. Մուրադյանը, Բ. Բալայանը, Վ. Թունյանը, ռուս պատմագիտության մեջ՝ Վ. Շերբետովը, Ա. Ֆադեևը և ուրիշներ ոչ միայն լիովին համակարծիք են Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միացման՝ առաջադեմական խոշոր իրադարձություն լինելու հարցում, այլև այն իրավացիորեն դիտում են իբրև ստեղծված պայմաններում միակ ելքը, որը որոշակի հնարավորություն ընձեռեց հայ ժողովրդի տնտեսական, մշակութային և քաղաքական կյանքի զարգացման համար՝ փրկելով հայրենիքը ֆիզիկական բնաջնջման վրտանգից, հետայսու ապահովելով նրա թվական աճն ու հավաքական գոյությունը:²⁸ Այդ համատեքստի մեջ էլ ըստ արժանվույն գնահատական է տրվում հայկական տարածքներից Ռուսական կայսրությանը առաջինը Արևելյան Շիրակի միացման պատմական նշանակությանը, որ այնքան հստակ բանաձևել է ռազմական պատմաբան Վ. Պոտտոն. «Շորա-գյալի մարզը... պաշտպանում էր Վրաստանը ոչ միայն Երևանի կողմից, այլև Կարսի ու Արդահանի թուրքական բերդերից, հաջորդ պլաց-դարմ լինելով թուրքիայի և մանավանդ Պարսկաստանի համար Վրաստան ներխուժելու նպատակով»:²⁹

Խնդրո առարկա հարցի քննության տեսանկյունից պատմագիտական գրականության մեջ համակողմանիորեն են ուսումնասիրված նաև դեպի Ռուսական կայսրություն պարսկահայատակ հայության և արևմտահայության 1828-1831 թթ. գաղթների հարցերը: Բնակչության զանգվածային այս տեղաշարժերը, հիմնովին վերականգնելով Արևելյան Հայ-

персидской войны 1826-1828 гг., 1825-й год, Кавказский сборник, т. XXI-XXX, Тифлис, 1900-1903, 1910; Коцебу М., Описание вторжения персиян в Грузию в 1826 г., Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901; Семенов Л., К вопросу о значении Туркменчайского договора для истории Армении, ՊԲՀ, Եր., 1959, N 4; Шульгин К., Взятие Эривани, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 4, отд. 2, Тифлис, 1884.

²⁸ Գալոյան Գ., Ռուսաստանը և Անդրկովկասի ժողովուրդները, Ուրվագծեր նրանց փոխհարաբերությունների քաղաքական պատմության հիմն ժամանակներից մինչև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ հեղափոխության հաղթանակը, Եր., 1978: Գրիգորյան Զ., Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը, Եր., 1978: Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1989: Մանուկյան Ե., Հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործընթացն Արևելյան Հայաստանում XIX դարի 20-ական թվականների վերջերի-30-ական թվականների սկզբներին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 1991: Մուրադյան Մ., Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին XIX դարի ռուսական պատմագիտական և հասարակական մտքի գնահատմամբ, Եր., 1985: Балаян Б., Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединение Восточной Армении к России, Ер., 1988; Туныан В., Восточная Армения в составе России, Ер., 1989.

²⁹ Потто В., Кавказская война..., т.1, стр. 336.

յաստանի բնակչության ժողովրդագրական երբեմնի պատկերը, իրենց կազմակերպման և իրականացման լուրջ թերություններով հանդերձ, օբյեկտիվորեն նպաստեցին Արևելյան Հայաստանի և մասնավորապես Արևելյան Շիրակի տարածքում հայահավաքման գործին: Թերևս հարցի այսչափ կարևորությունը կարելի է բացատրել այն լրջագույն հետաքրքրությունը, որ դեռևս մինչխորհրդային շրջանում այդ իրադարձությունների նկատմամբ դրսևորվեց Ե. Գեղամյանցի, Գ. Աղանյանցի, Ալ. Երեցյանի, Եփրեմ Սեթի, Վ. Պոտտոյի, Ս. Գլինկայի, Կ. Բորոգզինի, Ն. Ֆլորովսկու, Ա. Գրիբոյեդովի և այլոց կողմից, իսկ խորհրդային և արդի շրջաններում՝ Ա. Մեկլեոյանի, Հ. Մուրադյանի, Ե. Մանուկյանի, Կ. Հովհաննիսյանի, Ն. Թավադյանի և մասնավորապես Մ. Դարբինյանի աշխատություններում:³⁰

Այս տեսակետից թերևս բավարար չի կարելի համարել գավառի տարածքում ըստ բնակավայրերի պարսկահայ և արևմտահայ գաղթականության տեղաբաշխման խիստ կարևոր հարցի քննության մակարդակը: Դժվարին այս խնդրի լուծումը բարդանում է հատկապես ձեռքի տակ եղած պատմական աղբյուրների սակավաթիվ և թերի լինելու պատճառով, որոնք, ի դեպ, սույն աշխատության մեջ մեր կողմից պայ-

³⁰ Գեղամյանց Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 3, մաս 1, Բաքու, 1909: Աղանյանց Գ. ք., Կարմո գաղթը (1829-1830), Թիֆլիս, 1891: Երեցյան Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, հ. Ա, Թիֆլիս, 1894: Կարապետյան Կ., Եփրեմ Սեթի արևմտահայությունը 1829-1830թթ. գաղթի մասին, ՊԲՀ, Եր., 1974, N 2; Грибоедов А., Полное собрание сочинений, т. 3, СПб., 1917; Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 3, выпуск 4, СПб., 1887; Глинка С., Описание переселения армян адербиджанских в пределах России, М., 1831; Бороздин К., Переселенцы в Закавказье, СПб., 1891; Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. 2, СПб., 1836; Ерицов А., Нерсес V и Воронцовы, Тифлис, 1898: Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն, Եր., 1994: Մուրադյան Հ., Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 2001: Մանուկյան Ե., Հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործընթացն Արևելյան Հայաստանում XIX դարի 20-ական թվականների վերջերին-30-ական թվականների սկզբներին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 1991: Հովհաննիսյան Կ., Պարսկահայերի գաղթը և Ներսես Աշտարակեցին, Աշխատություններ Հայաստանի պատմության Պետական թանգարանի, Եր., 1975, N 4; Тавакалян Н., Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России, ՊԲՀ, Եր., 1976, N 3: Դարբինյան Մ., Արևմտահայերի 1829-1830թթ.-ի գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, ՊԲՀ, Եր., 1974, N 2: Նույնի, Էջեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի հայերի 1829-30թթ. գաղթի պատմությունից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (այսուհետև՝ ԲԵՀ), Եր., 1973, N 2: Նույնի, Նոր վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828-1830 թթ. գաղթի վերաբերյալ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ» (այսուհետև՝ ԲՀԱ), Եր., 1973, N 2:

մանականորեն բաժանվել են երկու խմբի: Առաջին խմբին դասվող աղբյուրներում («Արևելյան մամուլ»,³¹ Ս. Զալալյան,³² Ս. Էփրիկյան,³³ Ալիշան,³⁴ «XIX դարակեսի եկեղեցական հափաբերական մատյաններ»,³⁵ մասամբ նաև՝ «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանուններ»,³⁶ տրվում են միայն աշխարհագրական և Շորագյալի գավառի նշվում է գաղթականների որտեղից լինելը և Շորագյալի գավառի որ գյուղում հաստատվելը: Փոխարենը, երկրորդ խմբին պատկավորվում են միայն աշխարհագրական և Շորագյալի գավառի ի հակադրություն վերը նշվածների՝ չեղարկվում է միայն թվադրվածների ներկայացման վրա: Այնպես որ, Շորագյալի գավառի տարածքում գաղթականների տեղաբաշխման հնարավորին չափ իրատարածքում գաղթականների տեղաբաշխման խնդիրը կարելի է լուծել կան պատկերի վերականգնման դժվարագույն խնդիրը կարելի է միայն այս երկու խմբերի աղբյուրների ճիշտ համադրությամբ, ինչն էլ ստորև փորձել ենք իրագործել:

Ուսումնասիրվող բազմաթիվ հիմնահարցերի շարքում մեծ կարևորություն է ներկայացնում նաև Արևելյան Շիրակի XIX դարի 30-50-ական թթ. էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական վիճակների քննությանը: Վերոհիշյալ խնդրի պարզաբանմանը դեռևս մինչխորհրդային շրջանի պատմագիտության մեջ անդրադարձել են Ս. Զալալյանը, Ս. Զալալյանը, Պոդոս վարդապետ Պետրոսյանը, Ե. Թոփ-Ղ. Ալիշանը, Ս. Զալալյանը, Պոդոս վարդապետ Պետրոսյանը, Ե. Թոփ-Ղ. Ալիշանը, Ս. Զալալյանը, Գ. Վանցյանը և այլք:³⁸ Այս կապակցությամբ

³¹ Տեղեկագրական պատմություններ. Արևելյան մասն Շիրակայ, «Արևելյան մամուլ», Զմիռնիա, 1898, 28-րդ տարի, թիւ 15, 1 օգոստոսի, թիւ 16, 15 օգոստոսի, թիւ 17, 1 սեպտեմբերի, թիւ 18, 15 սեպտեմբերի, թիւ 19, 1 հոկտեմբերի, թիւ 22, 15 նոյեմբերի, թիւ 23, 1 դեկտեմբերի, թիւ 24, 15 դեկտեմբերի, 1899, 29-րդ տարի, թիւ 3, 1 փետրվարի, թիւ 5, 1 մարտի, թիւ 6, 15 մարտի:

³² Զալալյան Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա-Բ, Տիֆլիս, 1842-1858:

³³ Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա-Բ, Վենետիկ 1903-1907:

³⁴ Ալիշան Ղ., Շիրակ, տեղագրություն, պատկերազարդ, Վենետիկ, 1881:

³⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆոնդ 47, ցուցակ 1, գործ 659-663, 859-860, 863, 865, 920-923, ցուցակ 2, գործ 1, 18, 20-23, 37, 39, 46-48, 69-70, 73-75, 79, 81-83, 89-92, 98, 102-103, 107-115, 120-121, 128-135, 138-140, 146-150, 153-158, 195, 201, 225, 237, 415, 516, 530, 621, 626, 630, ցուցակ 3, գործ 199, ցուցակ 6, գործ 37, 59, 119, 152, 167, 179, 248:

³⁶ «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», կազմեցին Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, հ. 1-5, Եր., 1986-2001:

³⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, 86:

³⁸ Թոփչեան Ե., Ալեքսանդրապոլի գավառ, «Աղբյուր», Թիֆլիս, 1896, 14-րդ տարի, N 7: Նիկողոսյան Ն., Վիճակագրական տեղեկություններ Ալեքսանդրապոլի գավառի հայ լուսավորչականների մասին, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1901, օգոստոս, N 8: Վանցյան Գ., Պատմական ակնարկ բոջանների անցյալից, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1894, N 7-8:

հետաքրքիր նյութեր են հրապարակվել մանավանդ «Կովկասյան օրացույց» և «Արևելյան մամուլ» պարբերականների էջերում: Սակայն հիշատակությունների մեծագույն մասը, վերաբերելով հիմնականում ավելի ուշ ժամանակաշրջանի կամ էլ սահմանափակվելով միայն առանձին բնակավայրերի մասին թուղթիկ տեղեկություններով, էջին կարող որևէ լուրջ ծառայություն մատուցել զավառի XIX դ. 30-50-ական թթ. էթնո-ժողովրդագրական և մանավանդ՝ կրոնադավանաբանական իրավիճակի քիչ թե շատ հանգամանալի ներկայացման խնդրում: Նշված հարցերն իրենց վերջնական լուծումը չստացան նաև խորհրդային և հետխորհրդային շրջանների պատմագիտական ուսումնասիրություններում: Թեև Խ. Ավդալբեկյանի, Ա. Հայթյանի, Վ. Ռշտունու և մանավանդ Հ. Սարգսյանի, Վ. Խոջաբեկյանի, Զ. Կորկոտյանի և ուրիշների աշխատությունները³⁹ զգալի չափով լույս սփռեցին այս հիմնահարցերի պարզաբանման վրա, սակայն նվիրված լինելով ամբողջ Արևելյան Հայաստանի՝ խնդրո առարկա ժամանակահատվածի էթնո-ժողովրդագրական դրություն ուսումնասիրությանը, Արևելյան Շիրակի հարցում տեղի են տվել նաև որոշ թվային անճշտությունների: Հետևաբար, փորձել ենք ՀՀ ՊԿՊ արխիվի 93 ֆոնդում պահվող թիվ 85, 86, 87 և 109 ֆոնդերի⁴⁰ մեր կողմից անցկացված մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ աշխատանքում այս խնդիրներին տալ միանգամայն սպառիչ պատասխաններ:

Հետազոտվող թեմայի տեսանկյունից պատմագիտական գրականության մեջ և մամուլում բազմակողմանիորեն ուսումնասիրված կարելի է համարել թերևս միայն XIX դ. 30-ական թթ. վերջերից Արևելյան Շիրակի վարչական կենտրոն դարձած Գյումրի-Ալեքսանդրապոլի պատմությունը վերաբերող հարցերը: Այսպես, նորաստեղծ այս քաղաքի վարչատեղագրական ու ժողովրդագրական, ինչպես նաև ռազմաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին դեռևս մինչխորհրդային շրջանում բազմիցս են անդրադարձել ուսական «Կովկաս», «Կովկասյան օրացույց» պարբերականները՝ Օ. Կոնստանտինովի, Ռուցկիչի և այլոց մի շարք հոդվածներով, «Անդրկովկասյան բանբերը»՝ Վ. Պեմբալենկոյի, «Կովկասյան ամսանախը»՝ Ն. Լինստրոմի հոդվածներով,

³⁹ Ավդալբեկյան Խ., Հոդային հարցը Արևելյան Հայաստանում, Եր., 1959: Հայթյան Ա., Հայաստանի ռուս վերաբնակները 1830-1920թթ., Եր., 1989: Ռշտունի Վ., Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության, մաս Ա (1828-1870թթ.), Եր., 1960: Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, Եր., 1979: Կորկոտյան Զ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Եր., 1932: Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX-начале XXв., Ер., 2002.

⁴⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 85, 86, 87, 109:

ինչպես նաև բազմաթիվ այլ հանդեսներ ու պարբերականներ:⁴¹ Այս խնդիրների քննության առումով ուսականից հետո էլ մնում են մինչխորհրդային շրջանի հայ մամուլը. «Փորձ» և «Արարատ» հանդեսներում, «Ախուրեան» և «Մեղու Հայաստանի» թերթերում հրապարակված Ատրպետի, Ե. Գեղամյանցի, Հ. Խոջայանցի, Կ. Մատինյանի, Ալ. Մխիթարյանի, Շահենի, Գ. Տեր-Դավթյանցի, Քաջբերունու հոդվածներն ու թղթակցությունները իրենց նշանակալի ավանդը բերեցին վերոհիշյալ հարցերի համակողմանի արծարծման գործում:⁴² Սակայն Ալեքսանդրապոլի պատմությունն հիմնվելով բազմակողմանիորեն ուսումնասիրված միայն խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում ՀՀ ՊԿՊ և ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվներում պահվող նյութերի,⁴³ Կ. Կոզմոյանի, Հ. Գաբրիելյանի, Կ. Սեդրոսյանի, Ս. Մաթևոսյանի, Վ. Հարությունյանի մենագրությունների⁴⁴ հիման վրա, նաև մի

⁴¹ Дневник офицера, состоящего в отряде, действующем на кавказско-турецкой границе. Отрывок I, Лагерь под Александрополем, Кавказ, Тифлис, 1854, 16 июня, N 46; Дюлорье, Армяне в 1854 году, Кавказ, Тифлис, 1854, 20 октября, N 22; Александропольский уезд, Кавказский календарь на 1899 год, отд. III, Тифлис, 1898; Армяно-Григорянские церкви Александропольского уезда, Кавказский календарь на 1854 год, отд. III, Тифлис, 1853; Армяно-католические церкви в Закавказье и число их прихожан, Кавказский календарь на 1885 год, Тифлис, 1884; Александропольский уезд, Кавказский календарь на 1855 год, Тифлис, 1854; Город Александрополь, Кавказский календарь на 1851 год, отд. III, Тифлис, 1850; Константинов О., Александрополь, Кавказский календарь на 1850 год, III, Тифлис, 1849; Руцевич, Статистические очерки некоторых городов Кавказа и Закавказского края, Кавказский календарь на 1852 год, отд. III, Тифлис, 1851; Переваленко В., Поездка в Александрополь, Закавказский Вестник, Тифлис, 1853, 22 января, ном. 4; Линстром Н., Кавказский Альманах на 1904 год, Тифлис, 1903; Спаский-Автономов К., Второе посещение Арарата, Отечественные записки, т. 38, ном. 1-2, СПб., 1845.

⁴² Ատրպետ, Ալեքսանդրապոլի ապագան, «Ախուրեան», Ալեքսանդրապոլ, 1907, 30 հունվարի, N 3: Գեղամյանց Զ., Ախալխայից մինչև Անի, «Փորձ», Տիֆլիս, 1880, ապրիլ, N 4: Խոջայանց Հ., Գիւմրի, «Արարատ», Էջմիածին, 1871, թիվ Թ: Մատինյանց Կ., Ալեքսանդրապոլի վաճառականները, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1874, 2 փետրվարի, թիվ 5: Մխիթարյանց Ա., Ալեքսանդրապոլ, «Ախուրեան», տաճիկ, Թիֆլիս, 1873, 28 ապրիլի, N 15: Շահեն, Փողոցներ չունեն, «Ախուրեան», Ալեքսանդրապոլ, 1907, 16 փետրվար, թիվ 8: Տեր-Դավթյանց Գ., Ալեքսանդրապոլ, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1873, 24 մարտի, թիվ 11: Զաքերունի (Գաբրիել Հովհաննիսյան), Ալեքսանդրապոլից դեպի Կարին, «Փորձ», Տիֆլիս, 1879, III տարի, մայիս, N 5:

⁴³ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆոնդ 125, ցուցակ 1, գործ 14-1 մաս: ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ արխիվ, Ն. Նիկողոսյանի նյութեր, գ. 103: Ս. Թամրազյանի նյութեր, գ. 103:

⁴⁴ Կոզմոյան Կ., Լենինական, Եր., 1957: Գաբրիելյան Հ., Լենինական, Եր., 1984: Սեդրոսյան Կ., Արիեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 6, Եր., 1974: Մաթևոսյան Ս., Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետությունը,

չարք պարբերականներում, Հայագիտական Հանդեսներում ու գիտական ժողովածուների էջերում՝ Խ. Ավետիսյանի, Մ. Դարբինյանի, Ս. Մաթևոսյանի, Ա. Հայրապետյանի, Հ. Կարապետյանի, Մ. Դավոնյանի, Մ. Նուրյանի, Վ. Հարությունյանի, Ա. Մաթևոսյանի և այլոց՝ հարցի բազմաթիվ մանրամասներին նվիրված հոդվածների լույսի ներքո:⁴⁵ Եվ այսուհանդերձ, որոշ հարցեր, կապված մասնավորապես քննության առարկա ժամանակաշրջանում Շիրակ գավառի արևելյան Հատվածում քաղաք Հիմնելու պատճառների, նորաստեղծ քաղաքի անվանափոխության, Հատակագծման, կարճ ժամանակահատվածում նրա տնտեսական արագ զարգացման հետ, կարիք ունեն նորոգի լուսաբանման, ինչն էլ սույն աշխատության մեջ փորձել ենք իրագործել:

Գրքում արծարծված Հիմնահարցերի ուսումնասիրության Համար բացի վերը հիշված հայ և օտարազգի պատմագիտների թողած հիշողություններից, որ գերազանցապես վերաբերում են Շիրակ գավառի՝ մինչև XIX դարասկիզբն ընկած ժամանակաշրջանի պատմությանը, մեծաթեք սկզբնաղբյուրներ են Հանգիսացել Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Ֆոնդերում պահվող այն բացառիկ կարևորություն ներկայացնող տասնյակ վավերագրերը, որոնք վերաբերում են Արևելյան Շիրակի XIX դ. մանավանդ առաջին երեսնամյակի պատմությանն ու ժողովրդագրական վիճակին: Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի, Ալեքսանդր Երիցյանի, Կարապետ արքեպիսկոպոսի, Ներսես Աշտարակեցու, Լազարյանների և Շահխաթունյանի Ֆոնդերում պահվող այդ վավերագրերի շնորհիվ մեզ հայտնիվեց վեր հանել տարածաշրջանում այդ ժամանակահատվածում տիրող ռազմաքաղաքական վիճակին, գավառի բնակավայրերին ու դրանցում առկա հայ բնակչության թվաքանակին ու վիճակին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր, գեկուցա-

Եր., 1985: Հարությունյան Վ., Գյումրին և գյումրեցիները, Գյումրի, 1998: Նույնի, Գյումրին, նրա մարդիկ, սովորույթները, Գյումրի, 1996:

⁴⁵ Ավետիսյան Խ., Քաղաքների զարգացումը Սովետական Հայաստանի ներկա տարածքում 1828-1914թթ., ՊԲՀ, Եր., 1978, N 3: Դարբինյան Մ., Գյումրին Ալեքսանդրապոլ վերանվանելու մասին, ԲՀԱ, Եր., 1981, N 2: Մաթևոսյան Ս., Լեոնիականի հատակագծումը և կառուցապատումը XVIII-XIX դդ., ԼՀԳ, Եր., 1972, N 10: Հայրապետյան Ա., Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ XIX դարի առաջին կեսին, ՀՀ ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հատոր 4, Գյումրի, 2001: Կարապետյան Հ., Կոմայրին ըստ սեպագիր և այլ աղբյուրների, ԾՊՄԺ Հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1996: Դավոնյան Մ., Մեր քաղաքի անցյալից, «Բանվոր», Լեոնիական, 1978, 11 մարտի N 59: Նորյան Մ., Ականատեսի վկայություն-Գյումրին քաղաք 1817թ.-ին, «Բանվոր», Լեոնիական, 1978, 28 դեկտեմբերի, N 303: Հարությունյան Վ., Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ XIX դարում, «Բանվոր», Լեոնիական, 1978, 14 դեկտեմբերի, N 297: Մաթևոսյան Ա., «Ի մեծ գեաղաքաղաքսն Կոմիտոյ», «Բանվոր», Լեոնիական, 1979, 10 հոկտեմբերի, N 237 և այլն:

գրեր ու նամակներ՝ Հասցեագրված Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատարությանը, էջմիածնի Հայոց կաթողիկոսարանին և այլոց: Դրանք հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում ինչպես գավառի սոցիալ-տնտեսական վիճակի, այնպես էլ հոգևոր գործերի և մանավանդ գավառակենտրոն Ալեքսանդրապոլում եկեղեցաշինության, բնակչության ազգային կազմի, էթնիկական տեղաշարժերի և այլ հարցերի մասին: Այս ֆոնդերում պահվող մի շարք վավերագրեր մեծ արժեք են ներկայացնում 1822-1823 թթ. և մանավանդ 1828-1831 թթ. գաղթերին վերաբերող իրենց փաստաթղթերով, որոնցում մի շարք նոր մանրամասներ են բացահայտվում ռուսական իշխանությունների կողմից Պարսկաստանի և Թուրքիայի Հայությանը գաղթեցնելու և վերջիններիս մի ստվար զանգվածի՝ Արևելյան Շիրակում Հաստատվելու կապակցությամբ:

Հետազոտվող թեմայի որոշ հիմնախնդիրների՝ արևմտահայության գաղթի, գաղթականների՝ Արևելյան Շիրակի տարածքում ըստ բնակավայրերի տեղաբաշխման, ինչպես նաև գաղթերից հետո մինչև XIX դ. 50-ական թթ. ընկած ժամանակահատվածում գավառի բնակչության էթնո-ժողովրդագրական ու կրոնադավանաբանական վիճակների ուսումնասիրության Համար հատկապես մեծ կարևորություն են ներկայացնում ՀՀ Պատմության կենտրոնական պետական արխիվի (ՀՀ ՊԿՊԱ) թիվ 47 (եկեղեցական չափաբերական մատյաններ), թիվ 90 (բացառապես գաղթերին վերաբերող փաստաթղթեր, գեկուցագրեր, նամակներ, հանձնարարականներ և այլն) և թիվ 93 (կամերալ ցուցակագրման ձեռագրեր) Ֆոնդերում պահվող ուշագրավ փաստաթղթերը: Մեզ հետաքրքրող առանձին արխիվային նյութեր, կապված Ալեքսանդրապոլ քաղաքի XIX դարակեսի պատմության, վարչատեղագրական, ժողովրդագրական ու սոցիալ-տնտեսական դրության հետ, կան նաև ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվի Լեոյի, Ն. Նիկողոսյանի և Ս. Թամրազյանի Ֆոնդերում պահվող փաստաթղթերում:

Աշխատանքի Համար հատկապես խոշոր նշանակություն ունեն սկզբնաղբյուրի արժեք ստացած գրավոր աղբյուրները, մասնավորապես՝ Կովկասյան Հնագրական Հանձնաժողովի կողմից հրատարակված և տարածաշրջանում դարասկզբին առկա ռազմաքաղաքական իրավիճակի ու էթնոժողովրդագրական տեղաշարժերի ուսումնասիրության Համար առանձնակի կարևորություն ներկայացնող 12 Հատոր արխիվային նյութերը,⁴⁶ Հայ ժողովրդի պատմության քննությանը վերաբերող վավերագրերի եռահատոր ժողովածուները,⁴⁷ ինչպես նաև Օ. Եվիցկու, Ն. Ֆլո-

⁴⁶ Акты собранные Кавказской Археографической Коммиссией (АКАК), т. 1-12 Тифлис, 1866-1904.

⁴⁷ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. 1-3, М., 1833.

2-Ա. Հայրապետյան

րովակու, Ն. Վորոնովի և այլոց կողմից հրատարակված վիճակագրական նյութերն ու փաստաթղթերի ժողովածուները:⁴⁸ Մինչև XIX դարակեսը տարածաշրջանում ընթացող ռազմաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական զարգացումների և հատկապես էթնոժողովրդագրական տեղաշարժերի ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևորություն են ներկայացնում նաև Մ. Աղայանի խմբագրությունում ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին»⁴⁹ և «Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական դրությունը Ռուսաստանի հետ միավորվելուց հետո»⁵⁰ խորագրերը կրող փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուներն ու 1828-1831 թթ. պարսկահայատակ հայերի և արևմտահայերի գաղթների վերաբերյալ Մ. Դարբինյանի⁵¹ ու Մ. Ուսատրյանի⁵² կողմից գիտական շրջանառության մեջ դրված նյութերը:

⁴⁸ Евицкий Орест, Статистическое описание Закавказского края, с присовокуплением статьи; Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и сравнение оного с нынешним, СПб., 1835; Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. 1-3, СПб., 1836; Сборник сведений о Кавказе, т. 1, Тифлис, 1871. Сборник статистических сведений о Кавказе, издаваемый Кавказским отделом императорского русского географического общества, составил и издал Н. Воронов, т. 1, Тифлис, 1869; Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886г., Издан по распоряжению Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, Закавказским статистическим комитетом, Тифлис, 1893; Эриванская губерния, Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XVI, ч. 6, СПб., 1853.

⁴⁹ Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. 1-2, ред. Ц. Агалян, Ер., 1972-1978.

⁵⁰ Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Ер., 1993.

⁵¹ Дарбинян М., Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830гг., ԲՀԱ, Եր., 1977, N 3: Նույնի, Նոր վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828-1830 թթ. գաղթի վերաբերյալ, ԲՀԱ, Եր., 1973, N2:

⁵² Խաչատրյան Մ., Պարսկահայերի ներգաղթի կազմակերպումն ըստ ժամանակի փաստաթղթերի, ԼՀԳ, Եր., 1978, N 10:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՇԻՐԱԿԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՄԻՆՉԵՎ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՄՆԱՄՅԱԿԸ

Ա) Պատմաշխարհագրական ակնարկ

Շիրակ պատմական գավառի ֆիզիկա-աշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ առաջին հանգամանալի տեղեկությունը տալիս է VIII դարի «Աշխարհացույցը»,⁵³ ըստ որի՝ Շիրակը Այրարատ նահանգի ծրու գավառն էր՝ 3730 կմ քառ. տարածքով: Նրան հարևան էին՝ արևմուտքում՝ Վանանգի, հարավում՝ Արշարունիքի (Երասխաձոր), արևելքում՝ Նիգի, Արագածոտնի, Վերին Տաշիրի և Հյուսիսում՝ Աղոցքի գավառները:⁵⁴ Գավառի բնական սահմաններն անցնում էին արևմուտքում՝ ներկայիս Ախուրյան և Կարս գետերի ջրբաժանով, Հյուսիսում՝ Մեծ Աղքաք լեռնազագաթով՝ հասնելով մինչև Ղզըլ-Դաղ (Կարմիր սար), Ախուրյան գետ և Փամբակի լեռնաշղթա: Արևելքում գավառի սահմանը Ախուրյան, Փամբակ և Ղազախ գետերի ջրբաժանն էր, ինչպես նաև Քեփե-նեկի (Քյափանակ) լեռնազագաթները, Ղուլաթը (Շարայի լեռ) և Արագածի հրաբխային ձագարը, իսկ հարավում այդ սահմանը ձգվում էր Արագածից մինչև Թոփ-քար (Գնդաքար), ապա Ղաբախ-Թափայով հասնում էր մինչև Անձափղզուլս, որից հետո, բարձրանալով արևմուտք, կիսում էր Ախուրյանը Տեկոր և Երասխ գետերի ջրբաժանով:⁵⁵ Գավառի ամենամեծ գետը՝ Ախուրյանը, սկիզբ է առնում Արփա լճից և կիսելով Շիրակի սարահարթը երկու մասի՝ Երվանդաշատ քաղաքի մոտ թափվում Արաքս գետը: Շիրակի տարածքում են գտնվում Ախուրյանի վտակներ Տեկորը, որ սկիզբ է առնում Գյումրի, Ջիֆթլար լեռներից, և Ջորլուն՝ Նալբանդ ու Կոտիկ լեռներից: Շիրակի հողածածկույթը սևահողային է՝ նստած հրաբխային տուֆի վրա, իսկ որոշ շրջաններում (Ջաջուռի բարձրավանդակի թեքություններ) ընդհանրապես հողային չերտը բացակայում է: Ինչպես անցյալի, այնպես էլ ժամանակակից միջառք տեղեկագրական աղբյուրներում նշվում է, որ իբրև Հայկական լեռնաշխարհը բնութագրող շրջան, գավառն ունի մեծամասամբ փոքր-ասիական, կովկասյան և մասամբ էլ՝ իրանական բուսական ու կենդա-

⁵³ Տես Երեմյան Ս., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացույցի», Եր., 1963, էջ 73:

⁵⁴ Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վեցնտիկ, 1881, էջ 1:

⁵⁵ Магакян А. К., Растительность Армянской ССР, М., 1941, стр. 13.

նական աշխարհ և իր լեռնային տեղանքով պայմանավորված՝ հանդարտ կլիմա:⁵⁶

Բնականաբար, լեռնային տեղանքն ու կլիման դեռ հնագույն ժամանակներից որոշիչ դեր են ունեցել պատմական գավառի տարածքում մարդկային բնակավայրերի ի հայտ գալու, ինչպես նաև տնտեսությունների տարբեր ճյուղերի ձևավորման և զարգացման մեջ:

Ուսումնասիրողների հավաստմամբ՝ առաջին այդպիսի բնակավայրերը պատմական գավառի տարածքում վկայվում են դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից (Քեթի, Ամասիա, Կառնուտ, Հառիճ, Հոռոմ, Սպանդարյան և այլն):⁵⁷ Ստուգապես հայտնի է նաև, որ մ.թ.ա. X-VIII դդ. այս տարածքում ապրել են մի քանի ցեղամիություններ, այսպես կոչված «երկրներ», որոնցից Կալխանեին ուսումնասիրողները հատկացնում են ներկայիս Արթիկի շրջանի տարածքը, Աշտուխնեին՝ Ախուրյանի արևմտյան ափի, Անիշտերգային՝ Արաքսի հյուսիսային ափի տարածքները, Կուրիանեն տեղադրվում է այժմյան Անիի շրջանում, Գուլուտախեն՝ Ախուրյանի արևմտյան ափին:⁵⁸ Հիմնվելով Խորխորյան և Սարգսյանի տարեգրությունների ընձեռած փաստերի վրա՝ Հայ և այլազգի պատմաբանները Պատմական Շիրակի առաջնահերթորեն նույնացնում են Էրիախի կոչվող երկրի կամ իշխանության հետ:⁵⁹

Այս հարցում վճռորոշ նշանակություն է ունեցել, մասնավորաբար, Արգիշտի Ա (մ.թ.ա. 786-764 թթ.) ուրարտական թագավորի արշավանքներից մեկի արձանագրությունը (մ.թ.ա. 775 թ.)՝ թողնված Գյումրուց 8 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք գտնվող Մարմաշեն գյուղից ոչ հեռու՝ Ախուրյան (Արփաչա) գետի ձախ ափին: Այդ արձանագրության մեջ հիշատակվում է Էրիախի երկիրը, որ ընկած է Կատարգա, Գուլուտախի և Ուիտերուխի երկրների միջև, Աբելիանից (Աբելյանք-Ա.Հ.) ոչ հեռու, Էթիունիի հարևանությամբ: Հետազոտողներն այն կարծիքին են, որ այդ տարածքն ամենից ավելի համապատասխանում է ներկայիս Գյումրուն և նրա շրջակայքին:⁶⁰

Առաջին պատմական տեղեկությունը, որ Էրիախի-Շիրակի մասին տալիս են ուրարտական սեպագիր աղբյուրները, թվագրված է մ.թ.ա.

785 թվականով: Խոսքը վերաբերում է Արգիշտի Ա-ի մի արձանագրությանը, որը պատմում է Էթիունի ցեղամիության դեմ նրա պատերազմի արշավանքի մասին: Այդ արձանագրությունը խնդրո առարկայի քննությունից տեսակետից կարևոր ենք համարում մի քանի առումներով: Նախ, դրանում վկայելով, որ գրավել է Լուշա, Կատարգա, Էրիախի, Գուլուտախի, Ուիտերուխի երկրները և հասել մինչև Աբունի երկիրը՝ Արգիշտի Ա-ն, գրավված երկրների անունների հաջորդական թվարկմամբ⁶¹ գծել է ուրարտական զորքերի շարժի ուղին, որոնք Ճորոխի ավազանով շարժվել են դեպի հյուսիս-արևելք, ապա Լուշա և Կատարգա երկրներով հասել Չլբըր լճի հարավային ափերին, որտեղից էլ մուտք են գործել Էրիախի-Շիրակի տարածք (Դրանից հետո նոր Ախուրյանի ձախ ափով իջել են հարավ մինչև այդ գետի՝ Արաքսի միախառնվելու տեղը, ապա անցնելով Արաքսը, ուղղություն են վերցրել դեպի հարավ-արևմուտք և ներխուժել Արաքսի աջ ափին գտնվող Ուիտերուխի երկիրը): Երկրորդ. եթե Լուշա, Կատարգա, Ուիտերուխի երկրները ուրարտացիներին հայտնի էին դեռևս Մենուա Ա-ի (մ.թ.ա. 810-786 թթ.) ժամանակներից, ապա Էրիախիի մասին առաջին անգամ հիշատակվում է ավելի ուշ՝ միայն Արգիշտի Ա-ի սուլյան արշավանքի հետ կապված: Երրորդ, որ պակաս կարևոր է, հիշյալ արձանագրությունում Էրիախին նշվում է որպես Արգիշտիի կողմից գրավված երկիր՝ ի թիվս Լուշայի, Կատարգայի և այլոց: Հետևաբար, պետք է ենթադրել, որ ամենայն հավանականությամբ մ.թ.ա. VIII դ. սկզբներին Էրիախի-Շիրակը ունեցել է ինքնուրույն ցեղապետության կարգավիճակ:

Ենթադրվում է, որ Արգիշտի Ա-ի վերահիշյալ արշավանքը լիովին չի ծառայել իր նպատակին, որովհետև հենց նույն մ.թ.ա. 785 թ. նա մի նոր արշավանք է ձեռնարկել հյուսիսային շրջանների (դրանց թվում նաև Էրիախիի) դեմ: Տալով Արգիշտի Ա-ի դեպի հյուսիսային շրջաններ կատարած նոր արշավանքի երթուղու համառոտ նկարագրությունը՝ Ն. Հարությունյանը հանգում է այն եզրակացության, որ «ուրարտական զորքերը մարտերով անցել են մի քանի հարյուր կիլոմետր և այդպիսով ապահովել են Ուրարտու-Բիայնիլիի տիրապետությունը հյուսիսի և հյուսիս-արևմուտքի մի շարք երկրների վրա»:⁶² Այսինքն՝ Արգիշտի Ա-ի երկրորդ արշավանքը դեպի հյուսիս այս անգամ լիովին ծառայել է գրավված տարածքները հնազանդեցնելու նրա նպատակին: Այս մասին է խոսում նաև հիշատակությունը այն հսկայական ավարի և գերինների, որը վկայված է արձանագրության մեջ:

Դրանից հետո 11 տարի վերահիշյալ հյուսիսային երկրները և դրանց մեջ նաև Էրիախին, գերծ մնացին ուրարտական նոր արշավանքներից

⁵⁶ «Стеллаггությունը Շիրակյալ աշխատասիրելալ ի Պոդոս վարդապետե Պետրոսեան, «Արարատ», 3-րդ տարի, էջմիածին, 1870, էջ 20-21; Хачатрян Т., Древняя культура Ширака, Ер., 1975, стр. 8.

⁵⁷ Авагян Л., Четвертичные ископаемые млекопитающие Армении, Ер., 1953, с. 11.

⁵⁸ Հմայակյան Ս., Շիրակը Լուշա-Կատարգա-Վիտերուխի դաշնության կազմում, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», հանրապետական առաջին գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1994, էջ 22:

⁵⁹ Арутюнян Н., Топономика Урарту, Ер., 1985; Пиотровский Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959; Капанцян Г., Историко-лингвистическое значение топонимии древней Армении, «Գիտական աշխատություններ», հ. XIV, Եր., 1940:

⁶⁰ Գաբրիելյան Հ., Լեմինակա, Եր., 1984, էջ 7:

⁶¹ Арутюнян Н., Биайнилы (Урарту), Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ер., 1970, стр. 189-191.

⁶² Арутюнян Н., նշվ. աշխ., էջ 197:

և նույնիսկ փորձ էին անում վերականգնելու իրենց ինքնիշխանությունը: Դրա պատճառն այն էր, որ ինչպես նշում է Ն. Հարությունյանը, Արգիշտի Ա-ն այդ շրջանում ամբողջովին զբաղված էր իր հսկայածավալ տերությունների հարավ-արևելքի խնդիրներով, որոնք լուծելուց հետո «կրկին զբաղվում է հյուսիսային շրջանների (երկրների)» նվաճմամբ:⁶³ Խորխոսյան տարեգրության XIII տարվա (մ.թ.ա. 774 թ.) տվյալներով՝ այս անգամ նա գրավում է էրիախին և Կատարզան՝ համեմատելով իշխանությունները:⁶⁴ Դրանից հետո դեպի էրիախին Արգիշտի Ա-ի նոր արշավանքների մասին ոչինչ հայտնի է: Մնում է ենթադրել, որ մինչև իր մահը նա այլևս դրա անհրաժեշտությունը չի ունեցել:

Մ.թ.ա. 764 թ.-ին ուրարտական գահն անցնում է Արգիշտի Ա-ի որդուն՝ Սարգուրի Բ-ին (մ.թ.ա. 764-735 թթ.): Վերջինս մ.թ.ա. 751-750 թթ. որոշ քայլեր ձեռնարկում է իր պետության սահմաններն ընդլայնելու ծայրագույն հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում՝ նվաճելով Աբիլիանին, Կուլխան (Կոլխիդա), Խուլանին: Իսկ արդեն հաջորդ տարում, ամենայն հավանականությամբ նկատի ունենալով, որ խաղաղ գոյություն ավելի քան երկու տասնյակ տարիները թուլացրել են Ուրարտուի դիրքերն էրիախիում, Սարգուրի Բ-ն վերագրավում է այն,⁶⁵ իր արշավանքը նկարագրելով հետևյալ կերպ. «Արշավեցի էրիախի, մեկ օրվա ընթացքում էրիախի երկիրը ես գրավեցի, ... մարդ, կին գերի տարա, տավարը քեցի տարա: Քաղաքներն այրեցի, երկիրն ավերեցի...»:⁶⁶ Ըստ Սարգուրիյան տարեգրության՝ դեպի էրիախի Սարգուրի Բ-ն կատարել է ութ (կամ վեց) արշավանքներ, որոնցից միայն չորսի նկարագրություններն են հասել մեզ: Այդքանն էլ բավական է եզրակացնելու համար, որ երկրի հյուսիսում ուրարտական տիրապետությունը շարունակում էր մնալ բավականին անհաստատ, և նույնիսկ Սարգուրիի դաժանագույն պատժամիջոցները, բնակչության մեծածախ գերեվարումները, հսկայական ավերի ու թալանը «չեն կարողանում վերջնականորեն հնազանդեցնել էրիախին, և որ այդ երկրի համար ուրարտացիները դեռևս շատ կատաղի կռիվներ պիտի վարեին»:⁶⁷ Հավանաբար Սարգուրի Բ-ի երկրորդ արշավանքը դեպի էրիախի տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 749-747 թթ. արանքում, երրորդը՝ 745 թ. կամ գուցե մի փոքր ուշ: Սրանց հետևանքը եղավ այն, որ էրիախին ամբողջությամբ մտցվեց

⁶³ Նույն տեղում, էջ 233:

⁶⁴ Шу Гюльи, Хорхорская летопись Аргишти 1-го, ЭВ 7, 1953, УЖН, текст 127.

⁶⁵ Սարգուրիյան տարեգրության իրադարձությունների ժամանակագրական կարգի մասին տե՛ս Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, Изд. АН. СССР, М., 1960, стр. 230.

⁶⁶ Հմայակյան Ս., Էրիախեն աստվածապետություն, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1996, էջ 12-13:

⁶⁷ Арутюнян Н., 624. աշխ., էջ 258:

Վանի թագավորության կազմի մեջ, ուրարտական իշխանության ամրապնդման նպատակով երկրում կառուցվեցին ամրոցներ, թողնվեցին կայազորներ: Այնուամենայնիվ Սարգուրի Բ-ին չհաջողվեց ամբողջությամբ և վերջնականապես իրեն ենթարկել էրիախին: Այդ է վկայում Սարգուրիի հաջորդ և վերջին արշավանքը դեպի էրիախի մ.թ.ա. VIII դարի 40-ական թթ. ավարտին: Հարավում Ասորեստանի հետ մղվող պատերազմներից անընդհատ թուլացող Ուրարտուի համար անչափ կարևոր էր իր գերիշխանության տակ պահել գոնե հյուսիսում զավթած երկրները: Ասորեստանին անցած հարավային տարածքների կորուստը Սարգուրի Բ-ն փոխարինեց դեպի հյուսիսային երկրներ կատարած մի քանի պատերազմ արշավանքներով:⁶⁸ Ի դեպ, այս վերջին արշավանքի ռազմավարը իր հսկայական չափերով «գիշում է միայն Խորխոսյան տարեգրության երկրորդ տարվա (մ.թ.ա. 785 թ.) և Սարգուրիյան տարեգրության մ.թ.ա. 751-750 թթ. տվյալներին, իսկ ինչ վերաբերում է հյուսիսային շրջաններից (նաև էրիախից-Ա.Հ.) քշված անասունների գլխաքանակին, ապա այն իր նախադեպը չունի ամբողջ ուրարտական տարեգրության մեջ»:⁶⁹

Սարգուրի Բ-ի դահակալման վերջին տարիների ռազմական իրադարձությունները լուսաբանող տարեգրության հատվածները մեզ չեն հասել: Հետևաբար անհնար է որոշակի պատկերացում ունենալ այս թագավորի օրոք էրիախի կատարված նոր արշավանքների մասին: Այնուհետև պատմական Շիրակի մասին տեղեկություններ չկան մինչև մ.թ. V դարը:

Մի փոքր շեղվելով պատմության ժամանակագրական շարադրման ընդունված կարգից՝ Շիրակ գավառի այդ շրջանը ներկայացնենք ըստ Կամսարական և Բազրատունյաց նախարարական տների վերաբերյալ գրավոր աղբյուրների տեղեկությունների:

Ըստ Մ. Խորենացու՝ Շիրակ գավառի անունը գալիս է Արամայիս նահապետի որդի Շարայից, որին «...գյուղվածին և զչատակեր, առաքէ ամենայն աղիսին ի դաշտն մի մօտաւոր, արգաւանդ և բերրի, յորում գնան ջուրք ոչ սակաւք, ի թիկունս հիւսիսոյ լեռին, որ անուանեցաւ Արագած»:⁷⁰ Մ. Խորենացին պատմում է նաև Շիրակը Տրդատ Գ-ի կողմից Կամսարականներին նվիրելու մասին, որ ծագումով Կարենի Պահլավ տոհմից էին և սկզբնապես ապրում էին Պարսկաստանում: Երբ սպանելով Արտավան Ե-ին՝ Սասանի որդի Արտաշիլը դարձավ թագավոր (մ.թ. 227 թ.), պահլավյան երկու ցեղերը Ասպահապետի ու Սուրենի Պահլավները, հոժարությամբ ընդունեցին նրա իշխանությունը, իսկ երրորդ ցեղը՝ Կարենի Պահլավը, դիմադրեց Արտաշիլին, և այդ պատ-

⁶⁸ Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, М., 1970, стр. 258.

⁶⁹ Арутюнян Н., Земледелие и скотоводство Урарту, Ер., 1964, стр. 194.

⁷⁰ Մովսիս Խորենացու, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1910, էջ 39-40:

ճառով վերջինիս կողմից կոտորվեց:⁷¹ Ամբողջ ցեղից կենդանի մնացած Պերոզամատ անունով միակ երեխան Կամսարական տոհմի նախնին եղավ: Սրա Կամսար որդուն Տրդատ Գ-ն, բերելով Հայաստան, մկրտեց Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով և նվիրեց Երասխաձոր ու Շիրակ գավառները:⁷² Որոշ ժամանակ անց Երասխաձոր գավառն ի պատիվ Արշավիր Կամսարականի վերանվանվեց Արշարունիք,⁷³ մինչդեռ երկրորդ գավառի անունը չփոխվեց, և Կամսարականներն ի սկզբանե պահպանեցին իրենց «Տիարք Շիրակայ» կոչումը:⁷⁴ Ս. Կոզյանը այս մասին գրում է. «Գավառի նոր տերերը չփոխեցին գավառի անունը: Շիրակն իր անունով այնքան էր հռչակված, որ դրվել էր նաև հարավում Աղձնյաց մեջ իբրև Նոր Շիրակ կամ Նոր Շիրական»:⁷⁵

Շիրակի ու Արշարունիքի վրա Կամսարականների տիրապետությունը տևում է մինչև VIII դ., երբ, պայմանավորված տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական իրավիճակով, այս գավառները Կամսարականներից անցավ Աշոտ Մսակեր Բագրատունուն:

Բագրատունիները այս գավառներում նեղվում էին արաբ զորավար Ջահապից, որ գրավելով Արշարունիքի մի մասը՝ պատրաստվում էր գավթել այն ամբողջությամբ՝ չունենալով վերոհիշյալի համար թույլտվությունն ո՛չ խալիֆից, ո՛չ էլ Դվինում նստող էրմինիայի ոստիկանից: Օգտվելով դրանից՝ Բագրատունիները հարձակվում են նրա վրա և վտարում իրենց տիրույթներից: Այդ մասին Վարդան պատմիչը հիշում է. «...եկեալք ի կողմամբքն Շիրակայ՝ հարին զգօրսն Իմայիլի՝ որ անդ, եւ զբաւեցին յինքեանս զՇիրակ և զԱշոցք և զգաւառն Տայոց»:⁷⁶ Այս նույն դեպքերը նկարագրելիս՝ Ղ. Ալիշանը հիշատակում է նաև Բագրատունիների ինչ-ինչ «բազում գանձերի» մասին. «Աշոտ Մսակեր պետ Բագրատունեաց, որ գանձագին արար ի Կամսարականաց գերկիր նոցա Արշարունիս և զՇիրակ, և զմասն մի սորա թափեաց զինու զօրութեամբ յԱրաբացուց, առաջին յետ բազում դարուց նորոգեալ երևի

⁷¹ Կոզեան Ս., Կամսարականներու ծագումը, «Հանդես ամսօրեայ», քի 3-4, Վիեննա, 1924, էջ 125: Հիքշման Հ., Հայոց տեղւոյ ամուսնները, «Հանդես ամսօրեայ», քի 12, Վիեննա, 1905, էջ 378:

⁷² Մ. Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 247: Ինճիճեան Ղ., Հմայսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. 1-3, Վենետիկ, 1835-ՌՄԶԳ, էջ 174:

⁷³ Բաջումի Մ., Աշխարհագրութիւն Հին և Նոր Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1857, էջ 141-142:

⁷⁴ Գևորգյան Մելիքսեդեկ, Համառոտ տեղագրութիւն հնութեանց Մեծիմ Շիրակայ և Մայրաքաղաքին Անտյ, Ալեքսանդրապոլ, 1903, էջ 10: Միմաս վարդապետ Համդեցոց, Ազգաբանութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1870, էջ 4:

⁷⁵ Կոզեան Ս., Կամսարականները «Տիարք Շիրակայ և Արշարունեաց», Վիեննա, 1926, էջ 31-32:

⁷⁶ Վարդան վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 76:

ամբին Անոյ յեւս Ը դարու, ուր և հաստատեց զբնակութիւն իւր»:⁷⁷ Այս «բազում գանձերի» մասին ակնարկում է նաև Մ. Չամչյանը. «... ետուն գանձ բազում ի Կամսարականս, և գնոյ առին ի նոցանէ զայն գաւառ. ուր և նորոգ շինեալ Աշոտոյ գերկրորդն Անի, որ յառաջն էր աւան փոքրիկ, բնակեցոյց ի նմա զընտանիս իւր»:⁷⁸ Վերոհիշյալ կարծիքները թ. Հակոբջանի թույլ են տալիս իրավացիորեն մերժելու Հայ պատմագրութեան մեջ արմատացած այն տեսակետը, որի համաձայն՝ Բագրատունիները Կամսարականներից ուղղակի գնել են Արշարունիքի ու Շիրակի գավառները:

Իրոք, հայտնի է, որ արաբական տիրապետության ողջ ժամանակաշրջանից Հայաստանում նմանատիպ այլ գործարքներ հիշատակված չեն: Հայտնի է նաև, որ խալիֆայության նվաճած բոլոր երկրները թեկուզ և ձեռնադրեցին, բայց համարվել են խալիֆի սեփականություն:⁷⁹ Հետևաբար դժվար է համաձայնվել այն մտքի հետ, որ Բագրատունիները խալիֆի սեփականություն հանդիսացող տարածքները թեկուզ և «բազում գանձիւք» կարող էին գնել Կամսարականներից: Ավելի հավանական է այն, որ Բագրատունիները նախապես վերոհիշյալ տարածքները գնեցին ուժով ազատել են արաբ զորավար Ջահապից և դրանից հետո միայն նախկին տերերին՝ Կամսարականների ժառանգներին հատուցել «գանձիւք»:

Ի տարբերություն Կամսարականների՝ Բագրատունիները հենց ձեռք բերման օրվանից մեծ ուշադրություն են դարձնում Շիրակին: Դրա վկայությունն է նաև այն, որ դեռևս Աշոտ Ա թագավորից (885-890 թթ.) առաջ, Աշոտ Մսակերի որդին՝ Հայոց սպարապետ Սմբատ Խոստովանողը, իր համար աթոռանիստ էր դարձրել Շիրակի ամենաամուր բերդը՝ Անին:⁸⁰ Բագրատունիների և մանավանդ Գագիկ Ա թագավորի օրոք Շիրակը, որպես Անի-Շիրակի թագավորության կենտրոն (թագավորություն, որն ըստ Ստ. Օրբելյանի⁸¹ և Ստեփանոս Տարոնեցու (Ասողիկ)⁸² X-XI դդ. ուներ մոտ 50000 կմ քառ. տարածք և շուրջ 1000000 բնակիչ) հասավ իր տնտեսական և ռազմական բարգավաճման բարձրակետին: Բնականաբար, Գագիկ Ա-ի արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ ունեցած հաջողությունները լուրջ մտահոգություն էին առա-

⁷⁷ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 37:

⁷⁸ Չամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1875, էջ 415:

⁷⁹ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Յակոբ ալ-Համալի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյանը, Եր., 1965, էջ 132:

⁸⁰ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 37:

⁸¹ Օրբելյան Ստ., Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 300: Հակոբյան Վ., Մանր ժամանակագրություններ, հ. Ա, Ամստերդամ ժամանակագրություն, Եր., 1951, էջ 384:

⁸² Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 256:

Ջացնում Բյուզանդիայում: *X* դ. վերջերին և *XI* դ. սկզբներին բյուզանդացիներն արդեն զբաղվել էին Բարձր Հայքի մեծ մասը, Տայքը և Վասպուրականը: Բագրատունիների թագավորության շուրջը Բյուզանդիայի օղակումը ուժեղանում էր նաև Հայքի մեջ գոյություն ունեցող տարածաշրջանների պատճառով: Արդեն Գագիկ Ա-ի մահից հետո Բագրատունյաց գահը դառնում է կուսակառուցող երկու եղբայրների՝ Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտ Դ-ի միջև: Արդյունքում կնքվում է պայմանագիր, ըստ որի՝ երկիրը բաժանվելու էր երկու մասի և վերամիավորվելու էր Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո: Ընդ որում, վերջինիս բաժին էին ընկել Անի մայրաքաղաքը, Շիրակը, Արարատյան դաշտը, Աշոցաց ձորը, Ամբերդը, Կալան և Կայծոռ բերդերն ու Տավուշի գավառը, իսկ մնացած հողերը, կամ այսպես կոչված՝ «դրսի աշխարհը», որ սահմանակից էր Պարսկաստանին և Վրաստանին, անցնում են Աշոտ Դ-ին: Այս պայմաններում թուլակամ Հովհաննես-Սմբատը կազմում է մի կտակ, որով իր մահից հետո Անի քաղաքն ու նրա շրջակայքը հանձնվում էին Բյուզանդիային: Վերջինս էլ բռնություն տիրանալով Անիին (1045 թ.)՝ դարձնում է այն կատապանության կենտրոն:⁸³ Բյուզանդիան զբաղված հայկական շրջաններում վարում էր ժողովրդին կեղեքելու և նրան դիմադրելու հնարավորությունից զրկելու քաղաքականություն, քայքայում, թուլացնում էր Հայքի ռազմական ուժը՝ աչքի ընկնող զինավորականներին պաշտոններ տալով Հայաստանից հեռու վայրերում: Բյուզանդական իշխանություններն անընդհատ ծանրացնում էին հարկերը և փորձում վերացնել հայկական եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու այն ենթարկել իրենց: Սակայն նման քաղաքականությունը բոլորովին էլ չամրապնդեց Բյուզանդիայի դիրքերը տարածաշրջանում: Արդեն *XI* դ. կեսերին Հայաստանը, որ փաստորեն զրոտնրվում էր թուլյ ու անպաշտպան վիճակում, անկարող եղավ դիմադրել նոր թշնամու՝ սելջուկ-թուրքերի հարձակումներին: Գրավելով Պարսկաստանը վերջիններս մի քանի արշավանքներով (1048, 1049, 1054 թթ.) ներխուժեցին նաև Հայաստան, կողոպտեցին մի քանի գավառներ, կոտորեցին ու գերի տարան հազարավոր մարդկանց, իսկ արդեն *XI* դ. կեսերից ձեռնարկեցին նաև ամբողջ Հայաստանի նվաճումը: 1064 թ. սելջուկյան արշավանքի մասին Ստ. Օրբելյանը գրում է. «...առին և զԿարս, առին զբոլոր գաւառն Շիրակայ և Վանանդայ և Արշարունեաց և զԱրարատեան և զՍիսական աշխարհս և զԲաղացն և զամենայն երկիրս մինչ ի դուռն Տփղեաց»:⁸⁴ Այս արշավանքին մասնակցած Գանձակի Աբուլար էմիրը 1072 թ. Ալփ-Ասլանից գնում է ավերված Անին ու տալիս իր որդուն՝ Մանուէլին: Սրանով սկսվում է Շաղաղայան տի-

⁸³ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. Գ, Եր., 1976, էջ 429:

⁸⁴ Օրբելյան Ստ., նշվ. աշխ., էջ 376-377: Մամադյան Հ., Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Եր., 1977, էջ 57:

րապետության շրջանը Անիում, որ որոշ ընդհատումներով տևում է 125 տարի:

Անիի Շաղաղայան առաջին էմիր Մանուէլն վարում էր հայամետ քաղաքականություն: Մինչդեռ նրա որդին՝ Աբուլար Բ-ն (մոտ 1118-1124 թթ.), մի տկար ու վախկոտ մարդ, չկարողանալով կառավարել և տեսնելով, որ Գանձակի սելջուկ Մելիք Տուղրիլ շահը զբաղվել է Շիրակի մի մասն ու սպառնում է Անիին, որոշում է 60000 դինարով այն վաճառել Կարսի ամիրային:⁸⁵ Տեղեկանալով այս մասին՝ անեցիներն ապստամբում են ու դիմում Վրաստանի օգնությանը: Ժամանակակիցը 1123 թ. օգոստոսի 20-ին անեցիներին՝ Վրաց թագավորին ներկայանալու մասին հիշում է. «Տարակուսեալ տառապեալ բնակիչք քաղաքիս Անույ և Շիրակ գաւառի՝ խորհեցեալ ելս գտանել մրկիին ձեռն տալով յարքայն Վրաց ի Դաւիթ, ննեզեցին ամիրային Աբուլսուարայ՝ որդւոյ Մանուէլի, որ տիրէր քաղաքին յետ հօրն մահու, առնլով զթագաւորն ի ներքս՝ բանալով զգրունս քաղաքին, որ ընդ մտանելն առ ժամայն, եղև վնաս արեան և ոչ միոյ շնչոյ»:⁸⁶ Անին ազատագրվում է 1174 թ., իսկ արդեն վերջնականորեն՝ 1199 թ: Հայ-վրացական բանակին հաջողվում է 1196-1204 թթ. ընթացքում ազատագրել նաև Արարատյան աշխարհը, Արցախն ու Սյունիքը: Զաքարե և Իվանե Հայազգի իշխանների գլխավորած միացյալ զորազնդերի, «որք քաջութեամբ իւրեանց թափեցին ի թուրքաց յովով բերդս և գաւառս ի սուղ ժամանակի», ազատագրական արշավանքների մասին ամենայն մանրամասնությամբ հաղորդում է Վարդան Արևելցի պատմիչը:⁸⁷

Նոր ազատագրված Հյուսիսարևելյան Հայաստանը բաժանվեց Զաքարյանների միջև:⁸⁸ Ընդ որում, ամիրսպասալար Զաքարեին, որ իրեն էր վերագրել Բագրատունյաց «չահնչահ» տիտղոսը, անցավ Շիրակի գավառը՝ Անի մայրաքաղաքով, Լոռու մի մասը և այլ գավառներ՝ մինչև Բասեն կամ Մոխկերտ: Իվանե աթաբեկի իշխանությունը տարածվում էր Լոռվա մյուս մասի, Այրարատյան նահանգի արևելյան մի քանի շրջանների, Սևանա լճին հարակից տարածքները ներառնող գավառների՝ գլխավորապես Գեղարքունիքի, Սոդքի, Վայոց ձորի, նաև հյուսիսարևելյան Սյունիքի ու մի քանի այլ շրջանների վրա: Զաքարյան երրորդ իշխանությունը Զաքարեի և Իվանեի հորեղբայր Վահրամի Զա-

⁸⁵ Ալպոյաճյան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Կահիրե, 1950, էջ 298:

⁸⁶ Մամուլե Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 125-126: Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Եր., 1934, էջ 218:

⁸⁷ Վարդան վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 138: Հակոբյան Թ., Անիի պատմություն (1045թ. մինչև անկումն ու ամայացումը), հ. Բ, Եր., 1982, էջ 125:

⁸⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ. հ. Գ, Եր., 1972, էջ 541:

քարե որդուն էր և տարածվում էր Տավուշի, Փառխոսի ու Գարդմանի վրա:

Ձեռք բերված խաղաղությունը երկարատև չեղավ: Արդեն 1226 թ. խորհրդմի շահ Ջալալ ադ Դինը, հալածվելով մոնղոլների կողմից, գրավում է Գանձակը, Լոռին, Տփլիսը և մտնելով Շիրակ՝ պաշարում Անին: 1236 թ., նվաճելով երկրի հյուսիսարևելյան շրջանները, Անին գրավում է նաև մոնղոլ Ջարմաղանը: Մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում Անիում և Շիրակում իբրև Ջաքարյան իշխողների հիշատակվում են ամիրսպասալար Ջաքարբի որդի Շահնշահ Ա-ն, նրա որդիներն ու թոռները: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Ջաքարյաններն Անիում դեռևս գոյատևում էին նաև XIV դարի առաջին կեսին (Շահնշահ Ա-ի թոռներ Շահնշահ Բ՝ մահացած 1320 թ., Վահրամ, Ջազա):⁸⁹

Մոնղոլական արշավանքներին հաջորդած թուրքմենական ցեղերի (կարա-կոյունլու, ադ-կոյունլու) շուրջ մեկդարյա տիրապետությունը (մինչև XV դ. վերջ) ոչ միայն տնտեսական կործանման եզրին հասցրեց տարածաշրջանը, այլև պատճառ հանդիսացավ XVI դ. սկզբում արդեն ուրվագծվող թուրք-պարսկական բախումների համար, որոնք այստեղ շարունակվեցին մինչև XVIII դ. կեսերը:

Բ) Արևելյան Շիրակը Երևանի խանության կազմում

XV դ. վերջերին և XVI դ. սկզբներին Մերձավոր Արևելքի քաղաքական թատերաբեմում սկսում են կարևոր դեր խաղալ նոր կազմավորված Սեֆյան Պարսկաստանն ու Սուլթանական թուրքիան: Սեֆյան պետության հիմնադիր Շահ Իսմայիլ Ա-ն (1502-1524 թթ.) ադկոյունլու թուրքմենական ցեղերի դեմ հաղթանակ տանելով՝ XVI դ. սկզբներին տեր է դառնում մի հսկայական երկրի, որի մեջ մտնում էին Պարսկաստանը, Միջագետքը, Ասորպատականը, Վրաստանն և Հայաստանը:⁹⁰ Իսկ անընդհատ հզորացող Օսմանյան կայսրությունը XV դ. վերջերին իր սահմաններն արևելքում հասցրեց մինչև Եփրատ գետը՝ պատմական Մեծ Հայքի արևմտյան սահմանագիծը: Այդ ժամանակներից սկսած՝ ինչպես Շիրակը, այնպես էլ ողջ Հայաստանը մոտ 225 տարի շարունակ դառնում են թուրք-պարսկական պատերազմների արյունոտ թատերաբեմ: XVI դ. սկզբներից մինչև Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման պահը ընկած ժամանակահատվածի Շիրակի

⁸⁹ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 101:

⁹⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀնԱՀ ԳԱ հրատ., հ. Դ, Եր., 1972, էջ 56-57: Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Եր., 1946, էջ 171-172:

քաղաքական պատմությունը, որ այս առումով գրեթե լիովին նույնանում է ամբողջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական պատմության հետ, ավերում, սով ու կոտորած բերող թուրք-պարսկական պատերազմների մի մռայլ ժամանակագրություն է: Այդ ընթացքում թուրքերն ու պարսիկները բազմիցս ավերել ու իրար ձեռքից խլել են Շիրակը: Ուսումնասիրվող խնդրի շրջանակներում մեկ առ մեկ թվարկել և նկարագրել դրանք բոլորը, կարծում ենք, անհրաժեշտ է: Նպատակահարմար ենք համարում քննության ենթարկել միայն քաղաքական այն խոշոր իրադարձությունները, որոնք առանցքային նշանակություն են ունեցել դավառի՝ նշված ժամանակաշրջանի պատմության համար:

Թուրք-պարսկական առաջին պատերազմը սկսվում է 1512 թ. սուլթան Սելիմ Ա-ի և Շահ Իսմայիլի միջև ահաբեկիչ նամակների փոխանակումից հետո: Վճռական ճակատամարտում, որ տեղի է ունենում Ջալդրանի դաշտում 1514 թ. օգոստոսին, Շահ Իսմայիլը խայտառակ պարտություն է կրում և իր զորքերի մնացորդներով փախչում երկրի խորքերը՝ թուրքերին թողնելով Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասը (այդ թվում նաև Շիրակը), ինչպես նաև Ասորպատականը՝ Թավրիզ քաղաքով:⁹¹

Արևելյան Հայաստանին տիրանալու մարմաշը XVI դ. 50-ական թվականների առաջին կեսին կրկին բորբոքված թուրք-պարսկական նոր պատերազմի պատճառ եղավ: Նախահարձակ եղած Շահ Թահմազի արշավանքին ի պատասխան՝ թուրքերը 1554 թ.⁹² Կարսի վրայով անցնելով Ախուրյան գետը, մտնում են Արարատյան երկիրը և շարժվում դեպի Երևան՝ ճանապարհին ավերելով և հողին հավասարեցնելով գյուղերն ու շինությունները: Վերոհիշյալ աղետաբեր արշավանքի և մասնավորաբար դրա հետևանքով Շիրակի դաժան ավերումների վերաբերյալ վկայություն ունի թուրք պատմագիր Իբրահիմ Փեչեկին, որին գրեթե նույնությամբ կրկնել է նաև XVII դ. թուրքական մի այլ պատմագիր՝ Սուլաք Ջադեն. «...Հաղթական բանակը քանդեց ու ավերեց այդ քաղաքն գյուղերը, շինությունները ոչնչացրեց ու հողին հավասարեցրեց»:⁹³

1554-1555 թթ. տեղի ունեցած երկարատև բանակցություններից հետո 1555 թ. Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով Հայաստանն առաջին անգամ բաժանվում է

⁹¹ Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վեներիկ, 1890, էջ 300:

⁹² Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500-1800), Եր., 1971, էջ 11: Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870թթ., Եր., 1955, էջ 8:

⁹³ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովրդների մասին, հ. Ա, Եր., 1961, էջ 33:

այդ տերությունների միջև: Այդ բաժանմամբ Հայկական պար լեռնա-
շղթայից դեպի Հյուսիս ընկած բոլոր շրջանները և նրանց մեջ նաև Ա-
րևելյան Շիրակը մնացին Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Սա-
կայն 1555 թ. կնքված Հաշտության իրավաբանական հեղափոխությունը 70-ական
թվականների վերջերից կրկին սկիզբ է առնում թուրք-պարսկական
պատերազմների մի նոր շղթա, որ գրեթե առանց ընդհատման տևում է
ավելի քան 12 տարի՝ 1578-ից մինչև 1590 թթ.: Թուրքերը, 300000-ոց
հեծելազորով հարձակվելով Երևանի վրա, գրավում են այն՝ կայազոր-
ներ կարգելով նաև իրենց արշավանքի ճանապարհին գրավված Շորա-
գյալի, Թալինի, Աղջակալայի, Սուրմալուի և այլ բերդերում⁹⁴:

Մինչև 1590 թ. տևած շարունակական բախումների հետևանքով
թուրքերին հաջողվում է ոչ միայն գրավել ամբողջ Անդրկովկասն ու
Ատրպատականը, այլև սպառնալ բուն Պարսկաստանին: Ցանկանալով
վերահաստատել 1555 թ. թուրք-պարսկական սահմանագիծը՝ Շահ Ա-
բասը 1603 թ. գրավում է Թավրիզն ու Նախիջևանը և պաշարում Երե-
վանի բերդը⁹⁵: Դրան զուգընթաց՝ պարսկական մեկ այլ զորաբանակ
արշավում է դեպի արևմուտք՝ սոսկալի ավերածություն ու կոտորածի
ենթարկելով Շիրակի, Էրզրումի, Բասենի, Խնուսի գավառները, ինչի
մասին առանձնակի ցավով են վկայել Առաքել Դավրիժեցին⁹⁶ և Զա-
քարյա Քանաքեռցին⁹⁷: Թուրքերը պարսկական այս հարձակմանը պա-
տասխանեցին պարսիկների՝ Երևանը գրավելուց միայն երկուս ու կես
ամիս անց, երբ Շահ Աբասը տիրել էր նաև Կարսին⁹⁸: Սակայն սթափ
դատելով, որ ուժերի քանակական հարաբերությունը իր օգտին է, և
որ բաց ճակատամարտում թուրքերին դիմադրելն անհնար կլինի, Շահ
Աբասը նահանջում է՝ ամայացնելով իր նահանջի ճանապարհին ընկած
բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը, տեղահան անելով բնակչությանը՝
«...սկսեալ ի կողմանցն Նախիջևանոյ զՇիրակ, զՆիգ, զԵղեզնաձոր,
զԳեղամ, զԼոռի, զՀամզաշիման, զՇարապխանայ, զԶարիշատ, և զգաշ-
տըն Արարատու, զԵրևան քաղաք, զԿոտայ գաւառ, զՄաղկնաձոր...», -
գրում է Զաքարյա Քանաքեռցին⁹⁹:

⁹⁴ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողո-
վուրդների մասին, հ. Բ, Եր., 1964, էջ 272: Աղանեան Գ., Դիւան Հայոց պատ-
մութեան, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 37-39:

⁹⁵ Эзов К., Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, стр. 243.

⁹⁶ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 29-30:

⁹⁷ Զաքարյայ սարկաւազ Զանաքեռցի, Պատմագրութիւն, հ. Ա, Վաղարշապատ,
1870, էջ 18: Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ.
Ա, Կազմեցին՝ Ա. Հովհաննիսյան, Վ. Հակոբյան, Եր., 1974, էջ 130:

⁹⁸ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 37: Նաչարյան Հ., XVII դարի սկզբի թուրք-
իրանական պատերազմը և հայերի տարեգրությունը, Եր., 1959, էջ 40:

⁹⁹ Զաքարյայ սարկաւազ Զանաքեռցի, նշվ. աշխ., էջ 18:

1639 թ. կնքվեց թուրք-պարսկական Հաշտության նոր պայմանա-
գիր, որ պատմությանը հայտնի է Կասրի-Շիրիների անունով: Ի դեպ, այդ
պայմանագրով որոշված սահմանները¹⁰⁰ հիմք հանդիսացան նաև Թուր-
քիայի և Պարսկաստանի միջև 1746թ. կնքված պայմանագրի համար և
գրեթե անփոփոխ մնացին մինչև XIX դ. առաջին քառորդը:

Այդ պայմանագիրը 1639 թ.-ից Հայաստանը վերջնականապես բա-
ժանեց երկու՝ արևելյան և արևմտյան մասերի: Արևելյան Հայաստանը,
որի մեջ էին Գուգարքը, Արշարունիքի մի մասը, Շիրակի արևելյան
հատվածը՝ Գյումրի ավանով: Արարատյան դաշտը՝ Երևան քաղաքով,
Ապարանի շրջանը մինչև Լոռվա լեռները, Նոր-Բայազետի և Նախիջե-
վանի գավառները, Սյունիքը, Արցախն ու Վասպուրականի արևելյան
մասը, անցավ Պարսկաստանին¹⁰¹:

Խնդրո առարկայի քննության տեսակետից տարածաշրջանի XVI-
XVIII դդ. պատմաքաղաքական անցքերի այսպիսի համառոտ շարա-
դրանքն անհրաժեշտ համարեցինք ոչ միայն ցույց տալու համար, թե
Շիրակի գավառը վերոհիշյալ թուրք-պարսկական պատերազմների ըն-
թացքում քանիցս ձեռքից ձեռք անցավ, այլև ընդգծելու, թե Հայաս-
տանի աղետալի բաժանումը ինքնին որքան առավել աղետալի եղավ
այս գավառի համար՝ այն ևս տրոհելով երկու մասերի՝ Արևմտյան կամ
Թուրքական և Արևելյան կամ Պարսկական՝ իրենց ուրույն ճակատա-
գրերով ու պատմաքաղաքական զարգացումներով: Այժմ փորձենք ա-
վելի մանրամասնել Շիրակի գավառի արևելյան հատվածի նկարագիրը,
թե ի՞նչ կարգավիճակով և ե՞րբ է այն մտել Երևանի խանության (բեյ-
լերբեյության) մեջ: XVI դ. վերջերին Շիրակի արևելյան տարածքում
կազմավորվում է Շորագյալի սուլթանությունը՝ Արթիկ կենտրոնով, որ
հարավից սահմանակից էր Թալինի, արևելքից՝ Ապարանի մահալներին,
արևմուտքից՝ Կարսի, Հյուսիս-արևմուտքից՝ Ախալցխայի փաշայուլթ-
յուններին, իսկ Հյուսիս-արևելքից՝ Փամբակի սուլթանությունը¹⁰²:

Շորագյալի սուլթանության ձևավորման մասին ժամանակագրա-
կան առումով կարծիք են հայտնել նախ Վ. Իվանենկոն¹⁰³, ապա նաև

¹⁰⁰ Նաչարյան Հ., 1639 թվականի թուրք-իրանական հաշտության պայմանագիրը և
Հայաստանը, Եր., 1969, էջ 26; Шопен И., Исторический Памятник состояния Ар-
мянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852,
стр. 351-352.

¹⁰¹ Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, հ. 2, Եր., 1968, էջ
378:

¹⁰² Վիրաբյան Ս., Շորագյալի սուլթանությունը XVI դարի վերջերից մինչև XIX
դարի առաջին քառորդը, Պատմագիտական հետազոտություններ, Վանաձոր, 2001,
էջ 38:

¹⁰³ Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии
до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича, Тифлис, 1901, стр.
25-27.

Լեոն¹⁰⁴։ Երկուսն էլ իրողություններ կայացնում են հետևյալ կերպ. XVI դ. երկրորդ կեսին պարսից շահերի հրամանով Բորջալու և Ղազախ գավառներում բնակություն հաստատեցին մոտ 35000 թաթարներ։ Այդ երկիրը պատկանում էր Վրաստանին և սկզբնապես բնակեցված էր հիմնականում հայերով, որոնք, տեղի տալով թաթարներին, հեռացան ավելի ապահով վայրեր (տեղում մնացին շատ քչեր)։ Թաթարները, որպես հուսալի տարր, պիտի մշտական հսկողության տակ պահեին Վրաց արքունիքն ու թուլլ չտալին վրացիներին ընդվզելու Պարսկաստանի դեմ։ Սկզբում այս թաթարներն անկախ էին և կառավարվում էին իրենց խաների կողմից, բայց Նադիր Շահը սրանց ենթարկեցրեց վրաց թեմուրազ թագավորին, իսկ արդեն Հերակ Բ-ն, օգտվելով Պարսկաստանում տիրող խառն իրավիճակից, Վրաստանը հռչակեց անկախ ու լրիվ իշխանություն ձեռք բերեց նաև թաթարական շրջանների կամ այսպես կոչված՝ թաթարական դիստանցիաների վրա։ Դրանք Աղստե գետի մոտ բնակվող ղազախական, սրանցից հարավ-արևելք՝ Գյանջայի խանության սահմանին՝ Շամշադինի, արևմուտքում՝ Դեբեդ գետի մոտ՝ Բորջալուի, սրանից դեպի հարավ՝ Փամբակի, իսկ սրանից էլ արևմուտք՝ Երևանի խանության և Թուրքիայի սահմանին՝ Շորաբալի թաթարական դիստանցիաներն էին (ուղեմասեր)։

Անկախությունը կորցրած թաթարներին հաջողվեց պահպանել ներքին ինքնավարությունը, որ ունեին դեռևս պարսկահայատակության շրջանից։ Նրանց գյուղերը կառավարվում էին աղալարների կողմից, որոնք, հողի սեփականատերեր չլինելով և չվարձատրվելով պետության կողմից, ապրում էին ժողովրդից գանձված հարկերով։ Իբրև ժողովրդի առաջնորդներ և նրա զորական ուժը գլխավորողներ, իրենց անձի մեջ կենտրոնացնելով նաև ներքին դատաստանական և վարչական իշխանությունը, սրանք հետզհետե հայտնվեցին կատարյալ իշխողների դերության մեջ։ Աղալարները նաև իրենցից մեկնումեկին ընտրում էին որպես գլխավոր՝ դիստանցիայի բոլոր բնակավայրերը կառավարելու և միմյանց միջև ծագած վեճերը հարթելու նպատակով։ Ղազախում դրանք կոչվում էին վեքիլներ, իսկ Շամշադինում և Շորաբալում՝ սուլթաններ։ Պարսկական տիրապետության շրջանում Շորաբալի սուլթանությունը կամ նույն Արևելյան Շիրակը Այրարատ, Վարաժնունիք (Դարաչիչագ), Նիզ (Ապարան), Մազադ-Ուրծ-Մասյացոտն (Գառնի-Վեդի-Սուրմալու), Արագածոտն (Կարբի), Կոտայք (Կերխուրաղ) և Սյունիք աշխարհի Գեղարքունիք ու Սողք գավառների հետ մտնում էր Չուխուր-Սաադ կամ Չուգուր-Սաադ¹⁰⁵ կոչված կուսակալության մեջ, որ առաջացել էր արդեն XIV դ. վերջերին՝ կարակոյունլու թուրքմենա-

կան ցեղերի տիրապետության ժամանակ, և սկզբնական շրջանում իր մեջ էր առնում նախկին Երասխաձոր և Ճակատք գավառներն ու դրանց մերձակա մի քանի շրջանները։¹⁰⁶ XVI դ. էլ ավելի ընդարձակվելով՝ այս կուսակալությունն իր մեջ ընդգրկում էր նախկին Այրարատում՝ աշխարհի մեծագույն մասը, իսկ XVII դ., ըստ Ադամ Օլեարսի վկայության՝ Երևանի բեյլերբեյությանը (նույն Չուգուր-Սաադի կուսակալության) ենթակա էին Ղափանը, Զուղան, Սիսիանը, Քաշաթաղը, Երևանը, Կերխուրաղը, Աղստաֆան, Ապարանը, Դմանիսը, Արգեստը, Ջրվերը և շատ այլ շրջաններ։¹⁰⁷ Ինչ վերաբերում է բուն Երևանի խանության XVII դ. սահմաններին ու տարածքի մեծությանը, ապա այդ մասին վկայությունները տարտամ են ու ոչինչ չասող և թույլ չեն տալիս մեզ հստակ պատկերացում կազմելու այդ ժամանակաշրջանում Արևելյան Շիրակի պատկանելության հարցի մասին։ Օրինակ, այդ դարի երկրորդ կեսի հայտնի հեղինակներից մեկը՝ Շարդենը, Երևանի խանության սահմանների վերաբերյալ բավարարվում է միայն հետևյալ անորոշ արտահայտությամբ. «Երևանի խանությունը տարածվում է Երևանի շուրջը ավելի քան քսան մղոն։ Այդ տարածության մեջ կան քսաններեք մենաստաններ և հինգ կուսանոցներ»։¹⁰⁸ Ինչպես տեսնում ենք, ժամանակակից ճանապարհորդի վկայությունը բանալի չի տալիս որևէ չափով մեկնելու Երևանի խանության զրաված տարածքի ու սահմանների իրական մասշտաբները։ Նույնչափ թերի են նաև Հայ ժամանակագիրների և վրաց աղբյուրների վկայությունները։ Այսպես, օրինակ՝ XVII դ. հեղինակ Հակոբ Կարնեցին Երևանի խանության սահմանների մասին գրում է միայն, որ նրա խանը «մեծ պարոն է և բազում զորաց տէր. և ունի սինոս մինչև ի Արտազ, որ է Մակու և Յապաղան»։¹⁰⁹ Այս վկայությունից հայտնի է դառնում միայն, որ Երևանի խանության սահմանները հարավ-արևելքում ձգվում էին մինչև Մակուի մերձակայքը՝ ընդգրկելով Արարատյան դաշտն իր շրջակայքով։ Նույն հեղինակի մեկ այլ անուղղակի վկայությունից մեզ քիչ թե շատ հայտնի է դառնում Երևանի խանության նաև արևմտյան սահմանները խոսելով թուրքական տիրապետությունների արևելյան սահմանների մասին՝ գրում է. «Եւ ի յարևելից կողմն Ախալցխայ և Ջլտոյ երկիրն և Շիրակաւանս երկիրն, Յանի քաղաքն իւր թէմովն մինչ ի դուռն Էրէւանայ...»։¹¹⁰

¹⁰⁶ Փափազյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան Երկրում, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտութ.), Եր., 1960, N 7-8, էջ 25:

¹⁰⁷ Adam Olearus, Les Voyages en Moscovie, Tatarie et Perse, Amsterdam, 1727, pg., 22.

¹⁰⁸ Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг., Тифлис, 1902, стр. 248.

¹⁰⁹ Հակոբյան Վ., Մամր ժամանակագրություններ, հ. Բ, Եր., 1956, էջ 557:

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 562:

3-Ա. Հայրապետյան

¹⁰⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Գ., գիրք I, Եր., 1969, էջ 90-91;

¹⁰⁵ Իմեդեան Ղ., Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, մասն առաջին, հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 255: Ալիշան Ղ., Այոարատ, էջ 284:

Երևանի խանության հյուսիսային սահմանի մասին վկայություն ունի XVIII դ. վրաց անանուն հեղինակներից մեկը: Նկարագրելով Վրաց Կոստանդինի որդի Դավիթ Թագավորի տիրությունները՝ սա ընդգծում է, որ հարավում դրանք հասնում են «... մինչև Երևանի սահմանը, որ և տարածվում է մինչև Բամբակ և Լոռի և մինչև Ղազարի սահմանը»:¹¹¹ Ինչ վերաբերում է խանության արևելյան սահմանին, ապա հայտնի է, որ Երևանի խանությունը այդ կողմում չփվում էր Նախիջևանի խանության հետ, և դրանց սահմանագիծը սովորաբար անցնում էր Գեղամա լեռների հարավային վերջավորություններով: Այսպիսով, վերոբերյալ վկայությունների համադրմամբ կարելի է պնդել, թե Երևանի խանությունը XVII դ. սկզբներին ձգվում էր հետևյալ սահմանների մեջ. Արևմտյան Արփաչայից (Ախուրյան) մինչև Գեղամա լեռները և Հայկական պար լեռնաշղթայից (սա 1555 թ-ից թուրք-պարսկական սահմանագիծ էր և այդպիսին էլ մնաց հետագա դարերում) մինչև Փամբակի լեռնաշղթան ու Արագածի հյուսիսային ստորոտները: Ասվածից հետևում է, որ Արևելյան Շիրակը XVII դ. սկզբին չկար Երևանի խանության կազմում: Սրան համամիտ լինելով թ. Հակոբյանը իր «Երևանի պատմությունը 1500-1800 թվականներին» աշխատության մեջ նաև նշում է, թե Շորագյալը Երևանի խանության կազմի մեջ է մտել միայն կիսանկախ խաների տիրապետության շրջանում՝ Հուսեյն-Ալի խանի օրոք (1762-1783 թթ.):¹¹²

Հայ պատմագրության մեջ ընդունված այն կարծիքը, թե Արևելյան Շիրակը Երևանի խանության մեջ մտել է կիսանկախ խաների տիրապետության շրջանից սկսած, վիճելի է, քանի որ արդեն Զաքարյա Քանաքեռցու կողմից XVII դարակեսի դեպքերի, մասնավորապես Զալ խանի (Երևանի խանը մինչև 1670 թ.)՝ իշխանության գլուխ գալու և խանության ներսում անհուսալի ու վնասակար տարրերին պատժելու նկարագրությունից երևում է, որ Արևելյան Շիրակն արդեն այդ շրջանում մտնում էր Երևանի խանության մեջ: Քանաքեռցին գրում է. «Եւ որք անդ էին՝ Համբուրեցին զծունկ. և մունետիկ ելեալ աղաղակէր, ահա Զալ խան եղև տէր Երևանայ: Եւ ի նմին ժամու...ըմբռնեաց այր մի Այրումյու Տաշտամուր անուն. վասն զի յառաջին զանորէից ապստամբեալ էր և Զալս այս ալ Հնարիւք իմն ըմբռնեաց զնա, և կախեալ ի ոտանէն՝ բրածեծ արարին այնքան՝ մինչև մերձ ի մահ լինել, և ապա արկին ի բանտ. և բազում տուգանս առին, և արձակեցին, և զնաց ի տուն իւր ի Շիրակ, և ի բազում հարուածոց անտի մեռաւ»:¹¹³ Արևելյան Շիրակի՝ XVIII դ. 30-ական թվականներին Երևանի խանության կազ-

մում լինելու մասին շատ ավելի հստակ տեղեկություն է հաղորդում պատմիչ, ժամանակի կաթողիկոս (1734-1737թթ.) Աբրահամ Կրետացին՝ նշելով, թե Շորագյալը Երևանի խանության ինը մահալներէց մեկն է. «...զի յԵրևան թ մահալ գալով, թ մեկը կան. Կարբու և Ղրխպուլախու, Շորակու, Իքտիրու, Գառնու, Ծաղկածորու, Գեղարքունոյ, Ապարանու և Շիրակաւանու»:¹¹⁴

Շատ ավելի ամբողջական ու որոշակի են դառնում տեղեկությունները Շորագյալի մասին սկսած XVIII դ. երկրորդ կեսից՝ Հուսեյն-Ալի խանի տիրապետության շրջանից, մասնավորաբար վրաց Հերակլ Բ թագավորի 1779 թ. Երևանյան արշավանքի առիթով:¹¹⁵

XVIII դ. 70-ական թթ. վերջերին լարվում են հարաբերությունները Վրաստանի և Երևանի խանության միջև՝ կապված Հուսեյն-Ալի խանի կողմից Վրաստանին հարկ չվճարելու հետ: Իրադրությունը սրվում է հատկապես 1779 թ., երբ Հերակլ Բ վրաց թագավորը հաջողված արշավանքի շնորհիվ Երևանի խանությունից պոկում է Շորագյալի սուլթանությունը և նրա սուլթան Ղահրամանին դարձնում իրեն հպատակ:¹¹⁶ Դրանից հետո Շորագյալը հետ վերցնելը դառնում է Երևանի խաների մշտական մտահոգության առարկան՝ ընդհուպ մինչև դարավերջ. պարսիկներին միայն 1800 թ. վերջերին է բախտ վիճակվում Նախիջևանի Քյալբալի խանի գլխավորությամբ զբաղվել Շորագյալը:¹¹⁷ Այս իրավիճակն անսխալորեն պահպանվում է մինչև 1805թ., երբ ռուսական զորքերը գեներալ-մայոր Պ. Նեսվետսկի գլխավորությամբ Շորագյալը վերջնականորեն միացնում են Ռուսաստանին:

Գ) Արևելյան Շիրակը (Շորագյալի գավառը) ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական հակամարտությունների թատերաբեմ

XIX դ. չեմին նպաստավոր իրադրություն էր ստեղծվել Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու համար, և ցարիզմը չհապաղեց ձեռնամուխ լինել դրա իրագործմանը: Միացումը Ռուսաստանին նաև օրյեկտիրվորեն համապատասխանում էր թուրք փաշաների և պարսիկ խաների դարավոր ստրկությունից ազատագրվելու հայ ժողովրդի՝ ձգտումներին:

¹¹⁴ Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն անցից իրոց և Նաղը Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 61-32;

¹¹⁵ St'is ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 247, ցուցակ 1, գործ 181 (քարտեզ); Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803гг., т. 2, СПб., 1869, стр. 73.

¹¹⁶ Գրիգորյան Վ., Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջերում, Եր., 1958, էջ 33:

¹¹⁷ Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 3, СПб., 1886, стр. 207.

¹¹¹ Մելիքսեթ-Բեկ Լ., նշվ. աշխ., հ. Բ, Եր., 1938, էջ 144:

¹¹² Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500-1800թթ.), էջ 142;

¹¹³ Զաքարյալ սարկաւազ Քանաքեռցի, նշվ. աշխ., հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 102-103:

Արդեն 1801 թ., համաձայն 1783 թ. Գեորգիական ռուս-վրացական պայմանագրի¹¹⁸, Ռուսաստանին միացվեց Արևելյան Վրաստանը, 1803 թ. Մեգրելիան, 1804 թ. Իմերեթիան և Գուրիան (Աբխազիան միացավ 1810 թ.)¹¹⁹: Այս քայլը Անդրկովկասի ժողովուրդները, մասնավորապես հայերը, ընդունեցին ոգևորությամբ՝ դրանում տեսնելով պարսկական լծի մոտալուտ թոթափումը: Ավելին, Վրաստանի միացմամբ, ըստ էության, սկսվում էր Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, քանի որ «Վրաստանի կազմում Ռուսաստանին անցան Քարթլին, Շամշադլը (ներկայիս Շամշադլինի շրջանը), Փամբակն ու Շորաբայը (ներկայիս Ստեփանավանի, Ղարաքելիսայի, Համամուլի, Ղզլուչի, Լեռնականի շրջանները, Արթիկն ու Ապարանը մասամբ), Սոմխեթը (ներկայիս Ալավերդու շրջանի մի մասով), Ղազախը (ներկայիս Իջևանի ու Դիլիջանի շրջաններով ու Ալավերդուն անցած մի քանի գյուղերով), Խևսուրիան, Փշավիան և Դուշետը»¹²⁰:

Այս ամբողջ գրաված տարածքում հայերի թիվը մեծ էջը, բայց այն սկսեց արագորեն աճել և Վ. Պոտտոյի վկայությամբ՝ չնայած հայերի նկատմամբ Պ. Ցիցիանովի վատ վերաբերմունքին, մի քանի տասնյակ հազար հայեր բնակեցվեցին Վրաստանում և ռուսական հպատակություն ընդունեցին¹²¹:

1804թ. դարձան Գանձակի գրավումից հետո, ռուս-պարսկական հարաբերություններն էլ ավելի սրվեցին: Մայիսի 10-ին Երևանի խանին Պ. Ցիցիանովի գրած նամակի հիմնական բովանդակությամբ Երևանի բերդը հանձնելու և տարեկան 8000ռ. հարկ վճարելու պահանջն էր,¹²² ինչին, հասկանալի է, խանը էջը համաձայնվելու: Սա էլ Ն. Դուբովինի կարծիքով ռուսների երևանյան առաջին արշավանքի պատճառը հանդիսացավ¹²³:

¹¹⁸ У. Швунтгош англійськ Математический, Ул. Ерихсманн армія, 180, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

¹¹⁹ Պոտտոյան Ա., Ռուս-հայ բարեկամության պատմությունից, Եր., 1974, էջ 22; Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. Ե, Եր., 1974, էջ 113:

¹²⁰ Կորիստյան Ջ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում 1831-1931, Եր., 1932, էջ XXVI-XXVII:

¹²¹ Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 3, выпуск 4, СПб., 1887, стр. 721-722.

¹²² Фадеев А., Россия и Кавказ первой трети XIX века, М., 1960, стр. 108-109; Акты собранные Кавказской Археологической Комиссией (АКАК), т. 2, Тифлис, 1868, стр. 611.

¹²³ Дубровин Н., Закавказье 1803-1806 гг., СПб., 1866, стр. 121; Иоаннисян А., Присоединение Закавказья к России и международная дипломатия в начале XIX столетия, Ер., 1958, стр. 74.

Սկսված ռուս-պարսկական պատերազմն (1804-1813 թթ.) իր հետ բազում ավերածություններ ու զոհեր բերեց՝ միևնույն ժամանակ վերջնականորեն լուծելով Արևելյան Շիրակը Ռուսաստանին միացնելու խնդիրը: 1804 թ. մայիսի վերջերին ռուսական զորքերը Պ. Ցիցիանովի գլխավորությամբ մտան Երևանի խանության տարածք՝ ունենալով ընդամենը 4080 շարային զինվոր, որից 3413-ը՝ հեռակազորային, 667-ը՝ հեծյալ և 12 թնդանոթ¹²⁴: Սրանց կազմում էր նաև այսպես կոչված «վրացական հեծելազորը»՝ 370 մարդ, որ ժամանակակից հավաստմամբ՝ մեծամասամբ հայեր էին Մելիք Աբովի գլխավորությամբ՝ հավաքված սահմանամերձ Փամբակի, Շորաբայի, Շամշադլի, Ղազախի, Բորչալուի շրջաններից¹²⁵:

Անցնելով Լոռի-Փամբակով՝ հունիսի սկզբներին ռուսները հասան Գյումրի, իսկ նույն ամսի 10-ին Ախուրյանի ափին՝ Փոքր Ղարաքելիսա (Ազատան) գյուղի մոտ, տեղի ունեցավ ռուսական կորպուսի առաջնապահ ուսուցիչի և պարսկական զորքերի միջև առաջին լուրջ ճակատամարտը: Թեպետ պարսիկներն ունեին 8000 սարքազ և թվով գերակշռում էին հակառակորդին, բայց ռուս զինվորների և նրանց օգնող հայ աշխարհագորայինների եռանդուն գործողությունների շնորհիվ պարսիկները պարտվեցին՝ տալով 200 զոհ, իսկ ռուսներին հաջողվեց պարսկական գերությունից ազատել 400 հայ ընտանիք¹²⁶: Բացի այդ, Երևանի խանի կողմից Կարսի փաշայությունն արտաքսվող 7000 հայ ընտանիքի համար էլ ճանապարհ բացվեց անցնելու Փամբակ և Լոռի ապաստան գտնելու ռուսական հպատակության տակ: Մանրամասնորեն նկարագրելով նշված ճակատամարտը՝ Պ. Կովալենսկին անդրադառնում է նաև հայ աշխարհագորայիններին, նշելով, որ գեներալ Տուչևովին Շորաբայում միացան տեղացի հարյուրի չափ հեծյալներ, որ եղան ռուսների հավատարիմ դաշնակիցները, օգնականներն ու լրտեսներն ամբողջ պատերազմի ընթացքում¹²⁷: Դեպի Երևան արշավանք սկսելու համար հունիսի 12-ին Գյումրի են ժամանում ռուսական կորպուսի գլխավոր ուսուցիչ՝ գեներալ Ցիցիանովի հրամանատարությամբ: Գյումրուց Ապարանի վրայով շարժվելով դեպի Երևան՝ հունիսի 25-ին ռուսները գրավում են Քանաքեռը, ապա Աբաս-Միրզային հետ չպրտում Արաքսի աջ ափը՝ հուլիսի 2-ին պաշարելով Երևանի բերդը¹²⁸: Սակայն պաշարված

¹²⁴ Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 4, СПб., 1886, стр. 302: Մեկ այլ վարկածի համաձայն՝ զինվորների թիվը 4370-էր, որից 1020-ը՝ հեծելազոր, իսկ թնդանոթների քանակը՝ 20: Այս մասին տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Ե, էջ 118:

¹²⁵ Хубов Е., Описание достопамятных происшествий в Армении, СПб., 1811, с. 93.

¹²⁶ Գրիգորյան Ջ., Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը, Եր., 1978, էջ 115-116:

¹²⁷ Ковалевский П., Завоевание Кавказа Россией, СПб., 1887, стр. 98.

¹²⁸ Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, Եր., 1982, էջ 72; Гене

բերդը Հանձնելու Համար բանակցությունների ձգձգումը ուղղակիորեն մարեց ռուսական զորքի մարտական ոգևորությունը: Եթե սրան հավելենք նաև հիվանդների ու վիրավորների թվի օրավուր աճը (հիվանդություններին օրական մահանում էր 10-20 մարդ)¹²⁹, թերասումը, ինչպես նաև պարսիկների անվերջանալի ասպատակությունները զորքի թիկունքում, միանգամայն պարզ կդառնա, թե ինչու Պ. Ցիցիանովը արդեն սեպտեմբերի 3-ին դադարեցրեց Երևանի պաշարումն ու ստիպված եղավ հետ քաշվել դեպի Վրաստան:

Ռուսական կորպուսի երևանյան առաջին արշավանքը թեպետ չբացակայեց Երևանի գրավումով, բայց և անհետևանք չմնաց: Այդ արշավանքն արագացրեց Երևանի սարդարի Հպատակության տակ գտնվող Շորաքյալի սուլթանության միացումը Ռուսաստանին: Արշավանքի ժամանակ Շորաքյալի Բուդաղ սուլթանը ռուսների նկատմամբ վերապահ դիրք էր բռնել և ռուսների նահանջից հետո սարդարի թեկադրանքով հարձակումներ սկսեց Վրաստանի սահմանակից շրջանների վրա: Ի հեճուկս սուլթանի՝ տեղի բնակչությունը շարունակում էր գործել ռուսների օգտին: Ստեղծված այսպիսի նպաստավոր իրավիճակում 1805թ. մարտի 30-ին գեներալ Պ. Նեսվետաևի գլխավորած զորադուռը գրավեց Շորաքյալի սուլթանության կենտրոն Արթիկը, իսկ նույն տարվա հոկտեմբերին ռուսական Հպատակություն ընդունեց նաև Բուդաղ սուլթանը¹³⁰: Շորաքյալի միացումը Ռուսաստանին խոշոր նշանակություն ունեցավ տեղական բնակչության համար, ամրապնդվեցին նաև Ռուսաստանի ռազմատրիտեգիական դիրքերը Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանագլխում:

Պարսիկների ռազմական ու դիվանագիտական անընդհատ պարտությունները ստիպեցին արևմտանվորական տերություններին՝ Ռուսաստանի դեմ պատերազմի մեջ ներքաշել նաև Թուրքիային: 1806 թ. դեկտեմբերի 18-ին վերջինս պաշտոնապես պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին: Սկսվեց 1806-1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը: Թուրքական հրամանատարությունը որոշել էր Անդրկովկասում գլխավոր հարվածը հասցնել Կարսի կողմից և անցնելով Շորաքյալի ու Բորչալուն՝ հարձակվել Թիֆլիսի վրա: Սա նշանակում էր՝ առանց այն էլ ավերված Շորաքյալը ևս մեկ անգամ ենթարկել ավերման ու թալանի: «Արևելյան Հայաստանի ամենատուժած վայրերը, գրում է Լեոն, - Փամբակն ու Շորաքյալն էին, որոնցով անցնում էր Թիֆլիս տանող ուղիղ և կարճ ճանապարհը, իսկ Արթիկը, որ Երևանի կողմից պարսիկների ա-

ռաջին հանգրվանն էր, յուրաքանչյուր պատերազմից հետո դառնում էր ավերակ»¹³¹:

Մշակված ծրագրի համաձայն՝ Ծալկայում կենտրոնացած ռուսական գլխավոր ուժերը Ի. Գուդովիչի գլխավորությամբ շարժվելու էին դեպի Ախալցխայի փաշայություն՝ թուրքերի մուտքը դեպի Արևմտյան Վրաստան փակելու համար, իսկ զորքերի մյուս մասը, որ կանգնած էր Փամբակում և Արևելյան Շիրակում, Պ. Նեսվետաևի գլխավորությամբ շարժվելու էր դեպի Կարս¹³², որի Մամեդ փաշան, Գուդովիչի հավաստմամբ, պատրաստ էր ինքնակամ ընդունել ռուսական Հպատակություն: Ի. Գուդովիչը գլխավոր ուժերով շարժվեց դեպի Ախալցխա՝ Կարսի գրավումը թողնելով գեներալ Պ. Նեսվետաևի փոքրաթիվ ուժերին: Վերջինս փորձեց գրավել բերդը, բայց չկարողացավ և նահանջելով՝ ամրացավ Գյումրիում¹³³: Ոգևորված թուրքերը 1807 թ. մայիսի 30-ին 10000 զինվորներով ու 20 թնդանով շարժվեցին դեպի Գյումրի: Դեռևս մայիսի 27-ի՝ Ի. Գուդովիչին ներկայացրած իր գեկույցում Պ. Նեսվետաևը գրում էր, թե թուրքերը որոշել են Վրաստան ներխուժել պարսիկների հետ միասին. «Ղարաքիլիսայից, Գյումրուց և Արթիկից Երևանի ուղարկված լրտեսները տեղեկացնում են, որ Յուսուֆ փաշան և Հուսեյն Ղուլի խանը պայմանավորվել են միասին հարձակվել մեզ վրա և դուրս քշել Վրաստանից: Ավելին, Յուսուֆ փաշան խոստացել է օգնության դեպքում Շորաքյալը հանձնել Երևանի խանին: Այս ծրագիրը իրագործելու համար Երևանի մոտ կազմավորվել է 1500 հոգանոց ջուկատ, որի նպատակն է ապստամբության մղել Ղազախի թաթարներին և Փամբակի ու Շորաքյալի վրա հարձակվելով, ինձ շրջափակման մեջ առնել»¹³⁴: Միևնույն ժամանակ 12000-ոց զորքով դեպի Գյումրի էր շարժվում նաև Աբաս-Միրզան՝ Յուսուֆ փաշայի հետ միավորվելու և վերը նշված ծրագիրը իրականացնելու համար: Հունիսի 5-ին թուրքերը երկու անգամ գրոհում են Գյումրու վրա, ներխուժում գյուղի փողոցները, բայց Կովկասյան զբենադերական զնդի քաջարի զինվորները նրանց դուրս են չլրտում և հետ քշում Ախուրյանի աջ ափը¹³⁵: Այս մարտերի ժամանակ Յուսուֆ փաշան կորցնում է սեփական զրոշակը և տալիս ավելի քան 200 սպանված:

Ավելի կատաղի էր հունիսի 18-ի ճակատամարտը: Իմանալով Գյումրու դեպքերի մասին Ի. Գուդովիչը օգնության է շտապում Պ. Նեսվետաևին: Թուրքական բանակին միանալու Աբաս-Միրզայի մտադրությունը խափանելու և հակառակորդի ուժերը անջատ-անջատ ջախջախելու համար:

рал-лейтенант Давид Осипович Бебутов, СПб., 1867, стр. 3; Генерал-лейтенант Б. Бебутов, Кавказ, Тифлис, 1854, N 7, 23 января, стр. 1.

¹²⁹ Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը 1801-1879թթ., Եր., 1959, էջ 291:

¹³⁰ Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. 1, редактор Ц. Агаян, Ер., 1972, док. 218, стр. 292.

¹³¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Դ, Եր., 1984, էջ 365:

¹³² Погосян М., Карсская область в составе России, Ер., 1983, стр. 19-20.

¹³³ Присоединение..., т. 1, док 362, стр. 413.

¹³⁴ Присоединение..., т. 1, док. 360, стр. 411-412.

¹³⁵ АКАК, т. 3, Тифлис, 1869, стр. 546.

նին «պարսկական զորքերով հարձակվել Ղարաքիլիսայի վրա, իսկ սերասկյարը իր թուրքական զորքերով կշարժվի Գյումրու և Արթիկի վրա»¹⁴⁴:

1812 թ. հոկտեմբերին պարսկական զորքերը Երևանի կողմից հարձակվում են Փամբակի և Շորապյալի վրա, Դիլիջանի կողմից մտնում են Բորչալու, կողոպտում ու գերում են տեղական բնակիչներին շատերին: Սակայն ռուսական զորքերին կրկին հաջողում է հետ մղել թշնամուն¹⁴⁵: Այսպիսով, 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական և 1806-1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում ո՛չ թուրքական և ո՛չ էլ պարսկական զորքերին հաջողվեց գրավել Շորապյալը:

Դրան հակառակ՝ ռուսական զորքերը խոշոր հաջողությունների թուրքական ճակատում. 1809 թ. գրավվեց Փոթին, 1810 թ.՝ Սուխումը, իսկ 1811 թ. դեկտեմբերի 8-ին Կոտլյարևսկու զորագունդը կայծակնային գրոհով գրավեց Ախալքալաքի բերդը¹⁴⁶: Այս ամենը, ինչպես նաև ռուսական զենքի հաղթանակները եվրոպական ճակատում ստիպեցին թուրքիային հաշտություն խնդրել և 1812 թ. մայիսի 16-ին Բուխարեստում հաշտության պայմանագիր ստորագրել,¹⁴⁷ որով ռուս-թուրքական պետական սահման ճանաչվեցին Արևմուտքում Պրուտ, իսկ Անդրկովկասում Ախուրյան գետերը:

Թուրքերի հետ պատերազմի հաջող ավարտն ու Հայրենական պատերազմում ռուսական զորքերի հաղթանակը պարսիկներին զրկեց հաղթելու բոլոր պատրանքներից, որոնք ամբողջովին և իսպառ ցրվեցին ռուսների մի քանի նոր հաջողություններով: Դրանցից կարևորներն էին հատկապես Ասլանդուզի հաղթանակը 1812 թ. նոյեմբերի 1-ին և Լենքորանի բերդի գրավումը 1813 թ. հունվարի 1-ին: Այս հաղթանակները փաստորեն որոշեցին պատերազմի ելքը: 1813 թ. հոկտեմբերին Ղարաբաղի Գյուլիստան փոքրիկ բերդավանդում հաշտության պայմանագրի կնքումով ավարտվեց ռուս-պարսկական 1804-1813 թթ. պատերազմը: Գյուլիստանի պայմանագրով Պարսկաստանը ճանաչեց Դաղըստանի, Վրաստանի, ինչպես նաև Գյանջայի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենտի, Ղուբայի, Բաքվի, Թալիշի խանությունների, Լոռու, Փամբակի, Շամշադինի, Զանգեզուրի և Շորապյալի գավառների միացումը Ռուսաստանին: Վրաստանի և Հյուսիսային Ադրբեջանի հետ միասին Արևելյան Հայաստանի այդ գավառների միացումով սկիզբ դրվեց նաև մնացած Հայկական հողերի միացմանը Ռուսաստանին:

Բուխարեստի (1812 թ.) և Գյուլիստանի (1813 թ.) պայմանագրերի կնքումից հետո Շորապյալի շրջանի բնակչությունը մի փոքր շունչ քաշեց թուրք-պարսկական զավթիչների հարձակումներից, բայց խաղա-

ղությունը երկարատև չեղավ¹⁴⁸:

1825 թ. վերջերից արդեն նկատելի էին դարձել պարսկական բանակում կատարվող վերադասավորումներն ու դեպի ռուսական սահմանը պարսկական զորաշնչատների շարժը: Իսկ երբ անգլիական գործակալների միջոցով Պարսկաստան հասավ դեկաբրիստների ապստամբության չափազանցված լուրը, Ռուսաստանի դեմ պատերազմը դարձավ անխուսափելի: Պարսիկների ռազմական նախապատրաստությունների մասին ռուսական կովկասյան կառավարչապետությունը տեղյակ էր: Այսպես, 1826 թ. հուլիսի 3-ին փոխծովակալ Վելյամինովին հղած իր զեկուցագրում գնդապետ Ռեուտը հայտնում է. «Հենց նոր արքեպիսկոպոս Մարտիրոսի միջոցով ստացա Ղազար Մելիք Կուբարովի հունիսի 27-ին Թավրիզից գրած նամակը, որից տեղեկացա, որ պարսկական մեծ ծաթիվ զորքը շարժվում է դեպի Արդաբիլ, Երևան, Մեղրի, Օրդուբադ իր հետ ունենալով 15 թնդանոթ»¹⁴⁹: Նույն Ռեուտը 1826 թ. հուլիսի 18-ին տեղեկացնում է Երմոլովին Աբաս-Միրզայի 60000-ոց բանակի Ղարաբաղ ներխուժելու մասին: Աբաս-Միրզայից առաջ՝ հուլիսի 16-ին, ռազմական գործողությունները սկսեցին Երևանի սարդար Հուսեյն-Ղուլի խանն ու նրա եղբայր Հասան խանը: Վերջիններս, կոտրելով ռուսական սահմանային պահակապետների դիմադրությունը, ներխուժեցին Փամբակ-Շորապյալի տարածք ու սկիզբ դրեցին նոր ռուս-պարսկական պատերազմի, որում Աբաս-Միրզայի խնդիրն էր Ղարաբաղ-Ելիսավետպոլի վրայով գրավել Թիֆլիսը, իսկ Երևանի վրայով՝ Փամբակ-Շորապյալը և դուրս մղել ռուսներին Անդրկովկասից: Զափազանց ծանր դրություն էր ստեղծվում Անդրկովկասի ժողովուրդների և ռուսական փոքրամթիվ զորամասերի համար: Օգտվելով հարմար պահից՝ Երևանի սարդարի զորամասը Հասան խանն իր զորքերով հարձակվում է Փամբակի և Շորապյալի երեք կարևոր կետերի՝ Միրաքի, Փոքր Ղարաքիլիսայի և Համզախի վրա¹⁵⁰: 1826 թ. ամռանը Շորապյալի և Փամբակի գավառներում պարսիկների կատարած ավերածությունների ու ոճրագործությունների մասին Վ. Պոտտոն գրում է. «Վրա հասավ 1826 թ. ամառը, երբ պարսկական հրոսակախմբերն անսպասելի կերպով, առանց պատերազմ հայտարարելու, ներխուժեցին մեր սահմանները, և ամպրոպը ճայթեց անպաշտպան բնակչության գլխին: Երևանի խանի առաջին հարվածը կրեցին Փամբակի և Շորապյալի շրջանները: Գյուլերն ամառացիներն, երեխաների ու կանանց մեծ մասին տանջամահության են-

¹⁴⁸ Այդ մասին մանրամասն տես Սотто В., Кавказская война ..., т. 3, СПб., 1886, стр. 24-26.

¹⁴⁹ Հովհաննիսյան Կ., Արևելյան Հայաստանի ազատագրական շարժման պատմությունից, Եր., 1981, էջ 53:

¹⁵⁰ АКАК, т. 6, ч. 2, Тифлис, 1875, стр. 354.

¹⁴⁴ АКАК, т. 4, стр. 775.

¹⁴⁵ АКАК, т. 5, Тифлис, 1873, стр. 676-678.

¹⁴⁶ Петров А., Война России с Турцией 1806-1812 гг., т. 3, СПб., 1885, стр. 362-370.

¹⁴⁷ Договоры России с Востоком, политические и торговые, СПб., 1869, стр. 49-58.

թարկեցին, հարյուրավոր ընտանիքներ գերի տարան»¹⁵¹:

Շորադյալում Հասան խանի կատարած չարագործությունների, ինչպես նաև 1826 թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսների ռուս-պարսկական ընդհարումների մասին մանրամասնորեն պատմում է գեներալ-լեյտենանտ Մ. Կոցեբուն «Կովկասյան ժողովածու» հանդեսի XXII համարում¹⁵²: Կոցեբուն նաև նշում է մինչ պատերազմի սկսվելը ռուսական զորքերի դասավորվածությունը. Փամբակում և Շորադյալում՝ 2993 զինվոր, 12 թնդանոթ, 500 կազակ, Ղարաբաղի պրովինցիայում՝ 2651 զինվոր, 6 թնդանոթ, 316 կազակ և Թալիշի խանությունում՝ 694 զինվոր ու 91 կազակ¹⁵³:

1826 թ. հուլիսի 16-ին Հասան խանը 3000-ոց զորքով հարձակվում է Միրաքի վրա ու ստիպում գնդապետ իշխան Սևարսեմիճեին, գնդապետ բարոն Ֆրիդրիքսին և փոխգնդապետ Դոլգովոսաբուրովին՝ Ապարանով նահանջել դեպի Գյումրի¹⁵⁴, իսկ ռուսներին հետապնդող պարսկական բանակը մտնում է Փոքր Ղարաքիլիսա ու սարսափելի ավերածություններ կատարում: 1838 թ. սենյատոր Գանի հետ Հայաստանում կատարած իր ճանապարհորդական ուղեգրություններում Ն. Աբովյանը, խոսելով Փոքր Ղարաքիլիսայի դեպքերի մասին, գրում է. «Այստեղ թափեց իր անողորմ դառնություն թույնը Երևանի արյունարբու կուսակալ Հասան խանը... սրախողխող արեցին ձերուհիներին, այրեցին տները, ավար վերցրին նրանց ամբողջ ունեցվածքը և 200 դեռահասների գերի տարան»¹⁵⁵:

Պետական փաստաթղթերի համաձայն՝ չնայած հարձակման հանկարծակիությունը, պարսիկներն ամբողջ Շորադյալից գերի են տարել ընդամենը 1200 մարդ¹⁵⁶, բայց ականատեսների ու ժամանակակիցների վկայությամբ՝ 1200 մարդ կամ մոտավորապես 200 ընտանիք* պար-

¹⁵¹ Потто В., Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1902, стр. 58.

¹⁵² Коцебу М., Описание вторжения персиян в Грузию в 1826г., Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901, стр. 19-141.

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 101:

¹⁵⁴ Նույնը:

¹⁵⁵ Աբովյան Ն., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, Եր., 1956, էջ 47-48:

¹⁵⁶ Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. 2, под редакцией И. П. Агапана, Ер., 1978, док. 133, стр. 209.

* Կ. Հովհաննիսյանը գրում է, թե միայն Փոքր Ղարաքիլիսայում գտնվել է 1115 մարդ, որից 600-ը՝ արական, 515-ը՝ իգական սեռի (Կ. Հովհաննիսյան, Արևելյան Հայաստանի ազատագրական շարժման պատմությունից, Եր., 1981, էջ 56): Գ. Աղանյանը, նկարագրելով Փոքր Ղարաքիլիսայի դեպքերը, գրում է. «Տուժածների թիվը հասնում է 2000-ի, որից 70-ը՝ սպանված, 200-ը՝ վիրավոր, իսկ մնացածը գերի է տարվել» (ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, գործ 120, էջ 1):

սիկները գերի էին վերցրել միայն Փոքր Ղարաքիլիսայում¹⁵⁷: Հուլիսի 16-ին պարսկական մեկ այլ՝ 200 հոգանոց ջոկատ հարձակվում է Համ-զաչիմանի վրա: Հուլիսի 18-ի դրությամբ Երևանի խանը ուներ 1000 հեծյալ Գյոկչայում՝ Նաղի խանի գլխավորությամբ և 1000 հեծյալ կարափափախներ. էլ՝ Բալիկ-չայի դիմաց: Երևանի սարդարն անձամբ ներխուժել էր Միրաք՝ ունենալով երկու գումարտակ հետևակ, 6 թնդանոթ, 3000 հեծյալ, իսկ նրա եղբայր Հասան խանը մտել էր Ադիյաման (Գառնահովիտ) և իր 5000 հեծյալներով պատրաստվում էր հարձակվել Գյումրու վրա: Ռուսները Փամբակն ու Շորադյալը Երևանի խանի հարձակումներից պաշտպանելու համար ունեին ընդամենը 120 զինվոր Բեքանտում (Մեծ Պարնի), 700 զինվոր 4 թնդանոթով՝ Գյումրիում, 200 զինվոր 1 թնդանոթով՝ Համամյումում (Սպիտակ), 75 զինվոր՝ Հերհերում, 60 զինվոր՝ Ջելալօղլիում (Ստեփանավան), 300 զինվոր 3 թնդանոթով ու 60 կազակ՝ Ղարաքիլիսայում (Վանաձոր) և 300 զինվոր ու 2 թնդանոթ Բալիկ-չայում¹⁵⁸: Երբ հուլիսի 25-ին Աբաս-Միրզայի 60000-ոց բանակը մտավ Ղարաբաղ և պաշարեց Շուշին,¹⁵⁹ Հասան խանի զորքերը դրանից չորս օր անց՝ 29-ին, հայտնվեցին Գյումրու և Ղարաքիլիսայի դիմաց,¹⁶⁰ սակայն որևէ լուրջ հաջողության չհասան: 1826 թ. սեպտեմբերից ռուս-պարսկական պատերազմը թևակոխեց իր երկրորդ շրջափուլը, որը նշանավորվեց համալրում ստացած Կովկասյան հատուկ կորպուսի զորամասերի մի շարք հաղթանակներով: Դրանցից առաջինը Շամխորի նշանավոր ճակատամարտն էր, երբ ռուսական 2000-ոց մի զորագունդ գեներալ Վ. Մադաթովի հրամանատարությամբ սեպտեմբերի 3-ին Շամխոր գետի ափին ջախջախեց Ամիր խանի պարսկական 10000-ոց բանակն ու հետ գրավեց Նիսավետպոլը¹⁶¹: «Շամխորի հաղթանակը, գրում է Վ. Պոտտոն, դարձավ պատերազմի ելքը կանխորոշող փաստ, կշեռքի նժարը թեքվեց ռուսների կողմը, և ապագան խոստանում էր նորանոր հաղթանակներ»¹⁶²: Սեպտեմբերի 13-ին ռուսները գեներալ Պասկևիչի գլխավորությամբ* կրկին Շամխորի մոտ պարտություն են մատ-

¹⁵⁷ Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 4, ч. 1, под редакцией генерал-майора Потто, Тифлис, 1906, стр. 250.

¹⁵⁸ Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., Кавказский сборник, т. XXIV, Тифлис, 1903, стр. 3.

¹⁵⁹ Գալոյան Գ., Ռուսաստանը և Անդրկովկասի ժողովուրդները, Եր., 1978, էջ 196:

¹⁶⁰ Ներսիսյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 293:

¹⁶¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, գործ 120, էջ 1:

¹⁶² Потто В., Кавказская война..., т. 2, СПб., 1885, стр. 796.

*1826թ-ին որպես Երմուղի տեղակալ Կովկաս է ուղարկվում գեներալ Պասկևիչը: Ն. Աշտարակեցուն գրած նամակներից մեկում Ն. Լազարյանը գաղտնի հաղորդում էր, որ կայսրը դժգոհ է Երմուղիից և Կովկաս է ուղարկում գեներալ Պասկևիչին, առայժմ որպես ստորադրյալ, իսկ հաղթանակ չլինելու դեպքում նա կփոխարինի Երմուղիին: Այդ մասին տես Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 53, վավ. 162:

նում այս անգամ արդեն Աբաս-Միրզայի 25000-ոց բանակը: Նույն ժամանակամիջոցում ռուսական կորպուսի զորամասերը հաղթական մարտեր են վարում նաև Շորաբայում, Փամբակում և Ապարանում: Ռուսական առաջապահ զորքերը՝ 3 հետևակային գումարտակ, 3 թնդանոթ և 150 հեծյալ, իշխան Սևարսեմիձեի գլխավորությամբ սեպտեմբերի 20-ին գրավում են Ղչլաղ և Համամուլ գյուղերը, իսկ 21-ին Դ. Դավիդովի զորագունդը Ապարանում՝ Միրաբ գյուղի մոտ, հաղթական ճակատամարտ մղելով Հասան խանի 4000 հեծյալների դեմ, վերջիններին հարկադրում է նահանջել Երևան¹⁶³: Այսպիսով, չնայած թշնամու թվական գերակշռությանը, Կովկասյան կորպուսին հաջողվեց 1826 թ. աշնան վերջերին Գյուլիստանի պայմանագրով ճանաչված Անդրկովկասի ռուսական տիրույթները լիովին մաքրել պարսկական բանակներից ու ձախողել Անդրկովկասը զավթելու նրանց պլանները:

1827 թ. սկզբին Կովկասյան կորպուսը սկսում է երևանյան երրորդ և վերջին արշավանքը: Ապրիլի 13-ին գրավվում է Էջմիածինը, հունիսի 26-ին՝ Նախիջևանը, հուլիսի 7-ին՝ Աբասաբադը, սեպտեմբերի 20-ին ռուսները գրավում են Սարդարապատի բերդը¹⁶⁴, հոկտեմբերի 1-ին՝ Երեվանը¹⁶⁵, հոկտեմբերի 13-ին մտնում Թավրիզ, իսկ հաջորդ տարվա մինչև հունվարի 25-ը գրավում Մարաղան, Ուրմիան, Խոյը, Սալմաստն ու Արդաբիլը: Իրար հաջորդած ծանր պարտություններն ու երկրում ծայր առած հուզումները ի վերջո ստիպեցին Ֆաթհ-Ալի շահին հաշտություն խնդրել: Հաշտությունն անհրաժեշտ էր նաև ռուսներին, քանի որ նրանք արդեն լուծել էին իրենց առջև դրված խնդիրը՝ գրավել Երևանի և Նախիջևանի խանությունները և դուրս գալ Արաքսի ստրատեգիական կարևորություններ կայացնող սահմանագիծը: Հաշտության կնքումը կկանխեր նաև թուրք-պարսկական հնարավոր ռազմական դաշինքը, և թուրքիայի հետ պատերազմի դեպքում Կովկասյան կորպուսի ամբողջ ուժերը կկենտրոնացվեին վերջինիս դեմ: 1828 թ. փետրվարի 10-ին Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքվեց Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը¹⁶⁶, որով Պարսկաստանը ճանաչեց Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին:

¹⁶³ Ներսիսյան Մ., Գլխ. աշխ., էջ 306:

¹⁶⁴ Լեո, Հայոց պատմություն, Նորագույն շրջան, մ. 2, Եր., 1927, էջ 102:

¹⁶⁵ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Потто В., Покорение Эривани, изд. 2, СПб., 1903; Шульгин К., Взятие Эривани, СМОМПК, выпуск 4, отд. 2, Тифлис, 1884, стр. 34-39.

¹⁶⁶ Договоры России с Востоком..., стр. 214-227.

Դ) Շորաբայի գավառի միացումը Ռուսական կայսրությանը, վարչատարածքային սահմաններն ըստ Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրերի և ժողովրդագրական իրավիճակը գավառում

XIX դ. սկիզբը նշանավորվեց նոր ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներով, որոնց արդյունքում Ռուսական կայսրությանը միացվեցին Դաղստանն ու Վրաստանը, Գյանջայի, Դարաբադի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Դուբայի, Բաքվի, Թալիշի, Երևանի և Նախիջևանի խանությունները, Լոռու, Փամբակի, Շամշադինի, Զանգեզուրի, Շորաբայի գավառները:

Այժմ ավելի մանրամասն նկարագրենք, թե ինչպիսի պատմաքաղաքական հանգամանքներում և ինչպես միացվեց Ռուսաստանին Շորաբայի գավառը:

Շորաբայ կամ Արևելյան Շիրակ ենք կոչում պատմական Շիրակ գավառի այն մասը, որ կիսվելով Ախուրյան գետով՝ ընկնում է նրա արևելյան կողմում: Ինչպես գրում է Ղ. Ալիշանը՝ «Հյուսիսից այն սահմանակից է Լոռու և Փամբակի գավառներին՝ բաժանվելով վերջիններից Մասաթափի և Դուլդարա լեռներով, հարավում և արևելքում Արագածոտնի գավառից անջրպետվում է Գարախաչ, Նոր Ահմեդ, Աղլախան, Գոշ-Թեփես, Քեփեսեկ, և Արագած լեռներով, իսկ արևմտյան կողմում Ախուրյան գետով բաժանվում է Շիրակի մյուս՝ արևմտյան մասից, որ Օսմանյան սահմանի մեջ է»¹⁶⁷:

Շիրակի գավառի արևելյան հատվածում XVI դարի վերջերին ձևավորված Շորաբայի սուլթանությունը տիրելու Երևանի խաների և վրաց թագավորների միջև երկարատև վեճը լուծվեց միայն 1805 թ., երբ ռուսական զորքերը, գեներալ-մայոր Պ. Նեսվետսկի գլխավորությամբ, Շորաբայի սուլթանությունն ընդմիջեցին միացրին Ռուսաստանին¹⁶⁸: Իսկ այս իրադարձությանը նախորդել էր հետևյալը. 1801 թ. սեպտեմբերի 12-ին ռուսաց Ալեքսանդր Ա կայսեր մանիֆեստով պաշտոնապես ձևակերպվեց Արևելյան Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին,* ինչը չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցավ Անդրկովկասի ժողովուրդ-

¹⁶⁷ Ալիշան Ղ., Շիրակ, էջ 143: Տեղագրություն Շիրակայ, աշխատասիրեալ ի Պոդոս վարդապետ Պետրոսեան, էջ 55: Քաջբերունի, Ալեքսանդրապոլից դեպի Կարին, «Փորձ», III տարի, 5 մայիսի, N 5, Տփլիս, 1879, էջ 173:

¹⁶⁸ АКАК, т. 2, стр. 574.

* Առաջին անգամ Արևելյան Վրաստանը Ռուսաստանին միացվեց 1801 թ. հունվարի 18-ի Պավել Ա-ի մանիֆեստով: Այդ մասին տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 157, վավ. 9, էջ 1:

ներին համար: Վրաստանի և նրա կազմում Հյուսիսային Հայաստանի մի քանի շրջաններին՝ Ռուսաստանին միացումով հայ ժողովրդի համար ստեղծվեցին Ռուսաստանի օգնությամբ պարսկական և թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու իրական պայմաններ: Ռուսներն հույս ունեին ամբողջ երկրամասը յուրացնել Վրաստանի օրինակով առանց լուրջ ռազմական գործողությունների՝ կանխապես ապահովելով տեղի ժողովուրդներին և, մանավանդ հայերի աջակցությամբ: Այդ է վկայում Պավել Ա-ի 1801 թ. հունվարի 23-ի ռեզոլյուցիայի վրա ստորագրված հրամանատար Կ. Կնորրինգին. «...Փորձեք լավ հարաբերություններ հաստատել հայերի հետ: Մեր կարծիքով նրանք հոգնել են պարսիկներից և ուրախ կլինեն մեզ նման դաշնակից ու հովանավոր ունենալով»¹⁶⁹, իսկ Ալեքսանդր Ա կայսրը 1801 թ. սեպտեմբերի 12-ի իր հրահանգով նույն Կ. Կնորրինգին կարգադրել էր՝ «Ջանալ ավելացնելու Ռուսաստանի համախոհների թիվը, մանավանդ հրապուրել Երևանի, Գանձակի, Շաքիի, Շիրվանի և Բաքվի խաներին»¹⁷⁰: Սակայն, երբ ի դերև ելան խաղաղ պայմաններով նոր տարածքներ Ռուսաստանին միացնելու ցարական կառավարության հույսերը, առաջնահերթ դարձավ Շորաբայի գավառի գրավման խնդիրը: Դեռևս 1800 թ. սեպտեմբերի 24-ին գեներալ-մայոր Լազարևը գեներալ-լեյտենանտ Կնորրինգին ուղարկած իր զեկուցագրում գրում էր, թե «...սա (Շորաբայի գավառը-Ա.Հ.) Մեծ Հայաստանի մի մասն է, որ անցել է Վրաստանին և գտնվում էր վերջինիս տիրապետության տակ, մինչև Հերակլ Բ-ն, որ տիրում էր նաև Երևանի խանությանը, և որն էլ նվիրեց Շորաբայը Երևանի խանին: Որոշ ժամանակ անց, երբ Երևանի խանի և Հերակլ Բ-ի հարաբերությունները վատացան, Շորաբայը հետ վերցվեց Երևանի խանությանից և մինչև հիմա գրտնվում է Վրաց տիրապետության ներքո»¹⁷¹: Ինչպես տեսնում ենք, գեներալ-մայոր Լազարևի զեկուցյալ պարարտ հոդ էր ստեղծում Շորաբայի գավառի մոտավորապես միացումը Ռուսաստանին հիմնավորելու համար: Ենթադրյալ ռուսական սրբնթաց գրոհի՝ 1804 թ. մինչև հունիսի 15-ը գրավվեցին Փոքր Դարաքիլիսան, Դյուլմրին և Արթիկը, և գրանով փաստորեն Շորաբայի գավառը կամ այդ ժամանակ դեռ գոյություն ունեցող Շորաբայի սուլթանությունը միացվեց Ռուսաստանին: Փորձելով վարձացնել հաջողությունը՝ ռուսական բանակը, հունիսի 15-ին դուրս գալով Դյուլմրուց, Ապարանի վրայով շարժվեց դեպի Երևան, բայց Երևանը գրավելու ռուսների բոլոր ջանքերն անհաջողության մատնվեցին, և սեպտեմբերին նրանք ստիպված նահանջեցին Վրաստան: Ռուսական նահանջից հետո Շորաբայի սուլթանությունը նորից անցավ Երևանի խանին, մնալով սակայն, ինչպես նախկինում, մի ինքնավար գա-

¹⁶⁹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, քոթ. 111, գործ 79, վավ. 1:

¹⁷⁰ Дубровин Н., Закавказье в 1803-1806 гг., стр. 57.

¹⁷¹ АКАК, т. 1, Тифлис, 1866, стр. 591-592.

վառ՝ հպատակված Բուղաղ սուլթանին, որի հետ էլ կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը բանակցություններ սկսեց Շորաբայը Ռուսաստանին միացնելու նպատակով: «Մեզ հայտնի է,-գրում էր իշխան Պ. Յիցիանովը 1804 թ. սեպտեմբերի 14-ին Բուղաղ սուլթանին ուղարկած նամակում,- որ նախկինում Դուք ենթարկվել եք Վրացական թագավորությանը: Արդեն երեք տարի է, ինչ Վրաստանը գտնվում է Ռուսաստանի կազմում և վայելում է մեր բարի ցարի հովանավորությունը: Մեզ հայտնի է նաև այն, որ Դուք այժմ ենթարկվում եք Երևանի սարդարին, և վերջինս Ձեզ անխղճորեն թալանում է: Այդ պատճառով էլ առաջարկում ենք Ձեզ ընդունել ռուսական հպատակություն, որը անդորր կբերի Ձեզ և Ձեր տիրույթներին»¹⁷²: Սակայն դեպքերը Շորաբայում այլ ընթացք ունեցան: Երևանի Մահմադ խանը, իր մոտ կանչելով, բանտարկում է Բուղաղ սուլթանին և որպես փրկագին պահանջում 30000ռ.¹⁷³: Հակառակ դեպքում խանը սպառնում էր զորք ուղարկել Շորաբայ՝ դրամը ժողովրդից բռնությամբ գանձելու համար: Վերջինս էլ, չկամենալով վճարել, դիմում է ռուսներին՝ խնդրելով նրանց պաշտպանությունը: Այդ մասին Պ. Նեսվետաևը 1805 թ. մարտի 20-ին Պ. Յիցիանովին ներկայացրած իր զեկուցյալում գրում է. «Սույն ամսին ինձ մոտ եկած Դարամահմեդ աղան (սուլթանի որդին-Ա.Հ.) և Ջեգանե-Գիր բեկն ինձանից խնդրում են ռուսական հպատակություն և առաջարկում շտապ կերպով գրավել Արթիկը, որպեսզի այն չգրավվի Երևանի խանի կողմից: Նրանք խնդրում էին զորքեր ուղարկել Ղիֆաղ (Հառիճ), որտեղ և իրենք պետք է հավաքվեին իրենց ընտանիքներով և ունեցվածքով»¹⁷⁴: Օգտվելով իրավիճակից գեներալ-մայոր Նեսվետաևը խնդրում է Պ. Յիցիանովին թույլ տալ օգնել շորաբայցիներին և թույլտրվություն ստանալով՝ 1805 թ. մարտի 27-ին 400 զինվորներով Փամբակի Դարաքիլիսա գյուղից անցնում է Շորաբայ ու մարտի 30-ին գրավում Արթիկը: Բուղաղի փոխարեն Նեսվետաևը սուլթան է հռչակում նրա որդուն՝ Համո բեկին, որն էլ 1805 թ. մարտի 31-ին ամբողջ ժողովրդով ընդունում է ռուսական հպատակություն՝ ստորագրելով առանձին պայմանագիր¹⁷⁵: Սակայն հուլիս ամսին բացահայտվում է Համո բեկի դավաճանությունը. վերջինս ռուսներից գաղտնի կապ էր պահպանում Երևանում գտնվող իր հոր հետ: «Ելնելով իրավիճակից,-գրում էր Նեսվետաևը Յիցիանովին,-նպատակահարմար ենք համարում կանչել Համո բեկին Դարաքիլիսա և պահել այնքան ժամանակ, մինչև մենք կը-

¹⁷² АКАК, т. 2, стр. 625-626.

¹⁷³ Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 4, стр. 429.

¹⁷⁴ Присоединение..., т. 1, док. 218, стр. 292.

¹⁷⁵ АКАК, т. 2, стр. 574; Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 1, под редакцией В. Потто, Тифлис, 1901, стр. 197.

4-Ա. Հայրապետյան

գնանք Արթիկ և տեղում կլուծենք բոլոր հարցերը»¹⁷⁶։ Թե ի՞նչ հարցեր էին լուծվելու Արթիկում, այդ մասին մեզ հասած փաստաթղթերում ոչինչ չի խոսվում։ Հայտնի է միայն, որ 1805 թ. հուլիսի 17-ին Համո բեկը կանչվում է Ղարաքիլիսա և ընդմիջում զրկվում իշխանությունից։

1805 թ. հոկտեմբերի 25-ին Ելիսավետպոլի բերդում գեներալ Պ. Ցիցիանովը զերուկությունից վերադարձած Բուդաղ սուլթանի հետ պայմանագիր է կնքում, որի համաձայն Շորադյալը մեկընդմիջում միանում է Ռուսաստանին՝ պարտավորվելով տարեկան վճարել 2000 ռ. հարկ¹⁷⁷։ Պաշտոնապես դա վավերացվեց 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ի Գյուլիստանի պայմանագրով¹⁷⁸։

Շորադյալի միացումը Ռուսաստանին խոշոր նշանակություն ունեցավ տեղի բնակչության համար, որը վերջապես ազատվեց թուրք-պարսկական բռնակալների լծից։ Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, ապա Շորադյալի ձեռքբերումը կարևոր նշանակություն ունեցրեց։ Նախ՝ այն հացի շտեմարան էր, որի մեծ կարիքն ունեցրեց ռուսական բանակը։ Երկրորդ՝ թուրքական և պարսկական տիրապետության տակ գտնվող Հայ զանգվածներն առաջին անգամ Շորադյալով հնարավորություն ստացան անմիջապես կապվելու ռուսահպատակ Հայերի հետ։ Մեծ էր նաև Շորադյալի գավառի ռազմաստրատեգիական նշանակությունը՝ որպես Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև միջնապատի։ Այստեղ՝ Շորադյալի տարածքում, միանգամից բախվում էին երեք պետությունների շահեր։ Ռուսաստանը Շորադյալի գրավումը համարում էր կարևորագույն և առաջնահերթ նախապայման հետագայում ամբողջ Արևելյան Հայաստանին տիրելու հարցում, իսկ Թուրքիայի և մանավանդ Պարսկաստանի համար Շորադյալը միանգամայն հաջող պլան-դարմ էր Վրաստան ներխուժելու և ռուսներին այնտեղից վտարելու համար։ Պատահական չէ, որ XIX դ. ռուսական պատմագրությունը այնքան կարևոր տեղ է հատկացնում Շորադյալին վերոհիշյալ ռազմաքաղաքական իրադրության մեջ։ Այսպես, ռազմական պատմաբան Վ. Պոտտոն գրում է. «1805թ. մարտին գեներալ Նեսվետսկը Ռուսական կայսրությանը միացրեց Շորադյալի կարևոր մարզը, որ պաշտպանում էր Վրաստանը ոչ միայն Երևանի, այլև Կարսի ու Արդահանի թուրքական բերդերի կողմից»¹⁷⁹։

Բայց պայմանագրին վիճակված չէր երկար կյանք ունենալ։ Այն փաստը, որ պայմանագրի կնքումից ընդամենը երկու տարի անց Ս. Պե-

տերբուրգում Պարսկաստանի դեսպան Միրզա Աբդել Հասան խանը, արդեն կիսաուկտիմատիվ ձևով դիմելով ռուսական կառավարությանը, առաջարկում էր կնքել ավելի մանրամասն պայմանագիր և «չահին վերադարձնել այն խանությունները, որոնք Ռուսաստանին էին զիջվել Գյուլիստանի պայմանագրով»¹⁸⁰։ Վկայում էր ռուս-պարսկական հարաբերությունների սրման մասին։ Դրան նպաստում էր նաև թուրքական կառավարությունը, որը չճանաչելով Գյուլիստանի հաշտությունը, չընդունեց նաև Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին։ Թուրքերին, մանավանդ Կարսի փաշայությանը, մեծ վնաս հասցրեց Շորադյալի գավառի միացումը Ռուսաստանին, որով փակվեց դեպի Պարսկաստան զնացող ճանապարհը, և դժվարացավ հացահատիկի արտահանումն այս ուղղությամբ, ինչն էլ իր հերթին մեծապես վնասեց փաշայության տնտեսությանը։ Ահա այսպիսի իրավիճակում Վրաստանում գլխավոր գործարամանատար Ա. Երմոլովը՝ որպես Ռուսաստանի արտակարգ դեսպան, 1817թ. ժամանեց Պարսկաստան՝ քննարկելու Գյուլիստանի պայմանագրի կատարման հարցերը¹⁸¹։

Ի՞նչն էր պարսկական կողմին թեկնվումը պատերազմում կորցրած հողերը բանակցությունների միջոցով հետ ստանալու հարցում։ Վ. Դիլոյանը գրում է, թե «...մինչև Գյուլիստանը կնքվել էր այսպես կոչված «սեպարատ ակտ», որը պարսկական կողմին հնարավորություն էր թողնում դիմելու կայսրին՝ սահմանները փոխելու խնդրանքով»¹⁸²։ Ինչպես կտեսնենք, հետագայում այդ «սեպարատ ակտը» դիվանագիտական բավական մեծ անախորժությունների տեղիք տվեց, մանավանդ որ սահմանաբաժան գիծը պայմանագրում ճշտություն չէր և մանրամասն չէր։ Եթե մինչև 1823 թ. Աբաս-Միրզան Ա. Երմոլովի հետ բանակցություններում հետ էր պահանջում միայն Թալիշի և Ղարաբաղի խանությունները, ապա 1824 թ. նա սկսեց պահանջներ ներկայացնել նաև Շորադյալի նկատմամբ։ Մինչդեռ կարևոր ռազմաստրատեգիական դիրք ունեցող այդ շրջանը՝ սեպի պես խրված Երևանի խանութայան և Կարսի փաշայության միջև, արդեն 20 տարի ռուսական տիրապետության տակ էր, և Ա. Երմոլովը ոչ մի պայմանով չէր ցանկանում հետ վերադարձնել պարսիկներին։ Այն ոչ միայն պաշտպանում էր Վրաստանը թուրք-պարսկական հարձակումներից, այլև պատերազմի դեպքում հարմար հենակետ էր Թուրքիայի կամ Պարսկաստանի վրա հարձակվելու համար։ Երմոլովի կարծիքով չարժեք ոչ մի կտոր հող վերադարձնել պարսիկներին, քանի որ դա էլ ավելի կդժվարացներ ա-

¹⁷⁶ АКАК, т. 2, стр. 625-626.

¹⁷⁷ Присоединение, т. 1, док. 276, стр. 337-338. Շորադյալը Ռուսաստանին միացնելու համար գեներալ-մայոր Նեսվետսկն արժանացել է սր. Վլադիմիրի երկրորդ աստիճանի շքանշանի։

¹⁷⁸ АКАК, т. 5, Тифлис, 1873, стр. 735; Договоры России с Востоком..., стр. 210.

¹⁷⁹ Потто В., Кавказская война..., т. 1, СПб., 1885, стр. 336.

¹⁸⁰ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, Լեոյի ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 349, էջ 1; Внешняя политика России XIX и начале XX века, 1815-1830 гг., документы, т. VIII, М., 1972, с. 547.

¹⁸¹ Балаян Б., Междоусобные отношения Ирана в 1813-1838 гг., автореф. канд. дис., Ер., 1963, стр. 14.

¹⁸² Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1989, էջ 188:

ռանց այն էլ պաշտպանություն համար անհարմար սահմանը պահելը: Ճիշտ է, պարսկական կողմին Յաթհ-Ալի խանի գլխավորությամբ 1824 թ. բանակցությունների ժամանակ հաջողվեց Շորադյալից պոկել և Պարսկաստանին միացնել բավականին մեծ մի տարածք՝ ընկած Բյափանակ-չայի և Ղափանչայի միջև, բայց ռուսների այդ զիջումը չգտհացրեց Աբբաս-Միրզային:¹⁸³ Ռուս-պարսկական 1824 թ. բանակցություններում անհամաձայնության գլխավոր պատճառը այսպես կոչված՝ «Շորադյալի անկյունը եղավ»:¹⁸⁴ Ավելին, ձախողվելով Շորադյալը հետ վերադարձնելու իրենց պլանի մեջ, պարսիկները գրավեցին Մեղրու ռուսական մասը և հրաժարվեցին հեռանալ: Փոխարենը՝ երմուղվի հրամանով ռուսները գրավեցին Երևանի խանությունը պատկանող Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան մասը: Իրավիճակը չիկանում էր. Աբաս-Միրզան նորից ու նորից պահանջում էր Շորադյալը: Հաջողություն չհասնելով բանակցություններում՝ պարսկական կողմը սկսեց մեծ թափով պատրաստվել պատերազմի, որի առաջին հարվածը իրենց վրա ընդունեցին Փամբակի և Շորադյալի գավառները:

Արդեն 1825 թ. նոյեմբերի 8-ի թիվ 613 զեկուլյցում իշխան Սևարսեմիճեն գեներալ Վելյամինովին հայտնում էր, որ Աբբաս-Միրզայի հրամանով Երևանի սարդարը Շորադյալի Աղիյաման և Բողդոդան գյուղերն է ուղարկել շատ երևանցիների՝ ասելով, թե դրանք պարսկական հողեր են:¹⁸⁵ «Ես», գրում է Սևարսեմիճեն, նամակ եմ ուղարկել սարդարին և ասել եմ, որ դրանք մեր հողերն են, և եթե նա երևանցիներին այդ հողերից չհեռացնի, ապա ես նրանց կհամարեմ շորադյալցիներ և կդարձնեմ ռուսահայտակ»:¹⁸⁶ Բայց ռուսական կողմի պահանջը իր նպատակին չհասավ: Ավելին, Վելյամինով Ա-ն 1826 թ. հուլիսի 7-ին իշխան Մենչիկովին գրում էր, թե Երևանի սարդարը ոչ միայն իր մարդկանց չի հեռացրել իր կողմից զավթված և մեզ պատկանող Շորադյալից, այլև հայտարարել է, թե 12 օրից այստեղ է բերելու նաև քոչվորների և մեծաթիվ զորք:¹⁸⁷ Հավանաբար այս նամակը դեռ չէր հասել հասցեատիրոջը, երբ պարսկական զորքերը Երևանի կողմից ներխուժեցին Փամբակի և Շորադյալի գավառների տարածք և սկիզբ դրեցին 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին: Պատերազմ, որի ընթացքում պարսիկները մի վերջին անգամ փորձեցին վտարել ռուսներին Անդրկովկասից, իսկ արդյունքում կորցրին ոչ միայն Վրաստանին ու ամբողջ Անդրկովկասին տիրելու հույսը, այլև իրենց վերջին հենակե-

¹⁸³ Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., 1825-й год, Кавказский сборник, Тифлис, 1900, т. XXI, стр. 168.

¹⁸⁴ Фадеев А., Гзл. աշխ., էջ 191; Балаян Б., Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединение Восточной Армении к России, Ер., 1988, стр. 140.

¹⁸⁵ Потто В., Гзл. աշխ., Кавказский сборник, т. XXI, стр. 106.

¹⁸⁶ Նույնը:

¹⁸⁷ Потто В., Гзл. աշխ., Кавказский сборник, Тифлис, 1900, т. XXII, стр. 131.

տերն Արևելյան Հայաստանում՝ Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները: 1828 թ. փետրվարի 10-ի Թուրքմենչայի պայմանագրով Պարսկաստանը հրաժարվեց Անդրկովկասի նկատմամբ ունեցած իր բոլոր հավակնություններին:

Թուրքմենչայի պայմանագիրը մեծ նշանակություն ունեցավ նաև Արևելյան Շիրակի համար: Այս պայմանագրով ապահովվեց զավառի հարավային և արևմտյան սահմանների անվտանգությունն ու վերջ դրվեց պարսիկ հրոսակների թալանչիական արշավանքներին, որոնք պարբերաբար շեն երկրամասը վերածում էին ավերակ ու ամայի տարածքի: Այդ են վկայում ոչ միայն հայ հեղինակները, այլև Հայաստան այցելած օտար ճանապարհորդները: Անգլիացի ճանապարհորդ Ջեյմս Մոիրը հայտնում է. «Մինչև Ղարաբաղի մենք բնակության հետքեր միայն տեսանք, ամեն ինչ կատարյալ ամայության մեջ էր շնորհիվ վերջին տասնհինգ տարվա յերկու ազգերի միջև մղվող քայքայիչ պատերազմի»:¹⁸⁸

Հայտնի է, որ XVIII դ. երկրորդ կեսին Արևելյան Շիրակի տարածքում կար 109 գյուղ: Դրանցից մինչև XIX դարի առաջին քառորդը գոյատևեցին ընդամենը 16-ը, որոնցից տասը, ըստ Ս. Վիրաբյանի, հայկական գյուղեր էին Գյումրի, Խլի Ղարաբաղիսա (Ազատան), Բայանդուր, Հոռոմ, Արթիկ, Հառիճ, Փոքր Պարնի, Թավշանդշաղ (Շիրակավան), Ջաջուռ և Մարմաշեն, իսկ 6-ը՝ Ջրախլու (Ջրառատ), Ղուլիջան (Սպանդարյան), Ղասմալի (Գետափի), Փալուխի (Արփենի) և այլն՝ մահմեդական:¹⁸⁹ Շորադյալի գավառի գյուղերի թվի նվազման այսպիսի բարձր տեմպերի պատճառը տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական իրա-

¹⁸⁸ Հակոբյան Հովհ., Գզլ. աշխ., էջ 331:

* Մեխկու, Գեգերլու, Բաշ-քենդ, Մավաջ-բուլաղ, Թուլեկու, Դարաքենդ, Բողազ-քեսան, Էին-քենդ, Լուլիջան, Զարքիմյար, Զուրի-քենդ, Զենտումե, Զուքրիմյու-ուլյա, Զոռ-Հասան, Դարա-քեփե, Թուն-կեչի, Շիշքեփե, Դարամյու, Սարիքենտ, Դեր-քենտ, Ալիկյու, Լոնախղոն, Յուվա, Զաիրյու, Ուշ-քեփե, Օրթաքիլիսա, Ռին-Ջամե, Դուգ-քեփե, Դարաքիլիսա, Թաթրլու, Անուր-դերե, Աղուրան-թաթարլու, Գյոգարլու, Հուրկալա, Դաֆաս-Ալի, Դարաբուլաղ-Մուղանյու, Բաղդատջուղ, Գումրի, Լափուլի, Արթիկ, Դիչաղ, Արդվիլի, Բեկ-քենտի, Հոռոմ, Մեչետյու, Թոմարտաշ, Իլանյու, Թաղատջուղ, Յուվամյու, Էին-դալաչի, Դարաղ-քեփե, Գյուլ-քենդի, Մալ-քենդի, Լոնքեղյու, Արմուս, Հալ-վերդի, Թեփե-դոնեկ, Դուգքենդ-ուլյա, Շիրալի, Յուլ-քեչե, Աղ-քիլիսա, Սուրքենդ, Զիլքուլու, Փոսիկ, Գեմնի-լեռ, Նեչեֆ-բուլաղ, Մեհտի-դուլի, Իսահանյու, Պուրիդոն, Դարա-գեմգելու, Դարա-դեյե, Աղ-Բուլաղ, Հասան-քենդի, Լուրդու-բուլաղ, Լուլ-յատակ, Լոդ-ուռան, Դարա-քիլիսա, Իլանյու-Մուղանյու, Աջե-քենդ, Իսահակ, Հարմա, Կատ, Փոքսուլիլի, Խարչե-քեսան, Գյուլ-քենդի, Չոքան-գիրմազ, Դարա-դոտուր, Լըրի-Դազիրմազար, Նեգարալի-քենդ, Դալաչե, Հասմանյու, Սաֆ, Մուքուլիլու, Ալի-քուլեկ, Հասարդուտ, Լըզլ-Նոչ, Շարաքխանա, Սերեկ, Շեքերբատ, Ալի-ֆենա, Աղ-բուլաղ, Բուլաղ-չոկ, Խանում-քենդի, Զուքրիմյու, Հարամարատ, Բաշ-խարաթա, Դարաբուլաղ, Զինքենդ (տե՛ս Պոտո В., Գզլ. աշխ., Кавказский сборник, т. XXI, стр. 42-43.):

¹⁸⁹ Վիրաբյան Ս., Գզլ. աշխ., էջ 39:

վիճակն էր: Գրեթե անընդհատ մղվող պատերազմների արդյունքում քայքայվեց գավառի տնտեսությունը, իսկ ժողովուրդը կամ գերեզմարվեց, կամ էլ հեռացավ ավելի ապահով վայրեր: Ժողովրդագրական վիճակն ավելի վատացավ XIX դ. սկզբին, կապված ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների հետ, որոնք Շորագյալի գավառը վերածեցին համարյա ամբողջությամբ ամայի ու ավերակ տարածքի:

Ռուսական կայսրությունը միավորվելու պահին Շորագյալի գավառն ուներ 24 գյուղ¹⁹⁰: Ի դեպ, հարևան Փամբակի գավառում, որ Ռուսական կայսրությանն էր միացել Շորագյալից մի փոքր շուտ, հաշվվում էր 22 գյուղ¹⁹¹: Մենք միտումնավոր հիշեցինք Փամբակի մասին, քանի որ Ռուսաստանի միանալուց հետո այս երկու գավառները միավորվելով կազմեցին մեկ առանձին վարչական միավոր՝ Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիան: Ռուսաստանին միանալու պահին այս գավառներում բնակչության պատկերը ներկայացված է աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1

Գավառի անունը	Գյուղերի թիվը	Հայեր		Թաթարներ		Ալլագզիներ		Ընդամենը	
		ծովս	շումս	ծովս	շումս	ծովս	շումս	ծովս	շումս
Փամբակ	22	401	3297	113	589	...	...	514	3886
Շորագյուղ	24	660	4096	89	476	59	305	808	4877

Սա, ըստ էության, բնակչության ամենաբարձր ցուցանիշն է, որ գրանցվել է Շորագյալի գավառում մինչև XIX դ. 20-ական թվականների վերջը:

Միավորմանը հաջորդած առաջին տասնամյակում նկատվում է գավառի բնակչության թվի կտրուկ նվազում, որ շարունակվում է մինչև 1817 թ.: Ընդ որում, եթե մինչև 1810 թ. այն տեղի էր ունենում համեմատաբար դանդաղ, ապա 1810-1817 թթ. այդ գործընթացն այսպես ասած՝ «ազատ անկման» վիճակում էր: 1808թ. կայսրին ներկայացված մի գեկուցագրում նշվում էր, թե Շորագյալի գավառում կա 524 ընտանիք կամ 2773 մարդ¹⁹²: Սա նշանակում է, որ Ռուսաստանի հետ միավորման պահից հետո անցած երեք տարիների ընթացքում գավառի բնակչության թիվը պակասել էր 284 ընտանիքով կամ 2104 շունչով: 1810թ. բնակչության թիվը նվազում է մինչև 450 ընտանիք կամ

2000 մարդ¹⁹³, իսկ 1817 թ. հասնում նվազման իր կրիտիկական կետին. Շորագյալում մնացել էր ընդամենը 174 ընտանիք կամ 870 մարդ:¹⁹⁴ Այսպիսի աղետալի վիճակը խուճապալի տրամադրություններ էր ծրնում ռուսական բարձրաստիճան գիտնականության շրջանում: 1811 թ. սեպտեմբերի 30-ին գեներալ-մայոր Ստալ Բ-ն մարկիզ Ֆ. Պաուլուզ-չիրին ներկայացրած գեկուցում գրում էր, թե ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական երկարատև պատերազմների պատճառով Շորագյալի և Փամբակի գավառները մարդաթափ են եղել: Բնակչության մեծ մասն արտագաղթել էր, շատերն էլ գերի էին տարվել, և այժմ այդ երկու շրջաններում կար ընդամենը մոտ 500 ծովս:¹⁹⁵ Գավառի բնակչության թվի հետզհետե նվազումը Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատարությանը նույնիսկ հաշտեցրեց այն մտքի հետ, թե արժե Շորագյալի ամայի ու անմարդաբնակ գավառը հետ վերադարձնել պարսիկներին: 1817 թ. հունվարի 9-ին կայսրին ներկայացրած գեկուցում խոսելով ռուս-պարսկական բանակցություններում ռուսների կողմից պարսիկներին տարածքային զիջումներ անելու մասին, գեներալ Երմոլովը առաջարկում էր ամենածայրահեղ դեպքում վերադարձնել Շորագյալը, որն ունի ընդամենը 200 աղքատ ընտանիք:¹⁹⁶ Բարեբախտաբար, գեներալ Երմոլովի այս առաջարկին վիճակված չէր իրականանալու: Շորագյալի գավառը, շնորհիվ իր կարևոր ռազմաստրատեգիական դիրքի, մնաց Ռուսական կայսրության կազմում:

Ազգաբնակչության թվի անընդհատ կրճատումն ու տնտեսության քայքայումը գավառում, անշուշտ, պայմանավորված էին ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին գործոններով: Արտաքին գործոնների տակ նկատի ունենք գրեթե քառորդ դար մղվող պատերազմները, ավերը, թալանն ու գերեզմարումները, որոնց մասին շատ ենք խոսել, իսկ ներքին գործոնների տակ նկատի ունենք տեղական չինովնիկների անպատմելի կամայականություններն ու չարաշահումները, բարձր հարկերը, գրանցից բխող աղքատությունը և այլն: Չարաշահումների օրինակներից է Փամբակի մոտևրավ Օրբելիանի օրինազանց գործունեությունը, որի մասին 1809 թ. նոյեմբերին Ա. Տորմասովին հաղորդում էր տուժող Մ. Հարութիևովը: Վերջինս գրում էր, թե 1807 թ. ամբողջ ընտանիքով, ի թիվս այլ գաղթականների, Կարսից տեղափոխվել են Շորագյալի Ղփչաղ գյուղ և գեներալ-մայոր Նեսվետաևից իրավունք են ստացել երկու ջրաղաց ու մեկ ձիթհանք կառուցելու: «Այս շինարարության վրա, գրում էր Մ. Հարութիևովը, մենք ծախսել ենք մեր ամ-

¹⁹⁰ Ավդալբեկյան Խ., Հոդային հարցը Արևելյան Հայաստանում (1801-1917թթ.), Եր., 1959, էջ 17:

¹⁹¹ Ավդալբեկյան Խ., Նշվ. աշխ., էջ 17:

¹⁹² АКАК, т. 4, стр. 953.

¹⁹³ Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, М., 1823, стр. 60.

¹⁹⁴ АКАК, т. 6, ч. 1, Тифлис, 1874, стр. 691.

¹⁹⁵ АКАК, т. 5, стр. 115.

¹⁹⁶ АКАК, т. 6, ч. 2, стр. 142.

բողջ ունեցվածքը, իսկ այժմյան Շորագյալի տեր Փամբակի մոտերավ իշխան Օրբելիանը, առանց դատ ու դատաստանի մեղանից խլել է մեր ջրաղացներն ու ձիթհանքը և հանձնել Բուդաղ սուլթանի եղբորը»¹⁹⁷:

Մոտերավի նման վարքագիծը նորոթյունն էր: Դեռևս 1805 թ. գեներալ-մայոր Նեպետաևը գրում էր Պ. Յիցիանովին, թե մոտերավից բազմիցս պահանջել է տեղեկանք տեղի բնակչության թվի մասին, բայց նա անընդհատ հետաձգում է դա ներկայացնելը, «հավանաբար ցանկություն ունի հետազայում օգտվել հարկերի հավաքումից»¹⁹⁸: Եվ իրոք, օգտվում էին թե՛ մոտերավը և թե՛ գերությունից ազատված Բուդաղ սուլթանը, որի վերադարձը առաջ բերեց Փամբակի և Շորագյալի գավառների բնակչության դժգոհությունը: 1811 թ. նոյեմբերի 16-ին մարկիզ Պաուլուզչին Մալինսկուն գրում էր, թե սուլթանը Շորագյալից վերցրել է մոտ 500ռ. ավար և բացի այդ ինչ-որ նոր հարկ է մտցրել, որ կազմում է մոտ 600ռ.¹⁹⁹: «Հայերի խնդրանքը չմերժելով, գրում էր Պաուլուզչին, հրամայում եմ քաղաքացիական չինովնիկ ուղարկել Շորագյալի շրջան, հարցը տեղում քննելու համար»²⁰⁰:

Եվ մինչև չինովնիկները զբաղված էին Բուդաղ սուլթանի անօրինությունների վերացմամբ, Շորագյալի գավառը շարունակում էր մարդաթափ լինել: Հետաքրքիր է մի փաստ. 1805 թ. Շորագյալի գավառն ունեւր մոտ 1000 ծուխ և Պ. Յիցիանովի և Բուդաղ սուլթանի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն՝ տարեկան վճարելու էր 2000ռ. հարկ: 1805-1817 թթ. գավառի ազգաբնակչության թիվը կրճատվեց համարյա 5,5 անգամ՝ հասնելով մինչև 174 ծխի: Նշված ժամանակահատվածում ռուսական իշխանությունները մի քանի անգամ ազատեցին շորագյալցիներին պայմանագրում նշված տարեկան 2000ռ. հարկը վճարելուց: Այսպես օրինակ՝ 1809 թ. մարտին կոմս Գուդովիչը գրում էր, թե երկարատև պատերազմները քայքայել են գավառի տնտեսությունը, և այդ պատճառով առաջարկում էր շորագյալցիներին ազատել 1805, 1806 և 1807 թթ. հարկերի վճարումից, իսկ հարկերի հետագա հավաքումն էլ հանձնարարել Փամբակի մոտերավին²⁰¹: Բայց ապարդյուն, իշխանությունները հարձագանքեցին 1805 թ. պայմանագրով ամրագրված հարկի չափը փոքրացնելու սույն խելամիտ առաջարկին: Սխալը շտկվեց միայն գեներալ Երմոլովի կողմից: 1817 թ. փետրվարի 28-ին նա Դ. Գուրևին գրում էր, թե գավառում նախկինում ապրում էր 1000, իսկ այժմ՝ 174 ընտանիք, այն էլ ծայրահեղ վատ վիճակում, որի պատճառը գրեթե տասը տարի շարունակ ընթացող պատերազմներն են: Առաջարկվում

էր «1813, 1814, 1815 և 1816 թթ. հարկերը՝ 8000ռ. արծաթ, հաշվել չեղյալ, քանի որ 1805 թ. այս կողմ Շորագյալի գավառը վճարել է ընդամենը 3010ռ. 89 կոպեկ հարկ, և այն էլ՝ ոչ թե դրամով, այլ հացով: Բուդաղ սուլթանի հետ կնքված պայմանագիրը պետք է համարել անվավեր, իսկ վերոհիշյալ գավառը նշված պատճառներով ազատել հարկերից»²⁰²: Նույն Երմոլովը Փամբակի և Շորագյալի գավառների ազգաբնակչության տնտեսական պայմանները բարելավելու և հետագա արտագաղթը դադարեցնելու նպատակով որոշում է այդ երկու գավառների սահմանագլխին կառուցել ամրոց՝ ժողովրդի ապահովությունը թուրք-պարսկական հարձակումներից երաշխավորելու համար: «Նույնիսկ այժմ, գրում էր գեներալ Երմոլովը Դ. Գուրևին 1819 թ. փետրվարի 12-ին, երբ պատերազմ չկա, բավականին վտանգավոր է այստեղ հողագործությունը զբաղվելը, քանի որ լինելով սահմանամերձ, այս տարածքը մշտապես ենթարկվում է թուրք-պարսկական թալանչիական հարձակումների»²⁰³: Ավարտելով իր գեկույցը՝ գեներալ Երմոլովը գրում էր. «...և որպեսզի այլևս արտագաղթ չլինի, ես որոշել եմ իջեցնել տեղի հարկերը, քանի որ միայն այս պայմանով է կարելի ստիպել փախած փամբակցիներին ու շորագյալցիներին հետ վերադառնալ»²⁰⁴: Գեներալը համոզված էր, որ եթե այս քայլերը չձեռնակվեն, ապա նոր պատերազմի դեպքում Փամբակն ու Շորագյալը կմնան ամայի, ու թըշնամու համար հեշտ կլինի դրանց գրավումը»²⁰⁵:

Ազգաբնակչության թվի տատանումների վրա մեծ ազդեցություն էր թողնում նաև գաղթը Երևանի խանություն և Կարսի փաշայության տարածքներից դեպի Շորագյալի գավառ և հակառակը՝ սկսած վերջինիս ռուսների ձեռքն անցնելու օրվանից: 1805 թ. մարտին Շորագյալը գրավելուց հետո, ռուսական զորքերը գեներալ-մայոր Նեպետաևի գլխավորությամբ առաջանալով՝ հասնում են մինչև էջմիածին, գրավում այն, իսկ հետ վերադառնալիս՝ իրենց հետ վերցնում վանքի գանձերն ու շրջակա 12 գյուղերի բնակչությանը, ավելի քան 600 տուն: Սրանց մի մասին՝ 60 գրենադեներ, 50 կազակների և 150 հեծյալների ուղեկցությամբ գեներալ Նեպետաևը Թալինի վրայով ուղարկում է Շորագյալ, իսկ մյուս մասին՝ տանում Թիֆլիս²⁰⁶: Այս դեպքերի մասին Լեոն գրում է. «12 դիւղ ևս հայոց ժողովուրդ են բերեալ, որք կարեն լինել ի չափ 600 տանց. որոց զմասն բերին ի քաղաք (Թիֆլիս - Ա. Հ.)»²⁰⁷: Նույն 1805 թ. մայիսի 12-ին Նեպետաևը Յիցիանովին գեկուցում էր, թե ընդ-

¹⁹⁷ Присоединение..., т. 1, док. 445, стр. 536-537.

¹⁹⁸ АКАК, т. 2, стр. 632.

¹⁹⁹ АКАК, т. 5, стр. 115.

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 116:

²⁰¹ АКАК, т. 3, стр. 228.

²⁰² Присоединение..., т. 2, док. 8, стр. 33-34.

²⁰³ АКАК, т. 6, ч. 1, стр. 19-20.

²⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 21, 692:

²⁰⁵ Նույնը:

²⁰⁶ Присоединение..., т. 1, док. 229, стр. 299-300.

²⁰⁷ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Դ, էջ 262:

Հանուր առմամբ Երևանի գյուղերից ռուսական տարածքներ է գաղթեցրել 357 ընտանիք, որից 200 ընտանիքը տեղավորել է Փամբակում և Շորագյալում: «92 ընտանիք աշտարակցիներ,- գրում էր Նեսվետա-ևր,- իրենց անասուններով ուղարկել եմ Շորագյալ,...68 ընտանիք տեղավորել եմ Ղարաքիլիսայում (խոսքը Փամբակի Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղի մասին է-Ա.Հ.)»²⁰⁸: Նույն տարվա (1805 թ.) օգոստոսի վերջին Շորագյալ են վերադառնում Երևան փախած 400 ընտանիք թաթարներ²⁰⁹, իսկ մեկ տարի անց՝ 1806 թ. նոյեմբերին, Նեսվետաևի թուլյուտվոթյամբ այստեղ է հաստատվում նաև ռուսական հպատակություն ընդունած Խոյի Զաֆար խանն իր համախոհներով:²¹⁰ Շուտով սկսված ռուս-թուրքական պատերազմը (1806-1812 թթ.) սկիզբ է դնում դեպի Փամբակի և Շորագյալի գավառներ արևմտահայերի ներգաղթին: Կարսեցի Հայերի առաջին խումբը՝ չուրջ 700 ընտանիք, նշված գավառներ է գաղթում արդեն 1807 թ. մարտի վերջերին, երբ ռուսական զորքերը Նեսվետաևի գլխավորությամբ շարժվում էին դեպի Կարս:²¹¹ Եվս 500 ընտանիքների նա ազատում և Գուղովիչի հրամանով Շորագյալ է ուղարկում արդեն ապրիլի 6-ին՝ Կարսից նահանջելիս²¹²: Ղզըլջախյանում տեղեկանալով հրդուրմի սերասկյար Յուսուֆ փաշայի հարձակման մասին՝ Նեսվետաևը կարողանում է ապրիլի 20-22-ի ընթացքում չըջակա թրքահպատակ գյուղերից տեղահանանել և Փամբակի ու Շորագյալի գավառներում վերաբնակեցնել 3111 մարդու, մեծամասամբ Հայերի՝ իրենց ունեցվածքով, անասուններով, վաճառքի ու ցանքսի համար անհրաժեշտ պարենով²¹³:

Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիմանում պահվող մի անվանացանկի համաձայն՝ 1807 թ. Կարսի փաշայությունից Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղում բնակություն էր հաստատել 21 ընտանիք կամ 95 շունչ, Համամլուում՝ 8 ընտանիք կամ 41 շունչ, Պարնիում հաստատվել էին 350 հոգուց բաղկացած 58 ընտանիքներ, Փոքր Ղարաքիլիսայում տեղավորվել էր 45 ընտանիք կամ 271 շունչ, Գյումրիում՝ 41 ընտանիք կամ 183 շունչ, ընդհանուր առմամբ՝ 173 ընտանիք կամ 940 շունչ, որից 494-ը արական, 446-ը իգական սեռի ներկայացուցիչներ²¹⁴: Այլ փաստեր վկայում են, որ դեպի ռուսական տարածքներ ներգաղթին զուգահեռ՝ տեղի է ունեցել նաև հակառակ գործընթացը: 1801 թ. հուլիսի 13-ին գեներալ-մայոր Լազարևը գեներալ-լեյտենանտ Կնորրինգին

գրում էր, թե Երևանի Մամադ խանն ու Քյալբալի խանը 400 հոգանոց զորաջոկատով տեղավորվել են Շորագյալում և «խանին հաջողվել էր իր կողմը գրավել և տանել Փամբակի և Շորագյալի 14 թաթարական գյուղերի բնակիչներին»²¹⁵: Այսպիսի տեղաշարժեր նկատվեցին նաև Ցիցիանովի երևանյան առաջին արշավանքի ժամանակ: Ն.Դուբրովինը գրում է, թե վրաց արքայորդիներ Ալեքսանդրի, Հուլիսի և Փարնավազի հետ պայմանավորվածությամբ համաձայն՝ Փամբակի գավառից 27 գյուղերի բնակիչներ իրենց աղայարների գլխավորությամբ փախան Կարսի փաշայության տարածք²¹⁶: Սրանց հետ վերադարձնելու համար ռուսները ստիպված եղան նույնիսկ պատանդներ վերցնել²¹⁷:

Արևմտահայերի գաղթը Կարսի և Ախալցխայի փաշայություններից Փամբակի ու Շորագյալի գավառներ շարունակվեց նաև հաջորդ տարիներին: 1812 թ. հունվարի 17-ին մարկիզ Պաուլուչչին գրում էր. «Կան 57 ընտանիք ջավախքցիներ՝ տեղավորված Լիլոյում, Ախալքալաքից դուրս եկածներ՝ տեղավորված Բորչալուում, 100 ընտանիք Կարսի թաթարներ՝ տեղավորված Փամբակում և 38 ընտանիք Հայ կաթողիկեներ՝ Փամբակում և Շորագյալում»²¹⁸:

Իր նահանգի տարածքից դեպի ռուսական տիրույթներ արտագաղթի ուժեղացումից անհանգստացած՝ 1814թ. Կարսի Մահմադ փաշան և Կարա բեկը գեներալ Ռտիչևին խնդրում են Փամբակում և Շորագյալում բնակվող իրենց փաշայության բնակիչներին ուղարկել նախկին բնակության վայրերը, իրենց պահանջը հիմնավորելով Բուխարեստի պայմանագրի այն կետով, որն արգելում էր հպատակների ազատ երթևեկություն իրավունքը: Իսկ գաղթածները քիչ էին: Ըստ ռուսական պաշտոնական փաստաթղթերի՝ Ղարաքիլիսայում (Վանաձոր) դրանք 110 ընտանիք էին, Գյումրիում՝ 20, Բեքանտում* (Մեծ Պարնի)՝ 50, Համամլուում (Սպիտակ)՝ 10, Փոքր Ղարաքիլիսայում՝ 20, Լոռիում՝ 60, Ուզունլարում (Օձուն)՝ 6, Ճոճկանում՝ 14, Թիֆլիսում՝ 30, Ղազախի և Շամշադինի տարածքներում՝ 150, Կախեթում և Քարթլիում՝ 133, ընդամենը՝ 603 ընտանիք²¹⁹: Թուրքական կողմի խնդրանքը հաղորդվում է Փամբակի և Շորագյալի գյուղերում հաստատված կարսեցիներին: Գեներալ-մայոր Սիմոնովիչը 1815 թ. մարտի 20-ին գեներալ Ռտիչևին ներկայացրած զեկուցագրում հայտնում է, թե ընդհանուր առմամբ հետ վերադառնալու ցանկություն ունեն 37 ընտանիքներ, իսկ մնալ ցան-

²⁰⁸ Присоединение..., т. 1, док. 234, стр. 307.

²⁰⁹ Присоединение..., т. 1, док. 229, стр. 299-300.

²¹⁰ АКАК, т. 3, стр. 270.

²¹¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 6517, էջ 2:

²¹² АКАК, т. 3, стр. 600.

²¹³ АКАК, т. 3, стр. 614.

²¹⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիման, թղթ.22ա, վավ. 86:

²¹⁵ АКАК, т. 1, стр. 599.

²¹⁶ Дубровин Н., Закавказье от 1803-1806гг., стр. 358.

²¹⁷ Присоединение..., т. 1, док. 258, стр. 323-324.

²¹⁸ АКАК, т. 5, стр. 18.

* Արևելյան Շիրակի այս և մնացած գյուղերի մոր անունները տրվում են մաս առ-առ խառնուրդով վերջում:

²¹⁹ Մուրադյան Հ., Կարսի մահաճի վարչաժողովրդագրական պատկերը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 2001, էջ 138:

կացել են 22 ընտանիք՝ Ղարաքիլիսայում, 22 ընտանիք՝ Լոռիում, 13 ընտանիք՝ Գյումրիում, 5 ընտանիք՝ Համամուում, 18 ընտանիք՝ Բեքանտում և 75 ընտանիք Փոքր Ղարաքիլիսայում²²⁰։ Այսինքն՝ ռուսական հպատակություն էին ընդունում 155 ընտանիքներ, և սրանք վերջինները չէին։ Արդեն 1817 թ. ապրիլի 15-ին գեներալ Երմոլովը գնդապետ Յակիմովին գրում էր, թե Երևանի աղալար Մաչադի Արդուլյան իր և 200 այլ ընտանիքների համար իշխան Սևարսեմիձեից Շորադայում հաստատվելու թույլտվություն է խնդրել։ «Նմանատիպ խնդրանք են ներկայացրել նաև Կարսի շատ հայեր, գրում էր Ա. Երմոլովը, բայց ես չէի ցանկանա մեր սահմանամերձ շրջանները բնակեցնել թշնամի երկրի բնակիչներով»²²¹։ Եվ չնայած նա Յակիմովին առաջարկում էր ժամանակավորապես դադարեցնել գաղթականների նոր խմբերի ընդունումն ու տեղաբաշխումը Փամբակի և Շորադայի գավառներում, այնուամենայնիվ ներգաղթը շարունակվում էր։ Նույն 1817 թ. Բայազետի փաշայության Ալաշկերտի Կարասու գյուղից Շորադայի գավառի Քյաֆթաուլու (Փանիկ) գյուղ են տեղափոխվում 12 ընտանիքներ²²², 23 ընտանիք չորանքյարայցիներ ալազներ ինչիլ աղայի և Մամադ-Հասան աղայի գլխավորությամբ 1819 թ. տեղափոխվում են Շորադայի գավառի Զաջուռ գյուղ։ Լ. Սևարսեմիձեն հուլիսի 29-ին Ի. Վելյամինովին հայտնում էր, թե նորեկները քոչվորներ են՝ 158 հոգի (89-ը՝ արական, 69-ը՝ իգական սեռի)²²³։

Թուրքիայից, մանավանդ՝ Կարսի փաշայությունից դեպի Փամբակ և Շորադայ հայերի ներգաղթը նոր թափ է ստանում 1822 թ., երբ պարսկական 12000-ոց բանակը պաշարում է Կարսը։ Այս պատերազմի օրերին շատ կարսեցիների, կարինցիների և բայազետցիների հաջողվում է անցնել ռուսական տարածքներ։ Ըստ 1822 թ. կազմված չափաբերական մատյանների՝ Շորադայի միայն Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղում կային Կարսի նահանգի Փարգիտ, Ղարախան, Զուսուլլու, Քեչեբոբ, Բաշ Շորադայ, Հազաբյարաբ, Ճալա, Մանի, Տիկոր, Տիկնիս գյուղերից և Կարս քաղաքից գաղթած հայեր։ Կարսեցիներ կային նաև Շորադայի Հոռոմ, Ղալթախչի (Հարթաբյուր) և Ղալա գյուղերում²²⁴։ 500 ընտանիք թուրքահայ գաղթականներ տեղավորվել էին Գյումրիում, իսկ մնացած

մասը՝ Շորադայում և Լոռիում²²⁵։

Ռուսական տերության մարզերը գաղթած արևմտահայերի մասին Ն. Աշտարակեցին Հ. Լազարյանին գրում է. «... նկատելի է թէ յորպիսի հեծութիւնիս կայցեն առ հասարակ և բարեպաշտ համարեալ լինին, որք մագապուած զանձինս և զընտանիս զօրէն արկանել մերկ ու բոկ ընդ հովանեաւ դրօշակի իւրոյ կայսերական մեծութեան ամենայն ուսսաց ի Շիրակ գաւառ...»²²⁶։ Եվս 368 ընտանիք հայ կաթողիկէներ Շորադայի գավառի Ղալիլի (Գուսանաբյուր), Քյաֆթաուլու (Հովիտ) և Քյաֆթաուլու (Փանիկ) գյուղեր են գաղթում արդեն 1823թ.²²⁷։ Սա հայ կաթողիկէների երկրորդ գանգավածային գաղթն էր դեպի Շորադայի գավառ, քանի որ առաջինը տեղի էր ունեցել 1810 թ., երբ մարկիզ Պաուլուչչիի օգնությամբ շուրջ 140 ընտանիք հայ կաթողիկէներ էին բնակեցվել գավառի տարածքում²²⁸։

1823 թ. միառժամանակ վերջ դրվեց դեպի ռուսական տիրույթներ հայերի գանգավածային գաղթին։ Շուրջ քառորդ դար տևած գաղթի շնորհիվ Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային շրջանների և մանավանդ Շորադայի գավառի ազգաբնակչությունը զգալի համալրում ստացավ։ Արդյունքում, սկսած XIX դ. 20-ական թվականներից՝ ամայի դարձած գավառը նորից սկսեց վեր հանել։ Այս գործընթացին մեծապես նպաստեց նաև ռուսական կառավարության կողմից ընտրված ճիշտ հարկային քաղաքականությունը։ Հարկերի՝ մինչև նվազագույնը ցածրացումը և Փամբակի ու Շորադայի գավառների սահմանադրված կառուցվող ամրոցի առկայությունը պատճառ հանդիսացան հարյուրավոր նորեկների համար՝ Շորադայի գավառը որպես երկրորդ հայրենիք ընտրելուն, իսկ փոքրաթիվ տեղաբնակներին էլ հետ պահեցին այլ վայրեր գաղթելուց։ Այս ամենի շնորհիվ գրեթե անմարդաբնակ Շորադայի գավառը 1824-1825 թթ. արդեն ուներ 705 ծուխ՝ 529-ը հայկական, 176-ը թաթարական,²²⁹ որը գավառի ազգաբնակչության 1805 թ. ցուցանիշից՝ 808 ծխից, պակաս էր ընդամենը 103-ով։

Այսպիսին էր Շորադայի գավառի ժողովրդագրական իրավիճակը ռուս-պարսկական 1826-1828 թթ. պատերազմի նախօրեին։

²²⁰ АКАК, т. 5, стр. 816.

²²¹ АКАК, т. 6, ч. 2, стр. 149.

²²² Տեղագրական պատմություն. Արևելյան մասն Շիրակայ, «Արևելյան մասուր», Զմիտնիա, 1898, 1 դեկտեմբերի, թիվ 23, էջ 890։ Մելքոնյան Ա., Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Ջավախքում և Ախալցխայի գավառում 19-րդ դարի առաջին քառորդին, «Իրան-Նամե», Եր., 1998, N 1-2-3, էջ 15։

²²³ Присоединение..., т. 2, док. 43, стр. 67-68.

²²⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ.43, վավ. 298ր., թղթ. 46, վավ. 249։

²²⁵ Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն, Եր., 1994, էջ 127։

²²⁶ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 127-128; Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ 13, վավ. 192, էջ 2-3։

²²⁷ АКАК, т. 6, ч. 1, стр. 466-467.

²²⁸ АКАК, т. 4, стр. 24-25.

²²⁹ Коцебу М., նշվ. աշխ., Кавказский сборник, т. XXII, стр. 19.

Աղյուսակ 2. Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական դրությունը 1805-1825թթ.

	1805թ.	1808թ.	1810թ.	1817թ.	1824-1825թթ.
Ծուխ	808	524	450	174	705
Շումչ	4877	2773	2000	870	մոտ 4200

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՇԻՐԱԿԸ XIX ԴԱՐԻ 30-40-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ա) Շորագյալի գավառի վարչատարածքային կառուցվածքը XIX դարի առաջին երեսնամյակին

Թեև, ինչպես վերևում ասվեց, Շորագյալի միացումը Ռուսաստանին իրավաբանորեն ամրագրվեց միայն 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրով, այնուամենայնիվ արդեն 1805 թ. սկսած՝ այն, իբրև ռուսական տարածք, բնականաբար ենթակա դարձավ ռուսական իշխանությունների կողմից ամբողջ XIX դ. ընթացքում պարբերաբար կատարվող վարչատարածքային բաժանումներին, որոնց բազմաքանակությամբ Անդրկովկասը ռուսների կողմից ոչ միանգամից, այլ աստիճանաբար մաս-մաս յուրացնելու հետևանք էր:

Այդ բաժանումներից առաջինը, որ ուղղակիորեն առնչվում էր Շորագյալի հետ, Վրաստանի կազմում 1805 թ. Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի ստեղծումն էր՝ Ռուսաստանին ավելի վաղ (1801 թ.) միացած Լոռու, Փամբակի և Շորագյալի միավորմամբ²³⁰: Այն հյուսիսից սահմանակից էր Բորչալուի դիստանցիային, հարավից՝ Երևանի խանությանը, հարավ-արևելքից՝ Ղազախի դիստանցիային, արևմուտքից՝ Կարսի և մասամբ էլ Ախալցխայի փաշայություններին: Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիան ուներ 8440 քառ. վերստ տարածք, որից 5000 քառ. վերստը Լոռուն էր, 2150 քառ. վերստը՝ Փամբակին, իսկ 1290 քառ. վերստը՝ Շորագյալին²³¹: Նորաստեղծ դիստանցիայում պահպանվում էր վարչական նախկին համակարգը: Դիստանցիան կազմող գավառներում ներքին իշխանությունը նորից մնաց նախկին տերերի՝ սուլթանների և մոռլավների ձեռքին: Շորագյալի գավառում ևս ցարական կառավարութայունը ոչ միայն չվերացրեց սուլթանական իշխանությունը, այլև, ինչպես վերևում ասվել է, գերիվարված Բուղաղի փոխարեն սուլթան հռչակեց վերջինիս որդի Համո բեկին²³²: Ավելին՝ կարճ

²³⁰ Потто В., Кавказская война..., т. 1, стр. 360; Зубов Платон, Картина Кавказского края принадлежащего России, и сопредельных оному земель; в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и топографическом отношении, ч. 1, СПб., 1834, стр. 101; История Азербайджана, т. 1, Баку, 1958, стр. 349-350.

²³¹ Обозрение российских владений за Кавказом..., ч. 2, СПб., 1836, стр. 293-294.

²³² АКАК, т. 2, стр. 574.

ժամանակ անց գերությունից հետ վերադարձած և կրկին իր սուլթանական «գահին»²³³ բազմած Բուղաղ սուլթանը, խոստանալով վճարել տարեկան 2000ռ. հարկ, ռուսական իշխանություններինց սուլթանության ներքին գործերին տնօրինելու իրավունք է ստանում: Գավառի ներքին կյանքի տնօրինման գործում լիակատար ազատություն ստանալու համար սուլթաններին խանգարում էր թերևս մոտերավների իշխանությունը, որոնք գավառներում կարգված էին ղեռնավարացական շրջանից և զբաղվում էին հարկերի չափի ճշտմամբ, դրանց գանձմամբ և տեղական աղալարների ու վրաց արքունիքի միջև միջնորդություններով: Ռուսական տիրապետության սկզբնական շրջանում սրանք ոչ միայն պահեցին իշխանությունն իրենց ձեռքում, այլև ընդլայնեցին իրենց գործունեության շրջանակները: Այժմ, բացի հարկերի սահմանումից ու գանձումից, նրանք զբաղվում էին նաև գաղթականների տեղաբաշխմամբ և նույնիսկ կարանտինների ու պահակախոսների ստեղծմամբ²³⁴, իսկ 1809 թ. սկսած՝ մոտերավների իշխանությունը, կապված Հյուսիսային Հայաստանի Հայաշատ շրջանների մարզաթափ լինելու հետ, սկսեց տարածվել ոչ թե մեկ, այլ միանգամից մի քանի գավառների վրա: Օրինակ, 1809թ. մարտի 16-ից կոմս Գուդովիչի առաջարկով ամբողջ Փամբակ-Շորաբայի դիստանցիայում հարկերի հավաքման մենաշնորհը տրվեց Փամբակի մոտերավին²³⁵: Այս քայլը առաջ բերեց ժողովրդի կրտսեր գեղեցիկությունը: Նույն թվականի նոյեմբերի սկզբներին արդեն գեներալ-մայոր Հախվերդովը (Հախվերդյան) տեղեկացնում էր գեներալ Տորմասովին, թե Շորաբայի բնակիչները հրաժարվել են Փամբակի մոտերավին որևէ տեսակի հարկ վճարելուց²³⁶: Շորաբայցիների այս բողոքը, ինչպես նաև հենց ռուսական իշխանությունների հանգեպ Փամբակի մոտերավի 1805-1811 թթ. կատարած բազմաթիվ զանցանքները տեղի տվեցին մտածելու մոտերավին պաշտոնից հեռացնելու մասին: Պատճառաբանելով Փամբակի և Շորաբայի գավառներում բնակչության թվի կտրուկ նվազումը՝ գեներալ-մայոր Ստալ Բն 1811 թ. սեպտեմբերի 30-ին մարկիզ Պաուլուչչիին ներկայացրած զեկուցագրում առաջարկեց պաշտոնից հեռացնել Փամբակի մոտերավ Մելիքովին, նրա պաշտոնում նշանակել տեղի ռուսական զորախմբի սպաներից մեկին, և եթե մոտերավի տարեկան աշխատավարձը կազմում էր 900ռ. արծաթով, ապա սպային վճարել երեք անգամ քիչ²³⁷:

Շուտով՝ 1814 թ., մոտերավներին փոխարինեցին պրիստավները, որոնք նշանակվում էին ռուս սպաներից, և որոնց գործունեության բուն

նպատակը տեղական կառավարիչներին՝ խաներին ու սուլթաններին վերահսկելն էր:

1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրով ռուսներին անցան մի շարք նոր տարածքներ: Ցարական կառավարությունը մեծ նվերներ էր անում ընդ որ այն խաներին, որոնք պատերազմի ժամանակ անցել էին ռուսների կողմը: Պատերազմից հետո այդպիսի տարածքների համար նշանակվեցին չնչին հարկեր, իսկ զորքերն էլ աշխատում էին հնարավորին չափ չխանգարել տեղական բնակչությանը: «Թվում է,՝ գրում էր Մ. Կոցեբուն, թե խաների համար սկսվում է մի երանելի ժամանակաշրջան: Ռուսական տիրապետությունն ինքնակամ ընդունած մահմեդական «տիրակալները» չունենին միայն մահապատիժ իրականացնելու իրավունք»²³⁸: Բայց նրանք գաղտնի և՛ մահապատիժներ էին իրականացնում, և՛ այլ դատախազություններ գործում, բացի այդ սկսել էին թաքուն բնակեցություններ վարել պարսիկների հետ: Ահա այս ամենին վերջ դնելու նպատակով էլ կառավարությունը խաներին ու սուլթաններին կից նշանակել էր պրիստավներին: Բայց սրանց նշանակումը չբերեց էական արդյունքների, և կառավարությունն անցավ ավելի լուրջ քաղաքականության: Սկսեցին փոխել անհնազանդ խաներին: Առաջինը փոխվեց Ղուբայի Շահ-Ալի խանը: 1819 թ. վերջերին մահացավ Շաքիի իզմայիլ խանը՝ առանց հետնորդների, և կառավարությունն այնտեղ նշանակեց պարսիկ, որը դեմանի քարտուղար էր և բացի քրեական հարցերից, մնացած գործերում կառավարում էր տեղական օրենքներով: Մի քանի տարի անց, առանց լուրջ պատճառների Պարսկաստան են փախչում Շիրվանի և Ղարաբաղի խաները, մտցվում է ռուսական կառավարման համակարգ, խանությունները, որ վերանվանվել էին պրովինցիաներ, սկսեցին կառավարվել զինվորականների կողմից²³⁹: Շիրվանի և Ղարաբաղի խաների ճակատագրին արժանացավ նաև Շորաբայի տիրակալ Բուղաղ սուլթանը: Ռուսական բանակի զննապետ, Փամբակի գավառապետ Սևարսեմիձեի զեկուլյցի համաձայն՝ Բուղաղը Փոքր Բեքանդ գյուղից երևան էր փախել 1826 թ. հուլիսի 11-ին, ռուս-պարսկական պատերազմը սկսվելուց հինգ օր առաջ²⁴⁰:

Բուղաղի փախուստից հետո գավառի տարածքում այլևս սուլթանական իշխանությունը չգերականգնվեց: Գավառի ներքին գործերի տնօրինումը մնաց պրիստավի ձեռքում, որը նստում էր Փամբակի Ղարաբիլիսա գյուղում: Սա, Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Զավիլեյսկու՝ կայսրին ուղղված 1829 թ. Հոկտեմբերի 23-ի զեկուլյցի

²³³ АКАК, т. 2, 577-578.

²³⁴ АКАК, т. 4, стр. 476.

²³⁵ АКАК, т. 3, стр. 228.

²³⁶ АКАК, т. 4, стр. 483.

²³⁷ АКАК, т. 5, стр. 155.

²³⁸ Коцебу М. Е., 624. 22-е, Кавказский сборник, т. XXII, стр. 6.

²³⁹ Նույն տեղում, էջ 8:

²⁴⁰ Потто В., Материалы по истории персидской войны 1826-1828 гг., Кавказский сборник, т. XXIII, Тифлис, 1902, стр. 15.

5-Ա. Հայրապետյան

համաձայն, իրենից ներկայացնում էր միաժամանակ և՛ ոստիկանութ-
յուն, և՛ դատական մարմին, և՛ հարկահավաք, և՛ կառավարիչ²⁴¹:

Այսքանով միառժամանակ ավարտվում են վարչական նորամու-
ծությունները թաթարական դիստանցիաներում, այդ թվում նաև՝ Շո-
րաֆյալի գավառում:

Անդրկովկասյան նվաճված տարածքների հաջորդ վարչատարած-
քային բաժանման համար (1829 թ.) հիմք ծառայեցին մի շարք նոր
պատմաքաղաքական իրադարձություններ, որ տեղի ունեցան տարա-
ծաշրջանում՝ սկսած 1826 թվականից: Երևանը գրավելուց անմիջապես
հետո, Նախկին Երևանի և Նախիջևանի խանությունների տարածքնե-
րում կարգ ու կանոն հաստատելու և տեղի տնտեսական ներուժը պա-
տերազմի նպատակներին ծառայեցնելու համար գեներալ Պասկևիչը
1827 թ. Հոկտեմբերի 6-ին Երևանում կազմակերպում է «ժամանակա-
վոր վարչություն»²⁴²՝ բաղկացած երեք մարդուց՝ այստեղ գտնվող զոր-
քերի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Կրասովսկուց, որը համար-
վում էր վարչության նախագահ, Ներսես Աշտարակեցուց, որ տեղացի
բնակչության մեջ մեծ հեղինակություն ունեցող և երկրի պայմաննե-
րին քաջածանոթ անձնավորություն էր, և Երևանի բերդի պարետ, փոխ-
գնդապետ Բորոգինից²⁴³: Ժամանակավոր վարչությունը ամբողջովին
ենթարկվում էր Կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատար Պասկևի-
չին և կառավարում էր նրա կարգադրությունների հիման վրա: Ժամա-
նակավոր վարչության նախագահին իջեցված հրահանգում ասվում էր,
թե վարչության գլխավոր նպատակը պետք է հանդիսանա հարկավոր
միջոցառումների կիրառումը հանգստի ու բարեկարգության հաստատ-
ման և երկրամասը թշնամական հարձակումներից ու ներքին անկար-
գություններից պաշտպանելու համար:

Միանգամայն իրավացիորեն է նկատում Ալ. Երիցյանը. «Պասկե-
վիչը իրոք որ ծանր պարտականություններ դրեց այդ վարչության
վրա»²⁴⁴: Նա ժամանակավոր վարչությունից պահանջում էր լուծել
պատերազմի և խաղաղ կյանքի հետ առնչվող այնպիսի հարցեր, որոնք
քայքայված երկիրն ամենևին էլ ի վիճակի չէր իր ողորմելի տնտեսու-
թյամբ ապահովել: Ըստ երևույթին Պասկևիչն ինքն էլ գիտեր, որ իր
հանձնարարած գործերի մեծագույն մասն այդ պայմաններում անհնար
է իրագործել, ուստի անհափ դժգոհ էր ժամանակավոր վարչության

²⁴¹ АКАК, т. 7, Тифлис, 1876, стр. 24.

²⁴² АКАК, т. 7, стр. 432; В. И. Иваненко, *изв. изд.*, էջ 241:

²⁴³ АКАК, т. 7, стр. 480-481: Պարսամյան Վ., Հայ ժողովրդի պատմություն 1830-
1850 թթ., Եր., 1956, էջ 57:

²⁴⁴ Երիցյան Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք 19-րդ դա-
րում, մաս Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 339:

չորս ամիսների գործունեությունից²⁴⁵, չնայած առանց այդ էլ արքու-
նիքում արդեն վաղուց նախագիծ էր մշակվում Երևանի մարզի մնա-
յուն վարչաձևի մասին: Մարզային վարչություն կանոնադրության այդ
նախագիծը 1827 թ. դեկտեմբերի 15-ին գլխավոր շտաբի պետ Դիբիչի
կողմից ուղարկվում է Պասկևիչին: Վերջինս նախագծի մեջ անհրա-
ժեշտ փոփոխություններ մտցնելու նպատակով 1828 թ. ապրիլի 2-ին
գրավոր զեկուցագիր է ներկայացնում Ս. Պետերբուրգ և խնդրում, որ-
պեսզի դրանք հաստատվեն բարձրագույն հրամանագրով²⁴⁶: Սակայն
դրանից 13 օր առաջ, Թուրքմենչայի պայմանագիրը վավերացվելուց
մեկ օր անց՝ 1828 թ. մարտի 21-ին, հրապարակվում է կայսեր հրամա-
նագիրը նոր գրավված տարածքներում՝ Երևանի և Նախիջևանի խա-
նություններում ու Օրդուբադի օկրուգում Հայկական մարզ կազմա-
կերպելու մասին:

«Բարձրագույն հրամանագիր կառավարող սենատին
21-ը մարտի 1828 թ., N 1888

Պարսկաստանի հետ կնքված այս պայմանագրով (Թուրքմենչայի
պայմանագրով-Ա.Հ.) Պարսկաստանից Ռուսաստանին անցած Երևանի
խանությունն և Նախիջևանի խանությունը բոլոր գործերում հրամա-
նով այժմվանից կոչել Հայկական մարզ և այն մտցնել Մեր տիրույթի
մեջ: Այս մարզի կառուցվածքի և նրա կառավարման կարգի մասին
Կառավարող սենատը ժամանակին կստանա անհրաժեշտ հրամանները:
Նիկոլայ»²⁴⁷:

Այսպիսով՝ Երևանի ժամանակավոր վարչությանը գալիս էր փո-
խարինելու վարչական մեկ այլ մարմին, նորաստեղծ մարզի կառավար-
ման գործը փոխանցվում էր մարզային վարչությանը,²⁴⁸ որի պետի
պաշտոնում, հեռացված Կրասովսկու փոխարեն, նշանակվեց Երևանում
ռուսական զորքերի հրամանատար Ալեքսանդր Ծավճավաճեն:

Վերն ասվածից դժվար է հերակացնել, և այդ են հաստատում նաև
պատմական աղբյուրները²⁴⁹, որ վերոհիշյալ վարչատարածքային բա-
ժանումը ռուսական իշխանությունների կողմից գերազանցապես լու-
ծել է մեկ առաջնահերթ խնդիր՝ 1813-1829 թթ. Ռուսաստանին անցած
Անդրկովկասյան նոր տարածքների վրա վարչական նոր միավորների

²⁴⁵ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Աղաբեգյան Մ., Խնդիր կաթողիկոսության
Ամենայն Հայոց, Ջննդություն 1836թ. Սահմանադրության (Պոլոժենիայի) Կ. Պոլիս,
1865, էջ 12-14: Գեղամյան Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 4, մաս 2, Բաքու,
1909, էջ 277-279: Կոստանեանց Կ., Տ. Ներսես Ե Աշտարակեցի՝ Կաթողիկոս Ամե-
նայն Հայոց, Ալեքսանդրապոլ, 1909, էջ 9-10:

²⁴⁶ Հակոբյան Թ., *изв. изд.*, էջ 364:

²⁴⁷ Договоры России с Востоком..., стр. 217; Собрание актов, относящихся к обо-
зрению истории армянского народа, ч. 1, М., 1833, стр. 278-279.

²⁴⁸ Иваненко В. Н., *изв. изд.*, էջ 241.

²⁴⁹ Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1, С. Эзов, Тифлис, 1907, стр. 65.

ձևավորման հրատապ հարցը և նպատակ էի հետապնդել կատարելու նախկինում արդեն ստեղծվածների ներքին վերաձևումներ կամ վերջիններիս կազմի մեջ մտնող տարածքների (դրանց թվում նաև Շորադյալի գավառի) փոխադրումներ նոր ձևավորվող վարչական միավորների մեջ:

Բ) Պարսկահայատակ հայերի և արևմտահայերի գաղթը Արևելյան Շիրակ 1828-1831 թվականներին

XIX դ. սկզբներին ավերվել ու ամայացել էին ինչպես Վրաստանի հարավային սահմանները, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային շրջանները՝ Լոռին, Փամբակը, Շորադյալը: Ուստի ցարական կառավարության համար առաջնահերթ խնդիր էր դրանց վերաբնակեցումն ու շենացումը: Ռուսների շահագրգռվածությունը նորանվաճ մարզերի բնակեցման գործում թելադրված էր նաև Թուրքիայի հետ պատերազմի կանխորոշվածությունը: Այդ պատճառով էլ ցարական կառավարությունը ցանկանում էր գրավված տարածքները առաջին հերթին բնակեցնել իրեն հուսալի տարրով, որպիսին լինելու էին ռուս վերաբնակիչները: Փաստորեն ազատելով Հայաստանը պարսկական լծից՝ ցարական կառավարությունը որոշել էր այն բնակեցնել կազակներով՝ ստեղծելով «գլխավորական բնակավայրեր», այսպես կոչված՝ Արաքսի կազակություն²⁵⁰: Սակայն կապված մեծ ծախսերի և ծրագրին իրականացնելու համար պահանջվող երկար ժամանակի հետ՝ ցարական կառավարությունը Պասկելիչի այս նախագիծը իրագործումը հետաձգեց մինչև XIX դ. 40-ական թվականները: Փոխարենը որոշվեց դեպի Երևանի և Նախիջևանի խանություններ քրիստոնյաների գաղթ կազմակերպել Պարսկաստանից: Ռուսական կառավարությունը քաջատեղյակ էր Անդրկովկասի և մանավանդ Արևելյան Հայաստանի գրավման գործում հայերի ունեցած դերի մասին: Դեռևս գեներալ Ռուշչևն էր գրում, թե հայերը Կովկասում ապրող երեխի թե միակ ազգն են, որ իրոք հավատարիմ են Ռուսաստանին²⁵¹: Սակայն հայերի ներգաղթին ռուսական կառավարության ցուցաբերած դրական վերաբերմունքը, անտարակույս, առաջին հերթին բխում էր նրա ռազմաքաղաքական և գաղութատիրական շահերից: Այդ մասին գեներալ Պասկելիչն ուղղակիորեն է ասում իր գեներալներին մեկում. «Մեր սահմանների ամայի հողերի բնակեցումը հնազանդ, աշխատասեր և հավատով մեզ նվիրված ժողովրդով մեծ օգուտ կարող է բերել»²⁵²: Սակայն հակառակ Պասկելիչի այս կար-

²⁵⁰ АКАК, т. 7, стр. 322, 339-340.

²⁵¹ Братская помощь пострадавшим в Турции Армянам, М., 1898, стр. 508.

²⁵² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գործ 51, վավ. 93-95; Присоединение..., т. 2, док. 286, стр. 496;

ծիքին՝ ռուս-պարսկական պայմանագրի սկզբնական նախագծում, ինչպես իրավացիորեն նշում է Լ. Սեմյոնովն իր «Հայաստանի պատմություն» համար Թուրքմենչայի պայմանագրի նշանակության հարցի շուրջը՝ հղվածում²⁵³, Հայաստանի ու հայերի մասին պայմաններ չէին նշված: Մինչդեռ դրանք առաջադրվել էին խաչատուր Լազարյանի, Ալեքսանդր Խուդաբաշյանի և Կոնստանտին Արդուլթյանի կողմից 1827 թ. վերջերին և 1828 թ. սկզբներին «Մի քանի ենթադրություններ Վրաստանի և նրան սահմանակից մարզերի մասին»²⁵⁴ խորագրով նախագծում և Ն. Աշտարակեցու «Գրառումներ հայերի մասին հաշտության բանակցություններում մտցնելու համար» փաստաթղթում:

Ի վերջո ընդունվում է Ն. Աշտարակեցու ծրագիրը, որի աշխարհիկ և հոգևոր ողջ գործունեությունն ուղղված էր Ռուսաստանի հովանու ներքո Հայաստանի վերածննդին: Արդեն 1827 թ. դեկտեմբերին նա պաշտոնական գրություն է ուղարկում Պասկելիչին «պարսկական տիրություններից Ռուսաստանին պատկանող պրովինցիաները հայերի գաղթելու վերաբերյալ», որով առաջարկում էր պարտավորեցնել պարսից կառավարությանը՝ գաղթող հայերի կալվածքները վերցնել գանձարանի տրամադրության տակ՝ որոշակի հատուցում տալով դրանց տերերին, կամ էլ թույլատրել պարսիկ մասնավոր անձանց գնել դրանք էժան գներով: Աշտարակեցին առաջարկում էր նաև միջոցներ ձեռնարկել գաղթին պարսից կառավարության կողմից հարուցվող արգելքների դեմ²⁵⁵:

Սկսվելով 1828թ. մարտի սկզբներին՝ պարսկահայատակ հայերի գաղթը դեպի Արևելյան Հայաստան ընթացավ 1828 թ. փետրվարի 26-ին գաղթի հանձնաժողովի նախագահ Ե. Լազարևի (Լազարյանի)՝ գաղթականներին տրվող իրավունքների և արտոնությունների մասին Պասկելիչից ստացած հրահանգի համաձայն²⁵⁶: Գաղթելու իրավունք տրվում էր միայն Ատրպատականի քրիստոնյաներին, որոնք բնակվելու էին Երևանի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի անմարդաբնակ գյուղերում: Նոր բնակավայրերում գաղթականները վեց տարով ազատվում էին հարկերից և երեք տարով պարհակներից²⁵⁷: Կարիքավոր գաղթականներին օգնելու նպատակով Պասկելիչը հատկացրեց 25000ռ.՝ ընտանիքին 10-ական ռուբլի չափով:

²⁵³ Семенов Л. С., К вопросу о значении Туркменчайского договора для истории Армении, МПЗ, т. 1, 1959, N 4:

²⁵⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գործ 51, վավ. 93-95:

²⁵⁵ АКАК, т. 7, стр. 588-589.

²⁵⁶ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 58, վավ. 133:

ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 151, ցուցակ 1, գործ 25, էջ 2-4:

²⁵⁷ Глинка С., Описание переселения армян адербиджанских в пределах России, М., 1831, стр. 65: «Նկարագիր գաղթականության հայոց ի Պարսկաստան», Մոսկվա, 1832, էջ 71:

Պարսկական կառավարությունը եռանդուն միջոցներ էր գործադրում հայերի գաղթը խափանելու համար: Թուրքմենչայի պայմանագրի XV հոդվածով նախատեսվում էր, որ Պարսկաստանի Աղբյուրջանական մարզի բոլոր բնակիչներին «տարածադրվելու է... մեկ տարի ժամկետ... դուրս տանելու և վաճառելու շարժական գույքը՝ առանց կառավարության ու տեղական պետերի կողմից որևէ խոչընդոտ հարուցելու և... դուրս տարվող կամ վաճառվող գույքը և իրերը որևէ մաքսի ու հարկի ենթարկվելու»²⁵⁸: Վերջիններս թեև պարտավորվել էին թույլ տալ քրիստոնյաներին ազատ ու անարգել գաղթելու ուսումնական մարզերը, բայց էլին կարող անտարբերությամբ դիտել, թե գյուղերն ու քաղաքները մեկը մյուսի հետևից ինչպես են դատարկվում աշխատասեր հայերից: Համատարած գաղթը խոչընդոտելու համար պարսից թագաժառանգի և ղեսպան Մակդոնալդի խորհրդով հայաբնակ գյուղեր են մեկնում անգլիական դիվանագետներ Մոնտիսը, Վիլոքը, Շիրին, Ֆրանսիացի Սեմինոն ու պարսիկ աստիճանավորներ՝ տեղում ստուգելու, թե գաղթականների նկատմամբ ուսներն արդյոք բռնություններ չեն գործադրում: Միևնույն ժամանակ Աբաս-Միրզան Պասկելիին գրում էր, թե գաղթը Ն. Աշտարակեցու և Ե. Լազարևի կողմից իրականացվում է բռնի, թե Աշտարակեցին եկեղեցականներից պահանջել է «հոտերով» շտապել Հայկական մարզ: Չհնազանդվելու դեպքում ներսևը սպառնացել է զրկել նրանց եկեղեցականի սանից և հետապնդել մինչև «այն աշխարհ» ու նույնիսկ «այն աշխարհում» էլ: «Ինչ վերաբերում է Լազարևին, գրում էր թագաժառանգը, ապա նա բոլոր չգաղթողներից փող է վերցնում և բաժանում է գաղթողներին: Բացի այդ, նրա հրամանով ուս զինվորները տեղավորվում են գաղթել չցանկացողների հողերում և քայքայում նրանց տնտեսությունները»²⁵⁹: Նմանատիպ զրպարտություններ ուսների հասցեին պարսից կառավարությունը տարածում էր պարսկահպատակ հայերի գաղթի ամբողջ ընթացքում: Այդ կապակցությամբ 1828 թ. ապրիլի 2-ին Լազարևը Պասկելիին գրում էր. «Ուրմիայում իմ գործողությունների դեմ հանդիպեցի բազմաթիվ արգելքների և լսեցի անհեթեթ լուրեր մեր մասին, որոնք տարածվում է պարսկական կառավարությունը: Գաղթականներին ահաբեկելու համար նրանց համոզում են, որ Արաքսի այն կողմում նրանց սպասում է վատ կլիմա, սով, և որ թագավորի հպատակները վաճառվում են»²⁶⁰: Ցարիզմի գաղթեցման քաղաքականությանը խոչընդոտում էին նաև որոշ հայ հոգևորականներ²⁶¹, մանավանդ Իսրայել եպիսկոպոսը, որն իր քարոզ-

²⁵⁸ Договоры России с Востоком..., стр. 222:

²⁵⁹ Бороздин К. А., Переселенцы в Закавказье, СПб., 1891, стр. 184.

²⁶⁰ АКАК, т. 7, стр. 590.

²⁶¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 1084, 1085, 1122:

ներով Սալմաստի շրջանի մի քանի հազար հայ ընտանիքների հետ պահեց ուսական տարածքներ գաղթելուց²⁶²: Եպիսկոպոսի վարքագիծը վրդովմունք է առաջ բերում էջմիածնում: Ն. Աշտարակեցին հրամայում է ձերբակալել Իսրայելին²⁶³ սակայն, հրամանը կատարելն անհնար էր: Աբաս-Միրզան, Իսրայել եպիսկոպոսին հրավիրելով Թավրիզ, նշանակում է Ատրպատականի թեմի առաջնորդ²⁶⁴:

Չնայած պարսկական կառավարության և Ատրպատականի հայության առանձին ներկայացուցիչների (Իսրայել եպիսկոպոս, Նազար Շահ-նազարյան և ուրիշներ) հարուցած բազմաթիվ արգելքներին, 1828 թ.-ին հիմնականում Մարաղայից, Սալմաստից, Ուրմիայից, Խոյից, Մակուհից, Ղարաբաղից, ինչպես նաև Պարսկաստանի մյուս գավառներից ու Թավրիզ քաղաքից Հայկական մարզ ու Ղարաբաղ գաղթեցին ավելի քան 8000 ընտանիք հայեր: Նշված շրջաններից հայերի գաղթը կազմակերպվում գործում մեծ էր հատկապես Ա. Գրիբոյեդովի և Ն. Աշտարակեցու ավանդը: Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումից հետո Պարսկաստանում Ռուսաստանի արտակարգ և լիազոր ղեսպան նշանակված Ա. Գրիբոյեդովն իր ուսերին վերցրեց գաղթականների թողած անշարժ գույքի պահպանման ու վաճառքի ծանր գործը: «Մեր կողմն անցավ մինչև 8000 ընտանիք, գրում էր նա, և ես հիմա նրանց մնացած գույքն անվթար պահպանելու համար գիշեր-ցերեկ քուն ու հանգիստ չունեմ, պահպանում եմ նրանց ունեցվածքն ու եկամուտները»²⁶⁵:

Ներգաղթի նախապատրաստման ու իրագործման մեջ անչափ մեծ էր հայ ազատագրական շարժման ուսական կողմնորոշման ջերմեռանդ պաշտպան Ն. Աշտարակեցու դերը²⁶⁶: Ներգաղթին տալով հայրենասիրական մեծ նշանակություն՝ նրա հաջող իրագործման համար Աշտարակեցին գործի է դնում իր անսպառ եռանդը, բարձրաստիճան հոգևորականի հեղինակությունն ու ազդեցությունը, ինչպես նաև իր կապերը Կովկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատարության հետ²⁶⁷: Օտարադավանների հարցերով նախարար Բուրդուլին Պասկելիին հղած գրություններից մեկում կարդում ենք. «Դեռևս այս պատերազմի սկզբին, նա (Ն. Աշտարակեցին-Ա. Հ.) անդուլ կերպով հավաստիացնում էր, թե հենց որ Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները գրավվեն մեր զորքերի կողմից, այնժամ հազարավոր հայեր կգան Պարսկաստանից, Թուր-

²⁶² Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 330:

²⁶³ Հովհաննիսյան Կ., Պարսկահայերի գաղթը և Ներսես Աշտարակեցին, Աշխատություններ Հայաստանի պատմության պետական քանդաքանի, Երևան, 1975, N 4, էջ 78:

²⁶⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166, վավ. 1016:

²⁶⁵ Грибоедов А. С., Полное собрание сочинений, т. 3, СПб., 1917, стр. 237.

²⁶⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Z. Z., Патриарх Нерсес V и Персидская война 1827 года, М., 1898; Ерицзов А., Нерсес V и Воронцовы, Тифлис, 1898.

²⁶⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, գործ 816:

քիայից և նույնիսկ Հնդկաստանից»²⁶⁸: 1828 թ. փետրվարի 25-ին դիմելով Ատրպատականի համայն հայուկթյանը՝ Ն. Աշտարակեցին կոչ էր անում. «...հասել է ահա փրկութիւն... անմահ, աներկիւղ, ամենաապահով պաշտպանութեամբ յաղթող զօրաց Ռուսաց անցանել միայն ընդ Եւրասիա գետ, յետ որոյ ունիք վայելել գերկիր խաղաղութեան, լի ամենայն մխիթարութեամբ և մեծ ապահովութեամբ ըստ մեծ ողորմածութեանց և բարե գութ Հովանաւորութեանց հասարակախնամ հայր... և Մեծ Կայսեր ամենայն Ռուսաց...»²⁶⁹: Նմանատիպ կոչերով նա դիմում է նաև Ատրպատականի առանձին վայրերի հայ բնակչութեանը՝ առաջարկելով ազատվել «ի հազարամեայ տառապանաց և յամենայն հոգեւոր և մարմնաւոր վնասուց»՝ անցնելով Արաքսի հանդիպակաց ափը²⁷⁰:

Ինչևէ, 1828 թ. մարտի 12-ից սկսվում է պարսկահայատակ հայերի ներգաղթը, և առաջինը գաղթում են Ուրմիայի Կարապետյան գյուղի հայերը²⁷¹: Սկզբնական շրջանում գաղթի ընթանում էր չափազանց դանդաղ: Պատճառը ոչ այնքան պարսկական կառավարության գործողություններն էին, որքան դժանի սառնամանիքներն ու հույսը, թե բոլոր գրավված տարածքները ի վերջո կմնան ռուսներին: Սակայն, երբ հայտնի դարձավ, որ ռուսները չուտով հեռանալու են այդ տարածքներից, քրիստոնյաները ձեռնամուխ եղան գաղթի արագ իրականացմանը: 1828 թ. ապրիլի 2-ին գնդապետ Լազարեյ Պասկևիչին գեկուցում է. «...Մարաղայի խանութիւնում այլևս քրիստոնյա չկա..., իսկ Թավրիզի ամբողջ հայ բնակչութիւնից գաղթելու ցանկութիւն չի հայտնել միայն 6 ընտանիք»²⁷²: Ընդամենը մեկ ամիս անց՝ 1828 թ. մայիսի 9-ին, նույն Լազարեյ Պասկևիչին արդեն խոյից գեկուցում էր, թե Արաքսը բարեհաջող կերպով անցել են չուրջ 4500 ընտանիքներ, և որ չուտով սահմանն անցնելու են ևս 2000 ընտանիքներ²⁷³:

Գաղթի ընդունած լայն ծավալներից վախենալով և այն դադարեցնելու նպատակով Աբաս-Միրզան օրենք է հանում, ըստ որի արգելվում էր գնել քրիստոնյաների ունեցվածքն այն պատահառաքանութեամբ, որ դա հետո պետականացվելու կամ տրվելու է զանազան աստիճանավորների²⁷⁴: Թեև Պասկևիչի և Լազարեյի նախնական ենթադրությունների

²⁶⁸ АКАК, т. 7, стр. 560.

²⁶⁹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, քոթ. 166, գլ. ԼԲ, վավ. 1071:

²⁷⁰ Նույն տեղում, վավ. 1119:

²⁷¹ Դարբինյան Մ., Պարսկահայերի գաղթը և նրանց բնակեցումը (1828-1829 թթ.), ԼՀԳ, Եր., 1973, N 8, էջ 15-16:

²⁷² Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828 гг., Кавказский сборник, т. XXX, Тифлис, 1910, стр. 46.

²⁷³ Тавакалян Н., Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России, ՊԲՀ, Եր., 1976, N 3, էջ 32:

²⁷⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 90, ցուցակ 1, գործ 365, էջ 9:

համաձայն՝ գաղթականների թիվը չէր անցնելու 5000 ընտանիքից, պարսկական կողմի հարուցած բազմաթիվ դժվարություններին ու խոչընդոտներին հակառակ՝ 3,5 ամսվա ընթացքում Արաքսն անցան 8000-ից ավելի գաղթական ընտանիքներ՝ Արևելյան Հայաստանի ազգաբնակչության թիվը համալրելով գրեթե 40000 քրիստոնյա հպատակներով:

Պատմագիտական գրականության մեջ և այլ աղբյուրներում պարսկահայատակ հայ գաղթականների թիվը տարբեր է և տատանվում է 7-11 հազար ընտանիքի միջև: Եթե մինչև գաղթի սկսվելը Ն. Աշտարակեցին կարծիք էր հայտնում դեպի Երևանի և Նախիջևանի պրովինցիաներ գաղթելու ցանկություն հայտնած հայկական մոտ 5000 և ասորի նեստորական 10000 ընտանիքների քանակի մասին, ապա գաղթի ավարտից հետո նույն ինքը հաշվում էր ընդամենը 8000 ընտանիք նորեկներ²⁷⁵: Նրա կողմից Ատրպատական ուղարկված Ստեփան եպիսկոպոսի և Նիկողայոս վարդապետի տվյալներով գաղթականների թիվը 10000 ընտանիք էր²⁷⁶: Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Բարսեղ եպիսկոպոսը գաղթականների թվի մասին գրում էր, թե ութ ամիսների ընթացքում «ի քաղաքաց և ի գաւառացն Դաւրիժու, Մարաղայու, Խոյա, Սալմաստու, Ուրմիայ, Սէօքմէնաւայու, Չալտրանայ, Աւաճուղայ և յայլոց նահանգաց, յորս գտանիւր յազգէն մերմէ Հայոց, ի գումար արկանելով մետասան հազար տունս հանաք և չուեցուցաք զնոսին յայսկոյս Երասիս գետոյ»²⁷⁷, իսկ Լազարեյն էլ տեղեկացում էր, թե արդեն 1828 թ. հունիսի 14-ի դրությամբ Ատրպատականից Արևելյան Հայաստան գաղթել է ընդհանուր առմամբ 6126 ընտանիք, որից 2323-ը՝ Ուրմիայի և 698-ը՝ Մարաղայի խանութիւններից, 1812-ը՝ Սալմաստի, 582-ը՝ Խոյի և 382-ը՝ Մակուի շրջաններից, 329 ընտանիք էլ՝ Թավրիզից ու շրջակա գյուղերից²⁷⁸: Գլխավոր հրամանատարին ներկայացրած իր հաջորդ գեկուցագրում Լազարեյ նշում էր, թե ռուսական տիրույթներում հաստատված պարսկահայատակ հայ գաղթականների թիվը հասել է 7458 ընտանիքի, որից 3900-ը հաստատվել է Երևանի, 2363-ը՝ Նախիջևանի շրջաններում, 535-ը՝ Ղարաբաղում, իսկ 660 ընտանիքներ էլ գաղթել են առանց պետական օգնություն ու փաստաթղթեր ստանալու և տեղավորվել են տարբեր վայրերում²⁷⁹: Ավելի ուշ, պարսկահայատակ հայերի գաղթի մասին ներկայացրած իր ընդհանուր հաշվետվության մեջ Լազարեյ գրում էր. «... ավելի քան 8000 հայկական

²⁷⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կոթողիկոսական դիվան, քոթ. 59, վավ. 578:

²⁷⁶ Նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, քոթ. 167ա, վավ. 19:

²⁷⁷ Խաչատրյան Մ., Պարսկահայերի ներգաղթի կազմակերպումն ըստ ժամանակի փաստաթղթերի, ԼՀԳ, Եր., 1978, N 10, էջ 108:

²⁷⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, գործ 815:

²⁷⁹ Сборник газеты Кавказ, изд. О. Константиновым, первое полугодие, Тифлис, 1847, стр. 62

ընտանիքներ իմ կողմից գաղթեցվել է Հայկական մարզ»²⁸⁰:

Այս վերջին թվին մոտ է Մատենադարանի արխիվային փաստաթղթերի քննության հիման վրա ընդունվածը (8510 ընտանիք)²⁸¹, իսկ եթե հիմնվենք 1829-1832 թթ. գաղթականների տեղավորման մասին պետական վիճակագրական տվյալների վրա, ապա ներգաղթել էր ընդամենը 8249 ընտանիք, որից 2-3 տարի անց մնացել էր 6946 ընտանիքը (35560 մարդ)²⁸²:

Ե. Գեղամյանը գաղթականների թիվը նշում է 8249 ընտանիք կամ 45000 մարդ,²⁸³ Լեոն Հաշվում է 45-50000 մարդ,²⁸⁴ Հայտնի պատմաբան-կուլկասագետ Վ. Պոտտոն նշում է 8249 ընտանիք կամ 40000 մարդ²⁸⁵: Պոտտոյի հետ համակարծիք է նաև Ա. Երիցյանը, որն ի հավելումն նաև գրում է. «Եթե դժբա և հետևյալ 1829-1830 թուին Տաճկահայաստանից գաղթողները չլինեին, Հայոց թիվն Արարատեան աշխարհում պիտի մնար շատ աննշան և միանգամայն կորչեր տիրապետող մահմեդական տարրի մեջ»:²⁸⁶

Մեր ունեցած այս և այլ տվյալների հաշվառմամբ (Նկատի ունենք նաև Ղարաբաղ, Վրաստան և Հայաստանի Հյուսիսային շրջաններ գաղթած պարսկահպատակ հայերի քանակը, գաղթի ճանապարհին ու դրանից հետո ահավոր զրկանքների, վատ պարենավորման, ամենատարբեր հիվանդությունների և այլ պատճառներով գաղթածների մի բավականին ստվար զանգվածի՝ մոտ 1300 ընտանիքի, կորուստը²⁸⁷ և այլն) կարելի է համաձայնվել այն պնդմանը, որ Արևելյան Հայաստանի ազատագրումից և Ռուսական կայսրությանը միանալուց հետո՝ ընդամենը 3,5 ամսում, Արաքսն անցավ և ռուսական հպատակություն ընդունեց պարսկահայ գաղթականների 8000-ից ավելի ընտանիք կամ 45000 մարդուց ոչ պակաս, որն Ատրպատականի հայության ճնշող մեծամասնությունն էր:

XIX դ. 20-ական թթ. վերջերին լրջորեն սրվել էին հարաբերությունները նաև Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Վերջինս ղեռնառու պարսկական պատերազմի (1826-1828 թթ.) սկզբից ակտիվորեն նախապատրաստվում էր Ռուսաստանի դեմ պատերազմի: Ռուս-թուրքական

հարաբերությունների սրման գործում հատկապես մեծ էր արևմտահայկական տեղաբնակների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի դերը, որոնք ամեն կերպ ձգտում էին հեռու պահել Ռուսաստանին Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցներից և հատկապես Կ. Պոլսից՝ խոչընդոտելով նրա ազատ մուտքը Միջերկրական ծով, ինչը մեծ չափով կնպաստեր Ռուսաստանի համաշխարհային տնտեսական կապերի ուժեղացմանը և կապահովեր երկրի հարավային սահմանների ապահովությունը թուրքական հետագա ոտնձգություններից: Դրան հաջորդած դեպքերը, մասնավորաբար, Հունաստանի՝ կրկին իրեն անկախ հռչակելը, նրա դեմ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու դաշնակիցների պահանջի մերժումը Թուրքիայի կողմից, ապա Նավարինի մոտ 1827 թ. հոկտեմբերի 20-ին դաշնակիցների՝ 27 նավերով թուրք-եգիպտական նավատորմին (126 նավ) ջախջախիչ պարտության մատնելը առավել բորբոքեցին թուրքական կառավարող շրջանների թշնամանքը ռուսների հանդեպ՝ առիթ տալով սուլթանին 1828 թ. դեկտեմբերի 18-ին չեղյալ համարել ռուսների հետ մինչ այդ կնքված բոլոր պայմանագրերն ու նախապատրաստվել նոր պատերազմի: Միևնույն ժամանակ ռուսական կառավարությունը ևս, հաջողությամբ ավարտելով պատերազմը Պարսկաստանի դեմ, շուտափույթ կերպով պատրաստվում էր նորին ընդդեմ Թուրքիայի: Այն սկսվեց 1828 թ. ապրիլի 14-ին՝ Պ. Վիտգենշտեյնի 92000-ոց զորքի Պրուտն անցնելով ու Դանուբյան իշխանությունները զավթելով²⁸⁸:

Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերը հարձակողական գործողություններ սկսեցին մի փոքր ավելի ուշ՝ հունիսի կեսերին: Այս ուղղությամբ պատերազմական գործողությունների գլխավոր ասպարեզ դարձան Կարսի, Բայազետի, Էրզրումի ու Մուշի փաշայությունների տարածքները: 1828 թ. ապրիլին սկսված պատերազմը Կովկասյան ճակատում Թուրքիային հաջողություններ չբերեց: Արդեն հունիսի 23-ին ռուսական զորքերը գրավեցին Կարսի²⁸⁹, հուլիսի 23-ին՝ Ախալքալաքի բերդերը²⁹⁰, օգոստոսի 15-ին՝ Ախալցխան, 22-ին՝ Արդահանը, 28-ին՝ Բայազետը²⁹¹, իսկ սեպտեմբերի 12-ին՝ Ալաշկերտը²⁹² և 1828 թ. ռազմական գործողությունները Կովկասյան ճակատում ավարտեցին ռուսական զենքի փայլուն հաղթանակով: Ռազմական գործողությունները վերսկսվեցին միայն 1829 թ. գարնանը, և արդեն հունիսի 24-ին ռուսները գրավեցին Վերին Բասենի վարչական կենտրոն Հասան կալան՝

²⁸⁸ 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասին մամրամասն տե՛ս История военных действий в Азиатской Турции в 1828-1829 гг., ч. 2, Варшава, 1848. Шеремет В., Турция и Адрианопольский мир 1829 г., М., 1975.

²⁸⁹ Տե՛ս Սոտտո В., Осада и штурм Карса, изд. II, СПб., 1903.

²⁹⁰ АКАК, т. 7, стр. 757.

²⁹¹ Սոտտո В., Кавказская война..., т. 4, Тифлис, 1887, стр. 28.

²⁹² Միլոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 134:

²⁸⁰ Հովհ. ՊԱ, ֆոնդ 151, ցուցակ 1, գործ 25, էջ 4; Глинка С., Описание переселения..., приложение IV, стр. 114, 131.

²⁸¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կոթողիկոսական դիվան, թղթ.59, վավ. 546:

²⁸² Шопен И., նշվ. աշխ., էջ 540:

²⁸³ Գեղամյան Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները ԺԺ դարում, Բաքու, 1915, էջ 139:

²⁸⁴ Լեոն, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մաս Բ, Եր., Պետական համալսարանի ապակետիպ, 1927, էջ 116:

²⁸⁵ Потто В., Кавказская война..., т. 3, ч. 4, стр. 732.

²⁸⁶ Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 333:

²⁸⁷ Шопен И., նշվ. աշխ., էջ 132:

«Արզրուծի բանալին»,²⁹³ իսկ հունիսի 27-ին՝ նաև էրզրուծը: Հուլիս-օգոստոս ամիսներին ռուսները խոշոր հաջողությունների հասան նաև Բալկանյան ճակատում՝ գրավելով Սիլիստրիան, Բուրգասը, Ադրիանապոլիսը և ստիպելով Սուլթան Մահմուդ Բ-ին անհապաղ հաշտություն խնդրել: 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին կնքված Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրի²⁹⁴ համաձայն՝ Թուրքիան ճանաչում էր Անդրկովկասի Գյուլիստանով և Թուրքմենչայով հաստատագրված միացումը Ռուսաստանին, ինչպես նաև ռուսներին էր զիջում Դանուբի գետաբերանին իր կղզիներով, Սև ծովի արևելյան ափը՝ Կուբանի գետաբերանից մինչև Ս. Նիկողայի նավամատուցը, Անապա և Փոթի նավահանգիստները, իսկ Անդրկովկասում՝ Ախալցխայի փաշայության մի մասը՝ Ախալքալաք ու Ախալցխա բերդերով: Միևնույն ժամանակ պայմանագիրը Թուրքերին էր վերադարձնում ռուսների գրաված Կարս, Բայազետ, Էրզրում, Բաբերդ, Մուշ, Արդահան, Օլթի, Ալաշկերտ և Խնուս քաղաքներն ու հարյուրավոր հայաբնակ գյուղեր: Ռուսաստանը չկարողացավ օգտվել հաղթանակի պտուղներից: Արևմտաեվրոպական տերությունները, որոնք չէին ուզում տեսնել Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումն Արևմտյան Հայաստանում, ռազմական և դիվանագիտական ճանապարհներով ստիպեցին հաղթող կողմին համաձայնելու Թուրքերի համար անհամեմատ ձեռնտու հաշտության պայմանագրին, որից միամտաբար մեծ ակնկալություններ ունեցող հայ ժողովրդի հուսահատական վիճակի մասին Վ. Պոտտոն գրում էր. «Այստեղ, Հայաստանի ճիշտ սրտում, այդ հաշտության մասին լուրը խորը հիասթափության մեջ է դրել մի ամբողջ ժողովուրդ, որը դեպի իրեն է ձգում իր դարավոր արհավիրքներով և բոցավառ սրտառուչությունը, որ նպաստել է ռուսական զենքի հաջողությանն ու վերջապես այն լուսավոր հույսերով, որոնք նա իր ապագայի համար կապել է ռուսական իշխանության հետ»²⁹⁵:

Օսմանյան կայսրության լծի տակ հեծող հայության վիճակն օրհասական էր: Թուրքական հրամանատարությունն իր կրած պարտությունների գլխավոր պատճառ համարելով հայությանը, պատրաստվում էր ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո հաշվհարույր տեսնել նրա հետ: Ինչ խոսք, Թուրքերը հայերի մասին նման կարծիքի պատճառաբանումն ունեին: Այն, որ հայերը, հակառակ Թուրքական պետության շահերի, պատերազմների ժամանակ անցնում էին ռուսների կողմն ու գործում ընդդեմ Թուրքերի, փաստ էր: Ավելին, ռուս-պարսկական (1826-1828 թթ.) պատերազմը դեռ չավարտված՝ արևմտահայ զանազան գավառներից ստացվում էին գեներալ Պասկևիչին, Եփրեմ կաթո-

ղիկոսին և Ն. Աշտարակեցուն ուղղված բազմաթիվ նամակներ, որոնց հեղինակներն իրենց նվիրվածությունն էին հայտնում ռուսական տերությանն ու խնդրում իրենց ևս ազատագրել Թուրքական լծից²⁹⁶:

Պարսկահայատակ հայերի գաղթից հետո Արևելյան Հայաստանում 20000 ընտանիք կազակներ բնակեցնելու ծրագիրը անժամկետ հետաձգված էր²⁹⁷, և Պասկևիչն առաջարկում էր ամառի մնացած տարածքները բնակեցնել արևմտահայերով, մանավանդ որ Ադրիանապոլսի պայմանագրի XIII հոդվածը թույլ էր տալիս 18 ամսվա ընթացքում կատարել բնակիչների վերաբնակեցում «իրենց ամբողջ ընտանիքներով ու շարժական գույքով» ինչպես Թուրքիայից, այնպես էլ հակառակը²⁹⁸: 1829 թ. հունվարի 5-ին կայսերը գրած իր նամակում նա առաջարկում էր արևմտահայ գաղթականներին վերաբնակեցնել հետևյալ կերպ. «Ախալցխայի փաշայությունից գաղթեցնել նրան սահմանակից Բարթի, Թրիալեթ և Սոմխեթ, Կարսի փաշայությունից՝ Փամբակի և Շորապալի դիստանցիաներ ու Հայկական մարզի վերին մասեր՝ Արփաչայից մինչև Թալին և վերջապես Բայազետի փաշայությունից՝ Հայկական մարզի այն մասը, որը գտնվում է Արաքսի ձախ ափին»²⁹⁹:

Կարճ ժամանակ անց հավանություն տալով Պասկևիչի առաջարկությունը՝ կայսրը միաժամանակ խորհուրդ էր տալիս ռուսական սահմանամերձ շրջանների բնակեցումը գաղթականներով կատարել քաղաքական առումով զգուշորեն և տեղական պայմաններին համապատասխան³⁰⁰: Արևմտյան Հայաստանից քրիստոնյաների գաղթը կազմակերպելու նպատակով Պասկևիչի կարգադրությամբ Թիֆլիսում հիմնվում է հատուկ կոմիտե՝ գաղթականների ընդունման, տեղավորման և բնակեցման հետ կապված հարցերը լուծելու համար³⁰¹: Գաղթականական կոմիտեի նախագահ է նշանակվում Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Զավիլեյսկին, անդամներ՝ Կալինովսկին և Մազենկամպֆր: Կոմիտեն գործելու էր Պասկևիչի՝ 13 կետից բաղկացած հատուկ հրահանգի համաձայն³⁰²: Ինչպես պարզվում էր այդ հրահանգի բովանդակությունից, արևմտահայերի ներգաղթը կազմակերպվելու էր 1828 թ. պարսկահայատակ հայերի գաղթի պայմաններով, և Կոմիտեն պարտավոր էր մինչև 1830 թ. գարունը մանրամասն տեղեկություններ հավաքել ինչպես Վրաստանում և Արևելյան Հայաստանում, այնպես

²⁹⁶ Մեյքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 133:

²⁹⁷ АКАК, т. 7, стр. 774.

²⁹⁸ Պերպլերեան Ա., Պատմություն հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 212; Розен Д., История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году, ч. 1, От истребления яничар до смерти Махмуда II, СПб., 1872, стр. 118-120.

²⁹⁹ АКАК, т. 7, стр. 774.

³⁰⁰ Նույն տեղում:

³⁰¹ АКАК, т. 7, стр. 831-832:

³⁰² Նույն տեղում, էջ 832:

²⁹³ Пушкин А., Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года, Полн. собр. соч., изд. 4, т. 4, Ленинград, 1978, стр. 466.

²⁹⁴ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.)», Եր., 1972, էջ 73-82:

²⁹⁵ Потто В., նշվ. աշխ., էջ 471:

էլ Անդրկովկասի մյուս ռուսական պրովինցիաներում պետական ամառային հողատարածությունների վերաբերյալ: Քրիստոնյաների վերաբնակեցման կոմիտեի ընդհանուր կանոններով՝ «բոլոր գաղթականները բաժանվում էին երեք կարգի՝ 1. վաճառականների կամ առևտրով զբաղվողների, 2. արհեստավորների կամ որևէ արհեստով զբաղվողների, 3. հողագործների կամ գյուղացիների»: Կոմիտեն պետք է ղեկավարվեր այս դասակարգմամբ նաև գաղթականների տեղաբաշխման ժամանակ: Առաջարկվում էր «գաղթող քրիստոնյաներին տեղավորել բացարձակապես պետական հողերի վրա, ամբողջական գյուղերով՝ այնպես, ինչպես նրանք առաջ ապրել են...» և նրանց հատկացնել «բավարար քանակությամբ հողեր... ղեկավարվելով այս առթիվ հրապարակված ընդհանուր օրենսդրությամբ»: Գաղթականները, համաձայն 1819 թ. հոկտեմբերի 22-ի օրենքի, վեց տարով «ազատվում էին պետական հարկերի, և երեք տարով՝ զեմստվային պարտքերի վճարումից»³⁰³:

Քրիստոնյաների գաղթը Օսմանյան Թուրքիայից Ռուսական կայսրության տարածք սկսվելու էր 1830 թ. գարնանը և ավարտվելու էր մինչև ռուսական բանակների Թուրքիայից հեռանալը: Նրանք Ադրիանապոլսի պայմանագրի IV հոդվածի համաձայն, Թուրքիայում էին մնալու մինչև 1830 թ. ամառը:

Ստանալով հաշտության պայմանագրով գրավված տարածքները Թուրքերին թողնելու բոլոր և համոզվելով, որ ռուսական զորքերը չուտով հեռանալու են գրավված տարածքներից՝ Հայերը զանգվածաբար սկսում են դիմել ռուսական զորահրամանատարությանը՝ հայցելով գաղթելու թույլտվություն: «Անհնար էր, գրում է ժամանակակիցը, առանց դժվարության անցնել գյուղերի միջով, ամբողջ ընտանիքներ ամբոխներով խմբվում էին գլխավոր հրամանատարի շուրջը, խնդրելով իրենց գոհ չթողնել Թուրքերի վրիժառության ու քրդերի թալանին»:³⁰⁴ Շատերը միայն գաղթելու թույլտվություն էին խնդրում՝ չպահանջելով ռուսական կառավարությունից ոչ մի օգնություն:³⁰⁵ Գաղթելով Ռուսաստան՝ իրավացիորեն նկատել է Լեոն «...հայ ժողովուրդը ինքնաբերաբար, իր սեփական բնազդի թելադրությամբ միակերպ էր լուծել իր ֆիզիկական գոյության պահպանման առեղծվածը, ... դա ռուսաց տիրապետության տակ գոնե կյանքի և գույքի երաշխավորությունն էր»:³⁰⁶

Այդ էր պատճառը, որ չսպասելով գաղթի պաշտոնական թույլտվությանը (Պասկևիչն այն ստացավ միայն 1829 թ. նոյեմբերի 10-ին)

³⁰³ Дюлорье, Армяне в 1854 году, Кавказ, Тифлис, 1854, 20 октября, N 22, стр. 332; АКАК, т. 7, стр. 833-838.

³⁰⁴ История военных действий в Азиатской Турции в 1828-1829 годах, ч. 2, Варшава, 1848, стр. 290-291.

³⁰⁵ АКАК, т. 7, стр. 831.

³⁰⁶ Լեոն, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մաս Բ, էջ 15:

և չապավինելով ռուսական կառավարության նյութական ու ռազմական օգնությանը՝ Բայազետի, Ալաշկերտի, Էրզրումի և Կարսի շրջաններից գաղթականների առանձին խմբեր արդեն բռնել էին գաղթի ճանապարհը: Սա 1829 թ. դեկտեմբերի 3-ին առիթ էր տալու Պասկևիչին գրելու, թե քրիստոնյաներն այնքան են հոգնած թուրքերից, որ միայն Բայազետի փաշայության եթե ոչ ամբողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, ապա գոնե նրա ճնշող մեծամասնությունը պատրաստ է գաղթելու ռուսական տարածքներ:³⁰⁷ Ռուսաստանում քիչ թե շատ բարեկեցիկ կյանք գտնելու ցանկությունն այնքան մեծ էր, որ զոհելով շարժական գույքի մի մասը, 1829-1830 թթ. ձմռան սառնամանիքների պայմաններում, կրելով բազմաթիվ դժվարություններ՝ ոմանք անցնում էին ռուս-թուրքական նորահաստատ սահմանն ու բնակություն հաստատում Արևելյան Հայաստանի ռուսահպատակ շրջաններում: Այսպես, 1829 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Գյումուշխաններից Ծալկա էին գաղթել 85 ընտանիք հույներ, Էրզրումի փաշայությունից Փամբակի գավառ՝ 59 ընտանիք հայ կաթոլիկներ, Բայազետի փաշայությունից Հայկական մարզ՝ 200 ընտանիք հայեր:³⁰⁸ Նույն նոյեմբերի վերջին Պասկևիչը թույլատրում է ռուսական զորքերի հրամանատարներին գաղթել ցանկացող և նպաստ չպահանջող ընտանիքներին անցագրեր տալ ռուսական սահմանն անցնելու համար, իսկ դեկտեմբերի 3-ին տեղեկացնում էր Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Զավիլեյսկուն, թե Պանկրատևը Կարսի փաշայությունից 95 ընտանիքներ անցագրեր է տվել Լոռիում բնակվելու համար: Եվս 400 ընտանիքներ, անցագրեր ստանալով գեներալ-մայոր Բերգմանից, ուղևորվել էին Գյումրի:³⁰⁹ Չսպասելով գարնան գալուն՝ Եփրեմ Սեթի գլխավորությամբ 560 ընտանիքի գաղթելու թույլտվություն ստանալու նպատակով գեներալ-լեյտենանտ Պանկրատևին էին դիմել նաև Էրզրում քաղաքի և փաշայության մի շարք շրջաններում ապրող հայ կաթոլիկները:³¹⁰

Ընդհանուր առմամբ մինչև 1830 թ. հունվար ամիսը բավականին մեծ թվով արևմտահայեր անցան ռուս-թուրքական սահմանը և տեղավորվեցին Փամբակի, Շորադյալի և Ախալցխայի գավառների դատարկված գյուղերում: 1830 թ. հունվարի 22-ին ռազմական նախարար Ջերնիշևին ներկայացրած զեկուցագրում Պասկևիչը գրում էր, թե Կարս քաղաքից և փաշայությունից դուրս եկած 2500 ընտանիքներն իր հրամանով տեղավորվել են Ալադյազի մերձակա դատարկ գյուղերում,

³⁰⁷ АКАК, т. 7, стр. 831.

³⁰⁸ Դարբինյան Ս., Արևմտահայերի 1829-1830 թթ.-ի գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, ԴՊՀ, Եր., 1974, N 2, էջ 93:

³⁰⁹ АКАК, т. 7, стр. 831.

³¹⁰ Присоединение..., т. 2, док. 367, стр. 601-602.

95 ընտանիք էրգրումցիներ էլ տեղավորվել են Լոռիում: Եվս 2000 ընտանիք էրգրումցիներ պատրաստ էին գաղթելու Ախալցխա: Պասկելիչը նաև հայտնում էր, թե գարնան բացվելուն պես ռուսական տարածքներ կգաղթեն 1143 ընտանիքներ Բայազետ քաղաքից և 2000 ընտանիք էլ՝ համանուն փաշայությունից, որոնք կտեղավորվեն Հայկական մարզում և Լարաբաղում:³¹¹

1830 թ. գարնանը սկսվում և հունիսին իր բարձրակետին է հասնում արևմտահայերի արտոնված ներգաղթը, որը, ըստ Պասկելիչի հաշվարկների, ռուսական տարածքներ էր բերելու մոտ 8000 ընտանիք, և այս ամբողջ գործընթացը գաղթականական կոմիտեն պարտավոր էր իրականացնել ընդամենը 90000 չեքվոնեցով³¹²: Արդեն 1830 թ. հունիսին պարզ դարձավ, որ կգաղթեն ոչ թե 8000, այլ մոտ 13-14000 ընտանիքներ, ինչը 90000 չեքվոնեցով իրականացնելն անհնար էր: Տրամադրված դրամի սակավության հստակ գիտակցումը Պասկելիչին ստիպում է ցարին համոզել, որ «գաղթողները աշխատասեր և արդյունագործող ժողովուրդ են: Այս ժողովուրդը, որից փստոսանքով զրկվեց թուրքիան, բուն սկզբում միայն կարիք ունի օգնության և ապահովման, գոնե անհրաժեշտ բաներում: Հետագայում նրանք այդ բոլորը կփոխհատուցեն»:³¹³ Ելնելով այդ նկատառումներից՝ կառավարությունը 1831 թ. գաղթականների կարիքների համար բաց է թողնում ևս 380000ռ. արծաթով, «որպեսզի փոխարինաբար բաժանվի գաղթականների վրա... պայմանով, որ հետ է վերադարձվելու արդեն չորս տարի անց, վեց տարվա ընթացքում, ամեն տարի հավասարաչափ մասով՝ առանց տոկոսի»:³¹⁴

Թուրքական իշխանությունները ամեն կերպ խոչընդոտներ էին հարուցում դեպի Ռուսաստան հայերի գաղթի դեմ: Կառավարության գաղտնի կարգադրությամբ (ինչպես Պարսկաստանում) արգելվում էր գնել հայերի կալվածքները: Դեռ հունվարին Պասկելիչը մտավախություն էր հայտնում արքունիք, թե մահմեդականները պայմանագրի կնքումից հետո «ամեն ինչում կհակադրեն մեզ և նույնիսկ կդիմեն թշնամական գործողությունների»:³¹⁵ 1830 թ. հուլիսի 12-ին էրգրումի ժամանակավոր կառավարության ղեկավար Պանկրատևը գեկուցում էր Պասկելիչին, որ թուրք աղալարները դժկամությամբ են նայում հայերի գաղթին, «որովհետև նրանց գրեթե բոլոր հողերը մշակում էին գյավուրները, և գրեթե բոլոր արհեստներն ու ամբողջ առևտուրը գտնվում էին քրիստոնյաների ձեռքում... իսկ թուրքերը ցավով տեսնում են, որ

պայմանագրով թուլյատրված գաղթը նրանց նշանակալից վնասներ է պատճառում...», սկսում են զանազան անմիտ հերյուրանքներ տարածել»:³¹⁶

Ցանկանալով ապացուցել, որ հայերը կամովին են Ռուսաստան գաղթում, գեներալ Պանկրատևը էրգրումից մինչև Հասանդալ իրեն ուղեկից է վերցնում սուլթանի հանձնարարականով Կ. Պոլսից էրգրում ուղարկված Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսին՝ նրան թուլյ տալով ճանապարհին համոզել ռուսական տարածքներ գաղթող քրիստոնյաներին հետ վերադառնալ: Եպիսկոպոսը գրեթե բոլոր հայերից ստացավ հետևյալ հիշարժան պատասխանը. «Եթե Քրիստոսն ինքն էլ իջներ երկրներից՝ մեզ ներշնչելու թուրքական տիրապետություններում մնալու ցանկությունը, ապա մենք չէինք հետևի նաև նրա խորհրդին»:³¹⁷ Հայերին տեղում պահելու համար թուրքերը դիմում էին նաև բռնի միջոցների: Օրինակ, Երզնկայից Եղիա վարդապետը 1830 թ. ապրիլի 1-ին հայտնում էր, որ նահանգապետ Հաջին Հասան փաշան ստիպում է իրենց գրել Կարնո առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսին, թե ինքը երաշխավորում է Կարնո հայերի անվտանգությունը, եթե նրանք չգաղթեն³¹⁸:

Ու չնայած թուրքերի կողմից քրիստոնյաներին տեղում պահելու համար թափված ջանքերին՝ գաղթն ինտենսիվ կերպով շարունակվում էր: Ձմռան նախապատրաստություններից հետո, 1830 թ. վաղ գարնանից այն ստացավ զանգվածային բնույթ: Հաշված ամիսների ընթացքում հայաթափ եղան թուրքական կայսրության Կարսի, Բայազետի և էրզրումի փաշայությունները: Ռուսական տարածքներ գաղթող քրիստոնյաները պայմանականորեն բաժանվում էին երեք խմբերի. էրգրումցիներ՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսի³¹⁹, կարսեցիներ՝ Ստեփան եպիսկոպոս իրաժականի և Բայազետցիներ՝ պատվավոր քաղաքացի Մկրտիչ Արծրունու գլխավորությամբ: 1830 թ. գարնանը առաջինն Արաքսն անցան կարսեցիները՝ շուրջ 2464 ընտանիք: Ընդ որում, միայն Կարս քաղաքից Արևելյան Հայաստանի վերոհիշյալ շրջաններ և մանավանդ Գյումրի գաղթեցին ավելի քան 600 տուն քրիստոնյաներ³²⁰: Եվս 200 ընտանիք կարսեցիներ բնակվեցին Թալինում³²¹: Այնպես որ, գաղթից

³¹⁶ АКАК, т. 7, стр 842.

³¹⁷ Նույն տեղում, էջ 880:

³¹⁸ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Դիվան Կարապետ արքեպիսկոպոսի, թղթ. 163գ, վավ. 1173:

³¹⁹ Կարմո առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի կյանքի ու գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Գեղամեանց Ե., Կարապետ արքեպիսկոպոս, «Փորձ», Տփլիս, 1876, N 1, էջ 163-206:

³²⁰ Աղանեանց Գ., Կարմոյ գաղթը (1829-1830), Թիֆլիս, 1891, էջ 24-25:

³²¹ Մանուկյան Ե., Հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործընթացն Արևելյան Հայաստանում XIX դարի 20-ական թվականների վերջերի-30-ական թվականների սկզբներից, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 1991, էջ 130:

6-Ա. Հայրապետյան

³¹¹ АКАК, т. 7, стр 832-833; Присоединение..., т. 2, док. 368, стр. 602.

³¹² История военных действий в Азиатской Турции в 1828-1829 годах, ч. 2, СПб., 1836, стр. 291.

³¹³ АКАК, т. 7, стр 846-847.

³¹⁴ Собрание актов..., ч. 1, стр. 61.

³¹⁵ АКАК, т. 7, стр 775.

հետո Կարս քաղաքում ժամանակակից հաշվումներով մնացել էր ութ հայկական ընտանիք՝ «Դոխիկենք, Եղեղյոսենք, Բոնոթժոնք, Ճթխի-Փալոն, Դոլճի-Կարոն, Մահտեսի Յակոբը, Ավշարենց Յովհաննէսը և Բիւլհանճի Յովհաննէսը»³²²:

Համեմատաբար արագ և առանց բարդությունների անցան նաև չուրջ 4215 ընտանիք (պաշտոնական վարկածի համաձայն) բայազետցիների գաղթին ու տեղաբաշխումը նոր շրջաններում: Դրանցից 2000-ը տեղավորվում են Սևանի ավազանում՝ Բասարզեհարում, Կրիբուլախում, Ագրիջայում, Սատանախանում և այլ վայրերում, իսկ մնացած բայազետցիները՝ Բաշ-Ապարանում, Դարաչիչակում, մասամբ նաև Սուրմալում³²³: Գաղթից հետո Բայազետ քաղաքում մնացել էր ընդամենը չորս հայկական ընտանիք:

Դանդաղ և ծանր պայմաններում անցավ էրզրումցիների գաղթը: Դեռևս 1829թ. վերջերին նրանք դիմել էին Պանկրատևին և թույլտվություն էին ստացել հաստատվելու Ախալքալաքում և Ախալցխայում: «Կարնո գաղթը» սկսվում է ձմռան նախապատրաստական աշխատանքներից հետո՝ 1830 թ. մայիսի 15-ին: Հաշված օրերի ընթացքում մինչև հունիսի 5-ը, դատարկվում են էրզրում, Բաբերտ, Գյուլմուշխան, Քղի քաղաքներն ու Դերջան, Թորթում, Վերին ու Ներքին Բասեն, Սպեր և Թիքման գավառները: Ընդհանուր առմամբ 1829-1831 թթ. ընթացքում էրզրումի փաշայությունից գաղթեց և ռուսական տիրույթներում հաստատվեց չուրջ 7298 ընտանիք: Երբեմնի 20000 հայ բնակիչ ունեցող էրզրում քաղաքում գաղթից հետո մնաց ընդամենը 128 հայկական և 4 հայ կաթոլիկական ընտանիք³²⁴: 5107 ընտանիք էրզրումցիներ տեղավորվեցին Ախալցխայի գավառում³²⁵: Միայն Ախալցխա քաղաքում տեղավորվեցին չուրջ 2500 ընտանիք էրզրումցիներ և 67 ընտանիք արդահանցիներ³²⁶: 277 ընտանիք հաստատվեց Ազդրում, 262 ընտանիք՝ Խնրթվիսի ամրոցում, իսկ մնացածները՝ Ախալցխայի և Ախալքալաքի 75 գյուղերում: Եվս 1050 ընտանիք էրզրումցիներ, այդ թվում 600 ընտանիք հույներ, տեղավորվեցին Մալկայում³²⁷:

Անհամեմատ ծանր վիճակում հայտնվեցին էրզրումցի գաղթականների վերջին խմբերը: Սրանք, հասնելով Կարս, դադար առան քաղաքի դիմաց գտնվող Վանանդա դաշտում: Թուրք սալապաններն իրենց գործն ավարտված համարելով հեռացան՝ բաց երկնքի տակ թողնելով չուրջ 1800 ընտանիքների: Ստեղծված ծանր իրավիճակից դուրս գալու

³²² Կրպե, Կարս քաղաքը, Մոսկվա, 1893, էջ 101:

³²³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 90, ցուցակ I, գործ 44, էջ 336-338:

³²⁴ Աղանեանց Գ., նշվ. աշխ., էջ 20: Պետրյենկո Ա., նշվ. աշխ., էջ 211-212:

³²⁵ Աղանեանց Գ., Կարնոյ գաղթը, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1899, N 11, էջ 167:

³²⁶ ԱԿԱԿ, տ. 7, էջ 847.

³²⁷ Դարբինյան Մ., Եջեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի հայերի 1829-30թթ. գաղթի պատմությունից, Բեհ, Եր., 1973, N 2, էջ 214:

համար գաղթների վերակացու Անսուլին առաջարկեց նրանց բնակավայրեր ընտրել իրենց ցանկությամբ: Արդյունքում մոտ 1248 ընտանիք տեղավորվեց Փամբակի և Շորապյալի գավառներում³²⁸ (Ըստ Գ. քահանա Աղանյանի՝ միայն 200 ընտանիք տեղավորվեց Մեծ Ղարաքլիսայում), ևս մի քանի հարյուր ընտանիք Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի առաջնորդությամբ բնակություն հաստատեց Արագածի փեշին՝ Ղըփ-չաղ (Հառիճ) գյուղում, իսկ մյուսները ցրվեցին Շորապյալի մերձակա գյուղերում³²⁹:

1829-1831 թթ. արևմտահայերի՝ դեպի Ռուսական կայսրության տարածք դանդաղաձային տեղաշարժի նկարագրումն այսքանով կարելի էր ավարտված համարել, եթե չլիներ ոչ պակաս կարևոր՝ արևմտահայ գաղթականների վերջնական թվի պարզաբանման հարցը, որի վերաբերյալ պատմագրության մեջ արտահայտվել են տարբեր տեսակետներ: Որոշ հայ և ռուս պատմաբաններ (Ալ. Երիցյանց, Ե. Գեղամյանց, Զ. Գրիգորյան, Վ. Խոջաբեկյան, Մ. Դարբինյան, Վ. Պոստոլ, Շչերբատով և ուրիշներ) նրանց թիվը հասցնում են մինչև 85-95000 մարդու կամ 14000 ընտանիքի³³⁰: Գաղթած արևմտահայերի թիվը մոտ 1000 ընտանիքով պակաս է Կ. Բորոզդինի, Ս. Գլինկայի և «Հայ ժողովրդի պատմության մեկնաբանությունները վերաբերող ժողովածուն» կազմողների հաշվումներում, որոնք նշում են, թե Թուրքիայից գաղթել է մոտ 13000 ընտանիք. «էրզրումից և փաշայությունից՝ 6500, Բայազետից և փաշայությունից՝ 4200, Կարսից և փաշայությունից՝ 2255 ընտանիքներ»³³¹:

Իսկ ինչպիսին էր այդ թիվն ըստ պաշտոնական տվյալների: Ըստ Վրաստանի զինվորական նահանգապետ Ստրեկալովի՝ Պասկևիչին ներկայացրած զեկուցագրի, 1830 թ. հոկտեմբերի 10-ի դրությամբ Արևմտյան Հայաստանից ռուսական տարածքներ գաղթած քրիստոնյաների ընդհանուր թիվը 14000 ընտանիք կամ մոտ 83000 մարդ էր, որից 344 ընտանիքը (1682 մարդ) գաղթել էր մինչև 1829 թ. վերջը, իսկ 13700 ընտանիքը (79532 մարդ)՝ 1830 թ. հունվարից մինչև հոկտեմբերի սկիզբը³³²: Նույն փաստաթղթի համաձայն էրզրումից և շրջակա

³²⁸ Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Ер., 1993, док. 16, стр. 76.

³²⁹ Աղանեանց Գ., Կարնոյ գաղթը (1829-1830 թթ.), էջ 24-25:

³³⁰ Երիցյանց Ալ., նշվ. աշխ., մաս Ա, էջ 442: Գեղամյան Ե., Պատմական քաղվածքներ, 4, էջ 376: Գրիգորյան Զ., նշվ. աշխ., էջ 298: Խոջաբեկյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 28: Դարբինյան Մ., Նոր վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828-1831թթ. գաղթի մասին, ԲՀԱ, Եր., 1977, N 3, էջ 20-21; Потто В., Кавказская война..., т. 3, ч. 4, стр. 668; Щербатов, նշվ. աշխ., т. 3, СПб., 1891, стр. 228.

³³¹ Бороздин К., նշվ. աշխ., էջ 128-131; Глинка С., նշվ. աշխ., էջ 140-142; Собрание актов..., ч. 2, стр. 182.

³³² Дарбинян М., Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830 гг., ԲՀԱ, Եր., 1977, N 3, էջ 20-21:

գավառներից գաղթածների թիվը կազմում էր 7298 ընտանիք կամ 41000 մարդ, որից 144 ընտանիք կամ 832 մարդ (Գյումուշխանների Բորչալուի ղիստանցիա՝ 85 ընտանիք կամ 502 մարդ և Էրզրումի փաշայուլթյունից Փամբակ՝ 59 ընտանիք կամ 331 մարդ հայ կաթողիկ) Արևելյան Հայաստան էին գաղթել մինչև 1830 թ. հունվար ամիսը, իսկ ևս 7154 ընտանիք՝ հունվարից մինչև հոկտեմբեր ամիսները: Ռուսական տարածքներում վերը նշված 7298 ընտանիք էրզրումցիները տեղավորվել էին հետևյալ կերպ. 5000 ընտանիք՝ Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառներում, 1050 ընտանիք՝ Բորչալուում և Մալկայում, 1248 ընտանիք էլ՝ Փամբակ-Շորագյալի ղիստանցիայում:

Որոշ ղեկավարություններ առաջացան կարսեցի գաղթականների թվաքանակի պարզաբանման ժամանակ: Վերջիններիս թիվը տարբեր աղբյուրներում նշվում է տարբեր՝ նվազագույն 2255 ընտանիքից³³³ մինչև առավելագույն 2467 ընտանիք³³⁴: Պատճառը հետևյալն է. կարսեցիների գաղթից հետո, նահանգի դաշտերի բերքը ռուսական կառավարության կողմից հայտարարվեց գնված, այնպես որ կարսեցիներից չատերը ռուս զինվորների ուղեկցությամբ հետ էին գնում բերքահավաքի: Այնուամենայնիվ պետական պաշտոնական փաստաթղթերում կարսեցի գաղթականների թվաքանակի մասին նշվում է իրականությանն ավելի մոտ թիվ՝ 2464 ընտանիք կամ մոտ 14500 մարդ, որից 2264 ընտանիք կամ շուրջ 13935 մարդ տեղավորվեց Փամբակի և Շորագյալի գավառներում, իսկ 200 ընտանիք էլ՝ Հայկական մարզում և Թալինի մահալում³³⁵:

Պաշտոնական տվյալները ստույգ են նաև Ախալցխայում էրզրումցիների հետ տեղավորված արդահանցիների թվաքանակի հարցում՝ ընդամենը 67 ընտանիք կամ 357 մարդ³³⁶: Կասկածի տեղիք է տալիս միայն Բայազետի փաշայուլթյունից գաղթած քրիստոնյաների թիվը՝ 4215 ընտանիք կամ շուրջ 25290 մարդ, որն առաջացել է Հայկական մարզի կառավարիչ Վ. Բեհրուսթովի և գաղթականներին ուղեկցող ենթասպա Արդուսթինսկու (Արդուսթյան) ներկայացրած տվյալների հիման վրա³³⁷: Նույն Ստրեկալովի զեկուլցում Բայազետի փաշայուլթյունից գաղթածների մասին կա մեկ այլ՝ անուշադրույթյան մատնված թվախի տվյալ (2528 ընտանիք կամ 14948 մարդ), որ ներկայացվել էր շուրջ երեք տարի Բայազետում ու համանուն գավառում ապրած և իրերին քաջատեղյակ գեներալ Ռեոուտի կողմից և արդյունք է գաղթականների թվի ճշգրիտ հաշվառման:³³⁸

³³³ «Նկարագիր գաղթականության...», էջ 103-104:

³³⁴ Երիցեանց Ալ., նշվ. աշխ., մաս Ա, էջ 442: Գեղամեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 819:

³³⁵ АКАК, т. 7, стр 847.

³³⁶ Документы и материалы по истории армянского народа..., док. 16, стр. 76.

³³⁷ Նույնը:

³³⁸ Дарбинян М., նշվ. աշխ., էջ 8-10:

Հոգևուտ Ռեոուտի հաշվարկների կան նաև այլ փաստաթղթեր: Այսպես, արևմտահայ գաղթականների թվաքանակի պարզաբանման հարցում Ա. Մելքոնյանը հանգել է հետևյալ տրամաբանական եզրակացությանը: Քանի որ 1828 թ. սեպտեմբերի վերջին լիվա-փաշայուլթյունում ապրում էր բայազետցի մոտ 3200 ընտանիք, ապա բնականաբար մեկ-երկու տարի անց այնտեղից չէր կարող արտադաղթել 4215 ընտանիք, և դա այն դեպքում, երբ 1829 թ. ընթացքում բնակչության թիվն ավելի էր նվազել հունիսին Բայազետի պաշտպանության ընթացքում սաստկացած համաճարակի հետևանքով:³³⁹

Վ. Բեհրուսթովի և Արդուսթինսկու թույլ տված սխալը ակնհայտորեն երևում է նաև 1829-1832 թթ. անցկացված կամերալ ցուցակագրման տվյալների ուսումնասիրությունից, համաձայն որոնց՝ Հայկական մարզում (Բայազետի փաշայուլթյունից գաղթածներին հանգրվանած երկրամասում) բնակություն են հաստատել ընդամենը 3682 ընտանիք կամ 21666 մարդ³⁴⁰: Հայտնի է նաև, որ սրանց մեջ բացի բայազետցիներից եղել են նաև կարսեցիներ, էրզրումցիներ, բասենցիներ և այլ շրջաններից գաղթածներ: Այնուամենայնիվ, եթե սրանց բոլորին նույնպես համարենք բայազետցիներ, էլի չենք ստանա գաղթած ընտանիքների 4215 թիվը: Ուրեմն պարզ է, որ այս փաշայուլթյունից գաղթածների թիվը չափազանցված է և իրականում կազմում է 2528 ընտանիք կամ 14948 մարդ: Հետևաբար, 1829-1831 թթ. Արևմտյան Հայաստանից գաղթել և ռուսական տարածքներում հաստատվել է ոչ թե 14044 ընտանիք կամ 85-90000 մարդ, այլ 12357 ընտանիք կամ մոտ 73-78000 մարդ, որից 7298 ընտանիքը՝ էրզրումից և նրա փաշայուլթյունից, 2464 ընտանիքը՝ Կարսից և նրա փաշայուլթյունից, 2528 ընտանիքը՝ Բայազետից և նրա փաշայուլթյունից, և 67 ընտանիքը՝ Արդահանից:

Այսպիսով, 1828-1831 թթ. ընթացքում հաջորդաբար ռուս-պարսկական, ապա նաև ռուս-թուրքական սահման անցան և Ռուսաստանի հովանավորության տակ մտան թուրք-պարսկական բռնակալների լծից ազատված ավելի քան 20606 պարսկահպատակ և արևմտահայ ընտանիքներ՝ շուրջ 125000 մարդ:

Գ) Գաղթականության տեղաբաշխումն Արեւյան Շիրակում

Այժմ անդրադառնանք մի այնպիսի կարևոր հարցի, ինչպիսին է պարսկահպատակ և, մանավանդ, արևմտահայ գաղթականների տեղաբաշխումը մեր կողմից ուսումնասիրվող Շորագյալի գավառում ըստ բնակավայրերի՝ փորձելով բացահայտել նաև այն բացթողումներն ու

³³⁹ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 143:

³⁴⁰ Шопен И., նշվ. աշխ., էջ 539-540:

թերությունները, որոնք առկա եղան գաղթականությունը գաղափարի գյուղերում տեղաբաշխելու: Ինքնին դժվարին այս խնդրի իրազեկումն էլ ավելի է բարդանում ձեռքի տակ եղած պատմական աղբյուրների սակավաթիվ և մեծամասամբ թերի լինելու պատճառով: Վերջիններս մենք պայմանականորեն բաժանել ենք երկու խմբերի. առաջին խմբին պատկանող աղբյուրներում («Արևելյան մամուլ»,³⁴¹ Ս. Զալալյան,³⁴² Ս. Էփրիկյան,³⁴³ Ղ. Ալիշան,³⁴⁴ «XIX դարակեսի եկեղեցական չափաբեռական մատյաններ»,³⁴⁵ մասամբ նաև «Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան»³⁴⁶) տրվում են միայն աշխարհագրական տվյալներ, այսինքն նշվում է գաղթականների որտեղից լինելն ու Շորագյալի գաղափարի որ գյուղում Հաստատվելը. այսպես, օրինակ Կարսի փաշայության ինջե սուլ գյուղից Շորագյալի գաղափարի Ղութնի զըշաղ (Հովտաշեն) գյուղ կամ Էրզրումի փաշայության Ներքին Բասենի Պատիճվան գյուղից Շորագյալի գաղափարի Իլխիբաբի (Այգաբաց) գյուղ³⁴⁷ և այլն: Բայց նմանօրինակ ստույգ նշումներ տրվել են Շորագյալի գաղափարի 76 գյուղերից միայն 34-ում Հաստատված գաղթականների մասին: Այլ 32 գյուղերում տեղավորվածներին անդրադառնալիս այդ նույն աղբյուրները բաց են թողնում գաղթականների որտեղից լինելու մասին մանրամասները և ուղղակի նշում՝ Արևմտյան Հայաստանի (կամ Ատրպատականի) այս կամ այն փաշայությունից (կամ խանությունից) Շորագյալի գաղափարի այս կամ այն գյուղ. օրինակ՝ Կարսի, Բասենի, և Ալաշկերտի շրջաններից Շորագյալի գաղափարի Սվան վերդի (Լուսաղբյուր) գյուղ կամ Էրզրումի ու Կարսի գյուղերից Շորագյալի գաղափարի Օրթա քիլիսա (Մայիսյան) գյուղ³⁴⁸ և այլն: Ինչ վերաբերում է գաղափարի մնացած 10 գյուղերին, ապա սրանցից միայն մեկը՝ Թաթարական Գյոզաղարան (Գեղաղիր), ՀՀամալրվեց գաղթականներով, իսկ մնացած ինը՝ Ղուլիջանը (Սպանդարյան), Եսաուլը (Հովունի), Փալուսթին (Արփենի), Մեծ Բեթին, Շիշթափան (Սեպասար), Դար-

³⁴¹ Տեղեկագրական պատասխաններ. Արևելյան մասն Երևակայ, «Արևելյան մամուլ», Չմիտմիա, 1898-1899:

³⁴² Զալալյան Ս., Դամապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա-Բ, Տփլիսի, 1842-1858:

³⁴³ Էփրիկյան Ս., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա-Բ, Վենետիկ 1903-1907:

³⁴⁴ Ալիշան Ղ., Երևակայ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881:

³⁴⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆոնդ 47, ցուցակ 1, գործ 659-663, 859, 860, 863, 865, 920-923, ցուցակ 2, գործ 1, 18, 20-23, 37, 39, 46-48, 69, 70, 73-75, 79, 81-83, 89-92, 98, 102, 103, 107-115, 120, 121, 128-135, 138-140, 146-150, 153-158, 195, 201, 225, 237, 415, 516, 530, 621, 626, 630, ցուցակ 3, գործ 199, ցուցակ 6, գործ 37, 59, 119, 152, 167, 179, 248:

³⁴⁶ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, կազմեցին Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, հ. 1-5, Եր., 1986-2001:

³⁴⁷ Էփրիկյան Ս., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 68:

³⁴⁸ «Արևելյան մամուլ», թիվ 6, 15 մարտի, Չմիտմիա, 1899, 29-րդ տարի, էջ 239:

բանդը (Կարմրաքար), Ղըրխդագիրմանը (Հնաբերդ), Թոփաուլին (Հացիկ) և Երրորդ Արևելյալին (Լեռնուտ) թեև ստացան գաղթականների իրենց բաժինը, բայց թե Արևմտյան Հայաստանի կամ Ատրպատականի ո՞ր շրջաններից էին սրանք, նույն աղբյուրների թերության պատճառով անհնարին է պարզել:

Երկրորդ խմբին պատկանող աղբյուրներն արևելյային նյութեր են կամ այսպես կոչված՝ «О переселенцах переселенцах»³⁴⁹ սովորածավալ աշխատությունը, որն ի հակադրություն վերը նշվածների՝ շրջանցում է արևմտահայ գաղթականների որտեղից լինելու և Շորագյալի գաղափարի որևէ գյուղում Հաստատվելու կարևորագույն հարցը՝ շեշտը դնելով միայն թվային տվյալների ներկայացման վրա, և այն էլ՝ ոչ միշտ և ոչ լրիվ: Բանն այն է, որ պետական պաշտոնական փաստաթուղթ ճանաչվող այս աշխատության մեջ («О переселенцах переселенцах») տեղ գտած թերությունների ու բացթողումների պատճառով է, որ մենք չենք կարող ստույգ նշել, թե Ատրպատականի կամ Արևմտյան Հայաստանի ո՞ր շրջաններից և մասնավոր ո՞ր գյուղերից կամ քաղաքներից ի՞նչ թվով գաղթականներ են տեղավորվել Շորագյալի գաղափարում: Այսինքն, աղբյուրի թերության պատճառով չենք կարող նշված շրջաններից Շորագյալ գաղթածների քանակի մեջ անել այնքան կարևոր թվային սահմանադատումներ՝ ըստ գաղթածների բնակավայրերի: Այսպես, մեր կողմից արդեն հիշված առաջին խմբի աղբյուրները նշում են, թե Պարսկաստանից Արևելյան Հայաստան անցած գաղթականների մի զգալի զանգված՝ շուրջ 660 ընտանիք, որ գաղթել էր առանց պետական օգնության ու փաստաթղթեր ստանալու, Հաստատվեց ոչ թե գաղթականական կոմիտեի կողմից նախօրոք ընտրված վայրերում՝ Երևանի ու Նախիջևանի նախկին խանություններում և Ղարաբաղի տարածքում, այլ, նշված շրջաններից ավելի հեռանալով, Հասավ մինչև Վրաստան, ընդ որում նրա մի որոշ մասը³⁵⁰ Հաստատվեց Շորագյալի գաղափարի երեք գյուղերում՝ Փոքր Ղարաքիլիսայում³⁵¹, Մեջիտլիում (Նոր կյանք)³⁵² և Աղբիլիսայում (Կրաշեն)³⁵³: Բայց թե ստույգ քանի ընտանիք կամ թե քանի շունչ տեղավորվեց նշված երեք գյուղերում, պարզելն անհնար է: Պատճառն հետևյալն է. նշված դեպքերից ընդամենը մեկ-երկու տարի անց սկսվում է արևմտահայերի գաղթը, որի հետևանքով Շորագյալի գաղափարում Հաստատվում են մեծ թվով կարսեցիներ, էրզրումցիներ, բայազետցիներ և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ: Ինչ խոսք, վերոհիշյալ երեք գյուղերում նույնպես Հաստատվում

³⁴⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, 86:

³⁵⁰ Сборник газеты Кавказ, նշվ. աշխ., էջ 62:

³⁵¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 3, գործ 920:

³⁵² Նույն տեղում, ցուցակ 2, գործ 128:

³⁵³ Նույն տեղում, գործ 18: Էփրիկյան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 5, 479:

են արևմտահայ գաղթականներ: Եվ կրկին առաջանում է նույն հարցը՝ քանի ընտանիք կամ թե քանի շունչ էին նորեկները: Պետական պաշտոնյաները, որոնք կարգված էին հսկելու գաղթականների տեղավորման և հաշվառման գործընթացը, և որոնց ներկայացրած նյութերի հիման վրա հետագայում կազմվել են «О турецких переселенцах» մատյանները, մեծապես թերացել են իրենց պարտականությունները կատարելիս՝ թուրքիայից գաղթած ու Շորադյալի գավառի գյուղերում բնիկ շորադյալցիների և պարսկահպատակ հայ գաղթականների հետ հաստատվածներին առանձին-առանձին հաշվելու փոխարեն տալով մեկ ընդհանուր թվային տվյալ: Այսպես, օրինակ՝ ըստ փաստաթղթի 1828-1830 թթ. գաղթների արդյունքում Շորադյալի գավառի Փոքր Ղարաքիլիսա գաղթել է 100 ընտանիք կամ 537 մարդ (293-ը՝ արական, 244-ը՝ իգական սեռի), Մեջիտլի՝ 17 ընտանիք կամ 159 մարդ (97-ը՝ արական, 62-ը՝ իգական սեռի) և Աղբիլիսա՝ 37 ընտանիք կամ 217 մարդ (117-ը՝ արական, 100-ը՝ իգական սեռի)³⁵⁴: Բայց թե դրանց մեջ ստույգ որքա՞ն էին պարսկահպատակներ, որքա՞նը արևմտահայեր, ի՞նչ վայրերից էին գաղթել, այս մասին փաստաթուղթը լռում է:

Պետական պաշտոնյաների կողմից թույլ տրված բացթողումները շատ ավելի ակնառու են, երբ խոսքը վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից գաղթած և Շորադյալի գավառի միևնույն գյուղում հաստատված գաղթականների զատ-զատ հաշվառմանն ու պարզաբանմանը: Այսպես, գաղթականների ընդհանուր թվից ոչ միայն չեն առանձնացվել պարսկահպատակ հայերն ու Երևանի, Ապարանի, Սարգարապատի, Լոռու և Վրաստանի գյուղերից Շորադյալի գավառի գյուղերում հաստատվածները, այլ թույլ է տրվել նաև մի այլ բավականին կոպիտ սխալ. նկատի ունենք գավառի գյուղերում գաղթականներին տեղաբաշխելիս ու հաշվառում անցկացնելիս Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից գաղթածներին առանձին-առանձին չհաշվարկելը: Այսպիսի թերացումներն իրենց հերթին առաջ բերեցին նոր բարդություններ:

Այսպես, Շորադյալի գավառում գաղթականների տեղաբաշխումը նկարագրելիս առաջին խմբի աղբյուրները Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն փաշայությունը (շրջանը, վիճակը) նշելուց բացի, հիշել են նաև 51 առանձնակի բնակավայրեր՝ գյուղեր, ագարակներ կամ քաղաքներ, որոնց քրիստոնյա բնակչությունը, ընդհանուրի հետ գաղթելով, հաստատվել էր Շորադյալի գավառի 34 գյուղերում: Դրանցից 21-ում գաղթականները տեղավորվեցին համաձայն գյուղից գյուղ օրենքի, այսինքն՝ ամբողջական գյուղերով, առանց միմյանցից անջատվելու, այնպես, ինչպես բնակվելիս են եղել մինչև գաղթը: Օրինակ՝ Կարսի փաշայության Վալի գյուղից Շորադյալի գավառի Սարիբաշ (Հայկա-

սար) գյուղ է գաղթել 8 ընտանիք կամ 42 մարդ (21-ը՝ արական, 21-ը՝ իգական սեռի)³⁵⁵ կամ Ալաշկերտի Բաղնոց գյուղից Շորադյալի գավառի Ղուղաթ (Գեղանիստ) գյուղ՝ 23 ընտանիք կամ 122 մարդ (64-ը՝ արական, 58-ը՝ իգական սեռի):³⁵⁶ Եվս 14 գյուղերում միաժամանակ հաստատվել են կամ Արևմտյան Հայաստանի միևնույն փաշայության տարբեր գյուղերից գաղթածները, կամ էլ միանգամից տարբեր փաշայություններից գաղթածները, և ինչպես առաջին դեպքում՝ նշվում է գաղթականների նախկին բնակության վայրը, այսինքն Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն գյուղը կամ քաղաքը: Օրինակ՝ Կարսի փաշայության Զոմուշլու, Շահնալար, Փալըրվան և Բյուրուկդարա գյուղերից գաղթել և Շորադյալի գավառի Դուզքենդ (Ախուրյան) գյուղում են հաստատվել 46 ընտանիքներ կամ 378 մարդ (187-ը՝ արական, 191-ը՝ իգական սեռի)³⁵⁷ կամ Կարսի Բենկլի-Ահմեդ և Կանի գյուղերից ու Կարնո Կան գյուղից Շորադյալի գավառի Արթիկ գյուղ են գաղթել 100 ընտանիքներ կամ 643 մարդ (338-ը՝ արական, 305-ը՝ իգական սեռի)³⁵⁸: Շորադյալի գավառի մնացած 32 գյուղերի մասին (չհաշված Թաթարական Գյոզալդարան և այն ինը գյուղերը, որոնցում տեղավորվածների մասին աշխարհագրական բնույթի որևիցե տեղեկություն գոյություն չունի), ինչպես արդեն նշել ենք, չկա որևէ մանրամասն տվյալ, բացի առաջին խմբի աղբյուրներում եղած նշումներից և դրանց ավելացրած թվային տվյալներից: Օրինակ՝ Դերջանից ու Կարսի վիճակից 31 ընտանիք կամ 174 մարդ (99-ը արական, 75-ը իգական սեռի) տեղավորվել էին Շորադյալի գավառի Դիրաքլար (Կառնուտ) գյուղում կամ Կարսի գյուղերից ու Ալաշկերտից 17 ընտանիք՝ 94 մարդ (63-ը՝ արական, 31-ը՝ իգական սեռի) տեղավորվեցին Շորադյալի Սոնգյուղի (Հայրենյաց) գյուղում³⁵⁹:

Այժմ տեսնենք, թե գավառի գյուղերում տեղավորված գաղթականներին առանձին-առանձին չհաշվելն ինչ բարդություններ առաջացրեց: Բանն այն է, որ Շորադյալի գավառի գյուղերում հաստատված գաղթականների ընդհանուր թվի մեջ մենք միայն մասնավոր ճշտություններ կարող ենք նշել, թե քանի՞սն էին կարսեցիները, բայազետցիները կամ էրզրումցիները: Գաղթը, ինչպես գիտենք, ընթացավ երեք փուլերով. առաջինը գաղթեցին կարսեցիները, ապա՝ բայազետցիները, և երրորդն ու վերջինը՝ էրզրումցիները: Նույնպիսի փուլերով անցկացվեց նաև գաղթականների տեղավորման գործընթացը, այնպես որ կար իրական հնարավորություն թե՛ մինչև նրանց տեղավորվելը և թե՛ տե-

³⁵⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 106-108:

³⁵⁶ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 163-168:

³⁵⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 362-378:

³⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 311-338:

³⁵⁹ Նույն տեղում, գործ 85, էջ 98-105:

³⁵⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 339-361, 197-206, գործ 85, էջ 223:

ղավորվելուց հետո տարբեր փաշայություններից գաղթածներին հաշվառելու առանձին-առանձին: Ավելին, երբ ավարտվեց գաղթականների տեղավորման գործընթացը, պարզվեց, որ Շորագյալի գավառի գաղթականներով համարված 75 գյուղերից (բացառությամբ էր կազմում միայն մահմեդականներով բնակեցված թաթարական Գյոզալըարան) 32-ում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր փաշայություններից գաղթածները տեղավորվել էին խառը: Օրինակ՝ Կարսից, Ալաշկերտից, Խնուսից և Սեբաստիայից ընդհանուր առմամբ գաղթած 28 ընտանիքներ կամ 141 մարդ (79-ը՝ արական, 62-ը՝ իգական սեռի) հաստատվել էին Շորագյալի գավառի Աղին գյուղում³⁶⁰ կամ 27 ընտանիքներ՝ 158 մարդ (92-ը՝ արական, 66-ը՝ իգական սեռի) Բասենից ու Ալաշկերտից գաղթելով հաստատվել էին Շորագյալի գավառի Թափաղուլակ (Արևիկ) գյուղում³⁶¹: Եվս 9 գյուղերում հաստատվածների մասին, ինչպես արդեն նշել ենք, բացի թվային տվյալներից որևէ այլ տեղեկություն չկա: Մնացած 34 գյուղերից յուրաքանչյուրում հաստատվեցին Արևմտյան Հայաստանի միայն այս կամ այն շրջանից գաղթածներ: Օրինակ՝ Կարսի վիճակից Շորագյալի գավառի Բայանդուր գյուղ են գաղթել 52 ընտանիքներ կամ 303 մարդ (165-ը՝ արական, 138-ը՝ իգական սեռի)³⁶², կամ Կարնո վիճակից Շորագյալի գավառի Ժլովխանլի (Բենիամին) գյուղ՝ 19 ընտանիք կամ 125 մարդ (74-ը՝ արական, 51-ը՝ իգական սեռի)³⁶³, և կամ Բայազետից Շորագյալի Կապս գյուղ՝ 26 ընտանիք կամ 156 մարդ (85-ը՝ արական, 71-ը՝ իգական սեռի)³⁶⁴: Այսինքն՝ ճշտվի պարզել, թե գավառի տարածք գաղթածների ընդհանուր թվից՝ 2341 ընտանիքից կամ 13465 մարդուց քանի՞սն էին կարսեցիներ, քանի՞սը բայազետցիներ և քանի՞սը հրզրումցիներ՝ անհնար է, քանի որ այդպիսիք առանձին-առանձին տեղավորվել էին միայն 31 գյուղերում՝ այսպիսի թվային հարաբերակցությամբ: 19 գյուղերում միայն կարսեցիներ, 5-ում՝ բայազետցիներ, 7-ում՝ հրզրումցիներ:

Այսպիսին են մեր կողմից օգտագործված աղբյուրների երկու խմբից յուրաքանչյուրի միակողմանիությունները: Այնպես որ, Շորագյալի գավառի տարածքում գաղթականների տեղաբաշխումը կարելի է նկարագրել միայն այս երկու խմբերի աղբյուրների համադրությամբ, ինչն էլ կփորձենք իրագործել:

1828 թ. մարտի սկզբներին սկսվեց պարսկահայատակ հայերի զանգվածային գաղթը, որի արդյունքում շուրջ 8249 ընտանիքներ տեղափոխվեցին Արևելյան Հայաստանի տարածք: Նախ անդադառնալուց գաղ-

³⁶⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 60-66:

³⁶¹ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 125-133:

³⁶² Նույն տեղում, գործ 85, էջ 13-21:

³⁶³ Նույն տեղում, էջ 240-244:

³⁶⁴ Նույն տեղում, գործ 86, էջ 280-288:

թականների ընդհանուր թվից առանձնացած այն 660 ընտանիքների հարցին, որոնք ռուս-պարսկական սահմանն անցան առանց պետական օգնության ու փաստաթղթեր ստանալու և տեղավորվեցին ոչ թե նախապես որոշված բնակավայրերում, այլ հասան մինչև Վրաստան: Սրանց մի մասը՝ ամենայն հավանականությամբ 40-50 ընտանիքից ոչ ավելի, առանձնանալով հաստատվեց Շորագյալի գավառում: Այն մասին, որ սրանց ստույգ թիվն անհնար է պարզել, վերևում՝ աղբյուրների տեսության քննության մեջ, արդեն խոսվեց, նշվեցին նաև գաղթականների ճշգրիտ թիվը որոշելու անհնարինությունը պատճառները: Ինչ վերաբերում է գավառում հաստատված պարսկահայատակ հայ գաղթականների թվաքանակի փոքր լինելուն, ապա 40-50 ընտանիքի մասին մեր արտահայտած կարծիքի օգտին են խոսում հետևյալ փաստերը: Նախ որ, ինչպես գիտենք, պարսկահայատակ հայերը «Հիշվում են»³⁶⁵ ընդամենը երեք գյուղերի (Մեջիտլի, Փոքր կամ Խըլի Դարաքիլիսա³⁶⁶ և Աղբիլիսա) առիթով: Ընդ որում, դրանցից առաջինում պարսկահայատակ հայերը տեղավորվեցին բնիկ շորագյալցիների հետ, երկրորդը վերականգնացրին, իսկ երրորդը հիմնեցին³⁶⁷: Երկրորդ, մեր ձեռքի տակ եղած 1829-1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով փաստվում է, որ հաջորդ՝ 1829-31 թթ. արևմտահայերի գաղթից հետո վերոհիշյալ երեք գյուղերում առկա 154 ընտանիքների (Փոքր Դարաքիլիսայում՝ 100 ընտանիք, Մեջիտլիում՝ 17 ընտանիք, Աղբիլիսայում՝ 37 ընտանիք)³⁶⁷ գերակշռող մեծամասնությունը արևմտահայեր էին: Հետևաբար մնում է ենթադրել, որ նշված գյուղերում տեղաբաշխված պարսկահայատակ հայ ընտանիքների թիվը չպետք է ավելին լիներ 40-50-ից:

Պարսկահայատակ հայերի հետ միաժամանակ կամ գուցե մի փոքր ավելի շուտ՝ դեռևս մինչև ռուս-պարսկական 1826-1828 թթ. պատերազմի ավարտը, գաղթել և Շորագյալի գավառի Փոքր Բեքանդ (Փոքր Պարնի), Դզըլքիլիսա (Կարմրավան), Մահմուդջուղ (Պեմզաշեն), Սոգուլի (Սառնաղբյուր) և Չոուլի (Լեռնագյուղ) գյուղերում էին հաստատվել նաև որոշ հավանաբար ոչ մեծ թվով գաղթականներ Երևանից, Ապարանից, Լոռուց, Սարգարապաղից ու Վրաստանից: Սրանց ստույգ թիվը, ինչպես և պարսկահայատակ հայերին՝ աղբյուրների թերիության պատճառով, բացառությամբ Սարգարապաղից, Սոգուլիում հաստատվածների թվի (18 ընտանիք), ճշտելն անհնար է: Մեր կարծիքով նշված շրջաններից գաղթած և Շորագյալի գավառի այս հինգ գյուղերում հաստատված ընտանիքների թիվը չէր կարող գերա-

³⁶⁵ Ի դեպ, գյուղի անվան մեջ «խըլի» մասնիկն ըստ «Արևելյան մամուլի» (թիվ 15, 1 օգոստոսի, Զմիռնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 584) ավելացվել է ի հիշատակ Պարսկաստանից գաղթածների հայրենի Դըլլի գյուղի:

³⁶⁶ Եփրիկյան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 479:

³⁶⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 197-206, 339-361:

Թվականներին սկզբներից, կապված տարածաշրջանում ստեղծված կայուն ռազմաքաղաքական իրադրություն, ռուսական կառավարության կողմից ընտրված ճիշտ հարկային քաղաքականության (հարկերի ծայրաստիճան նվազեցման) և Փամբակի ու Շորագյալի գավառների սահմանագլխին ամրոցի կառուցման հետ՝ Շորագյալի գավառի ազգաբնակչության թիվը նորից, թեև բավականին դանդաղ տեմպերով, սկսեց աճել և արդեն 1824-25 թթ. կեսերին հասավ մինչև 705 ընտանիքի, որից 529-ը՝ հայկական, իսկ 176-ը՝ թաթարական: Ցավոք, գավառի ազգաբնակչության թվի այս թեկուզև դանդաղ վերելքը երկար չտևեց: Արդեն 1826 թ. սկզբներին, կապված ռուս-պարսկական փոխհարաբերությունների ծայրաստիճան սրման հետ, գավառի տարածքը լքեցին կամ ավելի ճիշտ կլինեք ասել՝ Շորագյալից փախան գրեթե բոլոր մահմեդականները, որի հետևանքով գավառի 25 գյուղերում ազգաբնակչության թիվը 1826-28 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի նախօրեին իջավ մինչև 496 ընտանիքի կամ 3040 մարդու (1617-ը՝ արական, 1423-ը՝ իգական սեռի):³⁷⁶ Ազգաբնակչության թվաքանակի նվազումը շարունակվեց մինչև 1826 թ. կեսերը՝ մեր կարծիքով այդ պահին հասնելով ընդամենը 175 ընտանիքի կամ 980 մարդու (540-ը՝ արական, 440-ը՝ իգական սեռի): Պատճառն այն էր, որ ռուս-պարսկական պատերազմի արդեն առաջին երկու ամիսների ընթացքում, կապված Երևանի Հասան խանի թալանչիական արշավանքի ու իրականացրած գերեվարումների հետ, լրիվ մարդաթափ եղան Շորագյալի համեմատաբար մարդաշատ գյուղերից հինգը՝ Հոռոմը, Փոքր Դարաքիլիսան, Բայանդուրը, Թավշանդյաղը և Վերին (Փոքր) Դանիլջան (Վահրամաբերդը): Որոշ աղբյուրների համաձայն՝ այս հինգ գյուղերից մեկը՝ Հոռոմը, ամբողջությամբ մարդաթափ չեղավ, և մինչև գաղթի այստեղ կար 30 ընտանիք՝ կեսը հայկական:³⁷⁷ Մենք սույն հարցի վերաբերյալ հակված ենք կարծելու, թե արևմտահայերի գաղթի նախօրեին Հոռոմը ևս մյուս չորս գյուղերի նման լրիվ ամայացած էր, որովհետև «Արևելյան մամուլի» վերոհիշյալ հաղորդման իսկությունը որևէ արխիվային փաստաթղթով չի հաստատվում:

Դրությունը փոխվեց միայն 1826 թ. վերջերին՝ կապված ռուսական զորքերի հաջողված հակահարձակման, Փամբակի ու Շորագյալի գավառների ազատագրման և ռազմական գործողությունները երևանյան թատերաբեմ տեղափոխվելու հետ: Արդյունքում, մինչև պատերազմի ավարտը Արևելյան Հայաստանի և Վրաստանի տարածքներից գաղթեցին ու Շորագյալում հաստատվեցին շուրջ 50-60 ընտանիքներ: Եվս 40-50 ընտանիքներ գավառում հաստատվեցին արդեն պատերազմից

հետո՝ ռուսական տարածքներ գաղթած պարսկահայտակ հայերից, այնպես որ արդեն 1828-29 թթ. Շորագյալի գավառում կար 26 հին ու նոր հիմնադրված գյուղ՝ մոտ 280-300 ընտանիք ազգաբնակչությամբ:

Այսպիսին էր ժողովրդագրական դրությունը Շորագյալի գավառում մինչև արևմտահայերի գաղթը: Առաջինը, ինչպես արդեն գիտենք, Արաքսն անցան և ռուսական տարածքներում հաստատվեցին կարսի փաշայության քրիստոնյաները: Սկսվելով 1829 թ. դեկտեմբերի սկզբին՝ նպաստ չպահանջող 400 ընտանիքների Գյումրիում հաստատվելու համար գեներալ-մայոր Բերգմանի կողմից անցագրեր տալու պահից, այն շարունակվեց մեկ-երկու ամիս և համարյա ավարտվեց արդեն 1830 թ. հունվարի վերջերին: Արդյունքում՝ շուրջ 2464 ընտանիք կարսեցիներ, գաղթելով երեք փուլերով՝ նախ 400 ընտանիք, ապա 1840 ընտանիք և վերջապես 224 ընտանիք, դեռևս 1829 թ. հունվարի 5-ին ցարին ներկայացված նախագծի համաձայն տեղավորվեցին Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում, Հայկական մարզում և Թալինի մահալում: Ընդ որում, կարսեցիների մեծագույն մասը՝ ըստ պաշտոնական փաստաթղթերի ավելի քան 2264 ընտանիքը (փաստաթղթերում թիվը տատանվում է 2263-2267-ի միջև) հաստատվեց հենց Փամբակ-Շորագյալում, իսկ մնացած 200 ընտանիքը՝ Թալինում և Հայկական մարզում:³⁷⁸

Փորձենք պարզել, թե Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիա գաղթած կարսեցիների ընդհանուր թվի ո՞ր մասը հաստատվեց միայն Շորագյալի գավառում: Ինչպես ասվեց, արևմտահայերի գաղթի նախօրեին Շորագյալի գավառում բացի Գյումրուց կար 26 գյուղ, որից 8-ում կա՛մ առանձին-առանձին, կա՛մ էլ բնիկ շորագյալցիների հետ միասին բնակվում էին Արևելյան Հայաստանի, Վրաստանի և Պարսկաստանի տարածքներից գաղթածները, իսկ մնացած 18 գյուղերում՝ միայն շորագյալցիները: Արդեն արևմտահայերի գաղթի առաջին փուլի ավարտին, երբ գաղթել ու ռուսական տարածքներում հաստատվել էին դեռևս միայն կարսեցիները, գավառում գյուղերի թիվը հասավ 56-ի: Այսինքն, միայն կարսեցիների գաղթի հետևանքով Շորագյալի գավառում գոյություն ունեցող 26 գյուղերից բացի հիմնվեցին կամ «վերակենդանացան» ևս 30 բնակավայր: Ավելի մանրամասն կարսեցիների տեղաբաշխումը Շորագյալում նկարագրելու համար վերջիններիս բաժանել ենք երեք խմբի՝ ա) կարսեցիներ, որոնք հաստատվեցին Գյումրիում, բ) կարսեցիներ, որոնք հաստատվեցին գավառի արդեն գոյություն ունեցող գյուղերում և գ) սեփական ուժերով գյուղեր հիմնած կարսեցիներ: Ի դեպ, նույնպիսի տարբերակում կանենք նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթած և Շորագյալի գյուղերում

³⁷⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 87, էջ 1-157:

³⁷⁷ «Արևելյան մամուլ», թիվ 15, 1 օգոստոսի, Ձմիւռնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 584, թիվ 22, էջ 758:

³⁷⁸ Документы и материалы по истории армянского народа..., док. 16, стр. 76; АКАК, т. 7, стр. 847.

հաստատված բոլոր գաղթականների համար:

Եվ այսպես, 1829-30 թթ. գաղթը Գյումրի բերեց Կարս քաղաքի գրեթե ողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը, որն ըստ Կրպեի հաղորդած տվյալների՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս խաթակյանի առաջնորդությամբ գաղթել էր միանգամից ու կազմում էր 693 ընտանիք կամ մոտ 5000-5500 մարդ³⁷⁹, և որը մեր կողմից պայմանականորեն նշվում է որպես Շորագյալ գաղթած կարսեցիների առաջին խումբ: Բայց ոչ բոլոր հեղինակներն են կարսեցիներին այս թվաքանակի ու նրանց՝ ամբողջությամբ Գյումրիում հաստատվելու հարցում համակարծիք Կրպեի հետ: Հայ պատմագրության մեջ այս հարցի վերաբերյալ ընդունված կարծիքի համաձայն, որ առաջ է քաշվել Գյումր քաջանա Աղանյանցի և Եփրեմ Սեթի կողմից, կարսեցիները կազմել են ոչ ավելի քան 600 տուն և գաղթել են ոչ միանգամից, այլ նախապես բաժանվելով երեք մասերի³⁸⁰: Ավելին, Եփրեմ Սեթի վկայությամբ՝ Գյումրիում հաստատվել էին միայն Կանցի Մարտիրոսի առաջնորդությամբ գաղթածները, իսկ կարսեցիների այլ երկու խմբեր Մխտեսի Ակոյի և Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ տեղավորվել էին. առաջինը՝ Փամբակի Ղարաքիլիսայում, իսկ երկրորդը՝ Շորագյալի Ղիզաղ (Հառիճ) գյուղում³⁸¹: Այնպես որ արդեն 1830 թ. օգոստոսին Կարս քաղաքում, Մատենադարանի մի վավերագրի համաձայն՝ մնացել էին ընդամենը 10³⁸², իսկ ըստ մեկ այլ վավերագրի՝ մինչև 50-60 տուն հայեր³⁸³: Խնդրո առաքելայի՝ կարսեցիների թվի և ամբողջությամբ Գյումրիում նրանց հաստատված լինելու վերաբերյալ մենք ունենք մեր առանձնակի կարծիքը. մասամբ համամիտ լինելով Կրպեի հետ՝ մենք ամբողջապես չենք ժխտում նաև Գ. քաջանա Աղանյանցի ու Եփրեմ Սեթի վկայությունների ճշմարտացիությունը: Այսպես, ճիշտ համարելով Կրպեի այն հայտարարությունը, թե Կարսից գաղթածների ընդհանուր թիվը 693 ընտանիք էր կամ մոտ 5000-5500 մարդ, մենք միաժամանակ չենք կարող համամիտ չլինել նաև Գ. քաջանա Աղանյանցի և Եփրեմ Սեթի հետ այն հարցում, թե կարսեցիները գաղթի նախօրեին բաժանվեցին երեք խմբերի, բայց տեղավորվեցին ոչ թե Ղարաքիլիսայում, Գյումրիում և Ղիզաղում, ինչպես նշում են նրանք, այլ՝ Ղարաքիլիսայում, Գյումրիում և Սոգուլիում, ինչպես գտնում ենք մենք: Այսպիսով, Գ. Աղանյանցի ու Եփրեմ Սեթի հետ մեր ունեցած տարաձայնությունը ոչ այնքան կարսեցիների թվի վերաբերյալ է, որքան Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի և

կարսեցիների՝ Սոգուլիի փոխարեն Ղիզաղում հայտնվելու մասին: Մեր կարծիքով Ստեփանոս արքեպիսկոպոսն ու նրա կարսեցիները Ղիզաղ չեն մտել: Գաղթելով՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս խաթակյանը հաստատվել է Գյումրիում և մինչև 1837 թ. մարտի 27-ը կաթողիկոսի հրամանով եղել տեղի գաղթականների առաջին հոգևոր առաջնորդը³⁸⁴, ինչի մասին էլ հենց ինքը՝ արքեպիսկոպոսը տեղեկացրել էր 1834 թ. հուլիսի 3-ին Կարապետ արքեպիսկոպոսին ուղղված իր նամակով³⁸⁵: Ինչ վերաբերում է կարսեցիներին՝ Ղիզաղ գյուղում հաստատվել-չհաստատվելուն, ապա նշենք, որ մեր ունեցած տվյալներով՝ 1829-31 թթ. գաղթի ողջ ընթացքում Շորագյալի գավառի վերոհիշյալ գյուղում որևէ կարսեցի չի հաստատվել: Գյուղը վերակենդանացել է միայն ի հաշիվ Բասենի Մժնկերտից գաղթածների³⁸⁶: Հետևաբար կարելի է պնդել, որ կարսեցիների երրորդ խումբը, իրոք, տեղավորվել է Սոգուլիում³⁸⁷:

Այսպիսով, 1829-30 թթ. ընթացքում Կարս քաղաքից գաղթել ու Փամբակի Ղարաքիլիսա գյուղում և Շորագյալի Գյումրի ու Սոգուլի գյուղերում են հաստատվել շուրջ 693 ընտանիքներ, ընդ որում՝ սրանց մեծագույն մասը՝ մոտ 600 ընտանիք, (այդ թվում նաև 150 ընտանիք հույներ)³⁸⁸ հաստատվել է Գյումրիում, 40 ընտանիքներ Սոգուլիում, իսկ մնացած 53-ը՝ Ղարաքիլիսայում:

Մեր կողմից առանձնացված կարսեցիների երկրորդ խումբը Շորագյալում հաստատվեց գյուղեցիներն ունեցող 26 գյուղերից 16-ում, ընդ որում, նրանց քանակի վերջնական հաշվառման ժամանակ (խոսքը գրեթե է «Արևելյան մամուլի», Ս. Էփրեկյանի և 1829-32 թթ. կամերալ ցուցակազմման տվյալների մեր կատարած համադրության մասին) պարզվեց, որ նշված գյուղերից միայն հինգում են կարսեցիները հաստատվել բնիկ շորագյալցիների հետ՝ կազմելով ընդամենը 99 ընտանիք կամ 749 մարդ:

Աղյուսակ 4

Գյուղերը	Ընտանիք	Ար.	Իգ.	Ընդամենը	Որտեղի՞ց են գաղթել
1.Բանդևան	25	103	93	196	Կիկոռ գյուղից
2.Լասմալի	14	46	37	83	Քեչե Պոս գյուղից

³⁷⁹ Կրպե, Գարս քաղաքը, Մոսկվա, 1893, էջ 56, 97:

³⁸⁰ Աղանյանց Գ., Գեղ. աշխ., էջ 24-25: Կարապետյան Մ., Եփրեմ Սեթը արևմտահայության 1829-30թթ.-ի գաղթի մասին, ՊԲՀ, Եր., 1997, N 2, էջ 292:

³⁸¹ Կարապետյան Մ., Գեղ. աշխ., էջ 292:

³⁸² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 74, վավ. 246, էջ 1:

³⁸³ Նույն տեղում, թղթ. 66, վավ. 54:

7-Ա. Հայրապետյան

³⁷⁹ Կրպե, Կարս քաղաքը, Մոսկվա, 1893, էջ 56, 97:

³⁸⁰ Աղանյանց Գ., Գեղ. աշխ., էջ 24-25: Կարապետյան Մ., Եփրեմ Սեթը արևմտահայության 1829-30թթ.-ի գաղթի մասին, ՊԲՀ, Եր., 1997, N 2, էջ 292:

³⁸¹ Կարապետյան Մ., Գեղ. աշխ., էջ 292:

³⁸² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 74, վավ. 246, էջ 1:

³⁸³ Նույն տեղում, թղթ. 66, վավ. 54:

3.Թալիբօղլի	17	59	53	112	Մյուսկերան գյուղից
4.Ղուքմիդըշլաղ	5	22	9	31	Իմջե սու գյուղից
5.Դուզքեմլ	38	158	169	327	Ջոմուշլու, Շահնալար, Զյուրուկ դարա և Փաղքվան գյուղերից
Ընդամենը՝	99	388	361	749	

Ինչ վերաբերում է մնացած 11 գյուղերին՝ Թաքնալի (Գոգահոփիտ), Ջրախլի, Փոքր Բեքանդ, Բյավթաուլի (Փանիկ), Մեծ Բյավանակ (Մուսայեվյան), Իլիքիլիսա (Իլի), Արթիկ, Ղզլիքիլիսա, Չոուլի, Մահմուդօղլու և Սոգուլի, ապա սրանցում բնիկ շորագյալցիների ու կարսեցիների հետ միաժամանակ արևմտահայերի ներգաղթի հաջորդ փուլերի ընթացքում հաստատվել էին որոշ թվով գաղթականներ Արևմտյան Հայաստանի նաև այլ շրջաններից։ Այդ պատճառով էլ այս գյուղերում հաստատված կարսեցիների ստույգ թիվը պարզելն անհնար է։ Շորագյալի գավառ գաղթած կարսեցիների երրորդ և վերջին խումբն այսպես կոչված՝ նոր գյուղեր հիմնողներն էին, որոնք ռուս-թուրքական սահմանն անցնելուց հետո, Շորագյալի արդեն գոյություն ունեցող գյուղերում հաստատվելու փոխարեն նախընտրեցին հիմնել նորերը (այս խմբի կարսեցիների կողմից վերականգնվեցին ու հիմնվեցին ավելի քան 30 գյուղեր)։ Հետագայում մինչև 1831 թ. նշված գյուղերից գուտ կարսեցիներով բնակեցված մնացին միայն 15-ը։³⁸⁹

Այլուսակ 5

Գտնվող	Ըտամիք	Ար.	Իգ.	Ընդամենը	Որտեղից են գաղթել
1.Շիրվաշուղ	56	169	152	331	Քաջրեքունյաց Ղզլուղա-րա գյուղից
2.Դահարլի	64	183	160	343	Արևմտյան Շիրակից
3.Զյալալի	12	42	32	74	Կարսի վիճակից
4.Բոզդոլան	13	34	36	70	Փոքր Զեդիկլեր գյուղից
5.Սարիբաշ	8	21	21	42	Վալի գյուղից
6.Եզանլար	34	112	93	205	Ջոմուշլուից ու Բուիկից
7.Բողազ քեսան	35	101	82	183	Ուտուղու գյուղից
8.Թոմարտաշ	32	112	90	202	Բերնա և Ղարաքիլիսե գյուղերից
9.Ճզխար	24	102	82	174	Զեդիկլեր գյուղից
10.Փոքր Զեքի	18	39	64	103	Ղզլուշախախից
11.Բայանդուր	52	165	138	303	Կարսի վիճակից
12.Ղոնախդան	40	130	95	225	Եմի-Գյոյ, Ջայիմ Մազիլա

³⁸⁹ ՀՀ ՊԼՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 1-12, 27-30, 70-73, 81-83, 106-108, 167-176, 259-265, 283-291, գործ 86, էջ 28-36, 45-47, 91-106, 108-114, 218-227, 306-309:

					և Ղարազան գյուղերից
13.Մեծ (Ներքին) Ղանլիջա	23	66	45	111	Իմջեկեր գյուղից
14.Չիրալի	17	68	48	116	Ամիից և հարևան ճալար գյուղից
15. Ալլաքիլիսա	7	22	6	28	Գյուլեյրամից
Ընդամենը՝	435	1366	1134	2500	

Ընդ որում, դրանցից մեկում գրանցվեց գավառի համար անախաղեպ իրադարձություն։ Այն ժամանակ, երբ քրիստոնյաների գաղթը թուրքիայի տարածքից ընդունել էր զանգվածային բնույթ, Կարսի փաշայության Գյուլեյրան գյուղից գաղթեցին և Շորագյալի գավառի Ալլաքիլիսա (Բայթար) գյուղում հաստատվեցին 7 ընտանիք թաթարներ (28 մարդ)։³⁹⁰ Սույն բացառիկ (գոնե Շորագյալի գավառի համար) իրադարձությունը մեր կարծիքով ունի միայն մեկ բացատրություն։ Շատ հավանական է, որ Ալլաքիլիսա գաղթած թաթարները, որոնք ըստ էության դարձան այս գյուղի եթե ոչ հիմնադիրները, ապա գոնե վերականգնողները, ոչ վաղ անցյալում ապրել են Շորագյալի գավառի մահմեդական գյուղերից որևէ մեկում և Կարսի փաշայության տարածքում էին հայտնվել միայն 1825 թ. վերջերին՝ ռուս-պարսկական հարաբերությունների սրման պատճառով Շորագյալի գավառից մահմեդականների արտագաղթի ժամանակ, իսկ ռազմական գործողությունների ավարտից հետո, չհամակերպվելով նոր բնակավայրում ստեղծված պայմաններին, հետ վերադարձել և տեղավորվել էին Ալլաքիլիսայում։

Նոր հիմնադրված գյուղերից մնացած 15-ում՝ Ղազարապատ (Իսահակյան), Սվանվերդի, Ադին, Ղեղաչ, Սոնգուլի, Սարիբաշ, Ղազանչի, Մուլա-գյուլչա (Մարալիկ), Փոքր Բյավանակ, Նորաչեն, Օրթաքիլիսա, Դիրաքլար, Թավչանդշաղ, Հոռոմ և Փոքր Ղանլիջա, հետագա գործողությունները ընթացան համաձայն արդեն ծանոթ սցենարի։ Մինչև 1831 թ., այսինքն՝ մինչև գաղթի ժամկետի պաշտոնական ավարտը սրբանցում կարսեցիներից բացի տեղավորվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ։ Ցավոք, ձեռքի տակ եղած աղբյուրների սակավությունը թույլ չի տալիս հստակություն մտցնել այդ գյուղերում հաստատված և՛ կարսեցիների, և՛ այլ շրջաններից գաղթածների թվաքանակի հարցում։

Կարսեցիների հետ միաժամանակ Արևմտյան Հայաստանից գաղթեցին նաև Բայազետի փաշայության քրիստոնյաները։ Ընդամենը երկու-երեք ամիսների ընթացքում, համաձայն բայազետցի գաղթականների թվի ու տեղաբաշխման շրջանների վերաբերյալ պետական պաշ-

³⁹⁰ «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղամուտերի բառարան», հ. 1, Եր., 1986, էջ 70:

տոնական մեկնաբանություն, որ ձևավորվել է Հայկական մարզի կառավարիչ Վ. Բեհրուժովի և գաղթականներին ուղեկցող ենթասպա Արդուժինսկու տվյալներով³⁹¹, շուրջ 4215 ընտանիք բայազետցիներ գաղթեցին ու հաստատվեցին Գյուլջայի, Ապարանի, Դարաչիչակի և Սուրմալուի գավառներում:³⁹² Մինչդեռ ռուս-թուրքական սահմանն անցած բայազետցիների թվի և տեղավորման վայրերի վերաբերյալ իրականությունն այլ է. Բայազետի փաշայությունից գաղթել է ընդամենը 2528 ընտանիք (14948 մարդ):³⁹³ Ընդ որում, նրանցից ոչ բոլորն են հաստատվել Հայկական մարզում: Բայազետցիների մի բավականին մեծ զանգված ռուս-թուրքական սահմանն անցնելուց հետո Հայկական մարզում հաստատվելու փոխարեն նախընտրել է տեղավորվել Փամբակի և Շուրաքալի գավառներում: Մինչդեռ պաշտոնական փաստաթղթերն այդ մասին ոչինչ չեն ասում:

Բայազետցիների գաղթի նախօրեին Շուրաքալի գավառում կար տեղաբնակներով, արևելահայերով, պարսկահայատակ հայերով ու արևմտահայերով (առաջիկա միայն կարսեցիներով) բնակեցված 56 գյուղ: Գաղթած բայազետցիները, մասնավորապես ալաշկերտցիները, տեղավորվեցին Գյումրուց բացի ևս 21 գյուղերում, որոնցից երկուսը հիմնեցին սեփական ուժերով, այնպես որ, արդեն նրանց գաղթից հետո գավառում գյուղերի թիվը հասավ 58-ի: Բայազետի փաշայությունից գաղթած և Շուրաքալի գավառում տեղավորվածների առաջին խումբը՝ հենց Բայազետ քաղաքից գաղթածները, հաստատվեցին Գյումրիում և հիմնեցին Կապս գյուղը:³⁹⁴ Ընդ որում, եթե Կապսը հիմնադրած բայազետցիների թիվը ստույգ հայտնի է՝ 31 ընտանիք կամ 118 մարդ (64-ը՝ արական, 54-ը՝ իգական սեռի),³⁹⁵ ապա նույնը չի կարելի ասել Գյումրի գաղթածների վերաբերյալ, քանզի սրանց մասին որևիցե թվային տվյալ գոյություն չունի: Համաձայն 1829-32 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների՝ արևմտահայերի գաղթի հետևանքով Գյումրու բնակչության թիվը հասավ 1350 ընտանիքի կամ մոտ 7250 մարդու,³⁹⁶ որից 100 ընտանիքը, համաձայն Կարնո գաղթականների պատմածի, բնիկ գյումրեցիներն էին՝ «տեղավորված Ջերկեզի ձորի» գլխին³⁹⁷ (Արևմտահայերի գաղթի նախօրեին Գյումրու բնակչության թիվը տարբեր հեղի-

նակների մոտ տատանվում է նվազագույնը 50 ընտանիքից³⁹⁸ մինչև առավելագույնը 300 ընտանիք:³⁹⁹ Մենք առավել ստույգ ենք համարում Ն. Նիկողոսյանի վարկածը՝ 100 ընտանիք: Եվս 800 ընտանիք կարսեցիներ ու կարինցիներ էլ այստեղ էին հաստատվել մինչև 1832 թ.⁴⁰⁰ Այսպիսով, Գյումրու բնակչության ընդհանուր թվից՝ 1350 ընտանիքից փոքրիշատե ստույգ տեղեկություններ կան միայն 900-ի մասին: Մնացած 450 ընտանիքների հարցում, որոնց մեջ բայազետցիներից գաղթածներն էին նաև մյեցիներ, վանեցիներ և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ, որևէ թվային տվյալ չկա: Մինչդեռ կարծում ենք, հնարավոր է գոնե մոտավոր ճշտությունը պարզություն մտցնել այս հարցի մեջ: Կ. Մատինյանի հաղորդմամբ՝ գաղթից հետո Գյումրու բնակչության մեջ բայազետցիները թվով երկրորդն էին կարսեցիներից (600 ընտանիք) հետո և հրդուժներից (200 ընտանիք) առաջ և կազմում էին Գյումրիում տեղավորված կարսեցիների քանակի կեսը:⁴⁰¹ Այս հաղորդման հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Գյումրի գաղթած բայազետցիների մոտավոր թիվը 300-ից ոչ ավելի և 200-ից ոչ պակաս ընտանիք է: Սա է այն ամենը, ինչ մեզ հաջողվեց պարզել Գյումրիում հաստատված բայազետցիների հավանական թվի մասին:

Երկրորդ գյուղը, որ Շուրաքալում հիմնեցին բայազետցիները Ղուղաթն էր, ուր Ալաշկերտի Բադնոց գյուղից գաղթեց 23 ընտանիք⁴⁰²: Ի դեպ, այստեղ ևս Ալլահբեկխանի օրինակով գրանցվեց մահմեդականների ներգաղթ: Այսպես, գյուղը հիմնած 23 ընտանիքներից կամ 122 մարդուց (64-ը՝ արական, 58-ը՝ իգական սեռի) երկուսը մահմեդականներ էին⁴⁰³, որոնք հավանաբար ալլահբեկխանների պես նախկինում շուրաքալցիներ լինելով, այժմ խաղաղության հաստատումից և գաղթի պաշտոնական թույլտվությունից հետո, վերադառնալով, կրկին հաստատվել էին իրենց հայրենի գավառում: Մնացած 19 գյուղերում՝ Փոքր Ղարաքիլիսա, Ղափրլի, Հոռոմ, Ջրախլի, Փոքր Բեքանդ, Քյավթաղի, Մեծ Քյափանակ, Հաջինազար-ղուլի (Կամո), Ղազարաբադ, Սվանվերդի, Աղին, Ղեղաչ, Սոնգուլի, Արմուլի (Տուֆաշեն), Մահմուդղուլ, Մուլա-գյուլչա, Բողազբեսան (Ջորակապ), Սոգուլի, Նորաշեն, Թափաղուլակ, բայազետցիները տեղավորվել էին բնիկ շուրաքալ-

³⁹¹ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 142:

³⁹² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 90, ցուցակ 1, գործ 44, էջ 336-337:

³⁹³ Նույն տեղում, էջ 144:

³⁹⁴ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. Բ, Եր., 1988, էջ 951:

³⁹⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 280-288:

³⁹⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 83, 84:

³⁹⁷ Նիկողոսյան Ն., Գյումրի-Լեռնականի անցյալը (1935թ.), ձեռագիր, ՊՀԱ, գործ 103, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, ներածություն:

³⁹⁸ Թամրազյան Ս., Հիշողություններ XIX դարի Ալեքսանդրապոլի անցյալից մինչև մեր օրերը (1938թ.), ձեռագիր, ՊՀԱ, գործ 103, Թամրազյանի նյութերը, տետր 1:

³⁹⁹ Ատրպետ, Ալեքսանդրապոլի ապագան, «Ախտրեան», Ալեքսանդրապոլ, 1907, 30 հունվարի, թիվ 3, էջ 1:

⁴⁰⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 74, վավ. 227, էջ 2:

⁴⁰¹ Մատինյան Կ., Ալեքսանդրապոլի վաճառականները, «Մեղու Հայաստանի», 2 փետրվարի, թիվ 5, Թիֆլիս, 1874, էջ 3:

⁴⁰² «Արևելյան մամուլ», թիվ 3, 1 փետրվարի, Ջմիտմիա, 1899, 29-րդ տարի, էջ 109:

⁴⁰³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 163-168:

ցինների, պարսկահայերի ու կարսեցիների հետ համատեղ, և այդ պատճառով էլ վերջիններս իրական թիվն այդ գյուղերում պարզելն անհնար է: Ի դեպ, արդեն բայազետցիների գաղթից հետո, Շորագյալի գավառում նմանօրինակ գյուղերի թիվը, որոնցում անհնար է Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն շրջանից գաղթածներին առանձին-առանձին հաշվառելը, հասավ մինչև երեք տասնյակի: Եվ քանի որ հետապսու ևս, ինչպես պարզվեց քննության ընթացքում, նման դեպքերը կրկնվում են, իսկ մանավանդ էրզրումցիների պարագայում ընդունում են բավականին մեծ ծավալներ, մեր կարծիքով ավելորդ է լինի ևս մեկ անգամ անդադառնալ այս հարցին, մանավանդ, որ աղբյուրների թերութունը այս գործում միակ խանգարիչ հանգամանքը է, այլ գոյություն ունի մեկ ուրիշ շատ կարևոր գործոն ևս: Նկատի ունենք գաղթականների տեղաբաշխման կանոնների կոպիտ խախտումները: Որպես պարսկահայատակ հայերի գաղթի տրամաբանական շարունակություն, արևմտահայերի տեղահանումն ու վերաբնակեցումն անդրկովկասյան երկրամասում ըստ էության ընթացավ համաձայն արդեն նախօրոք մշակված ու կիրառված ծրագրի: Նորից, այս անգամ արդեն Թիֆլիսում, Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Զավիլեյսկու նախագահությամբ ստեղծվեց Գաղթականական կոմիտե, որի պարտականությունն էր գաղթականների ընդունման ու տեղավորման հետ կապված բոլոր հարցերի լուծումը: Կոմիտեն մինչև 1830 թ. զարուհր պարտավոր էր հավաքել մանրամասն տեղեկություններ Վրաստանի և Արևելյան Հայաստանի տարածքներում պետական ամայի հողատարածությունների վերաբերյալ, ինչպես նաև մշակել Թուրքիայից քրիստոնյաներին գաղթեցնելու և ռուսական տարածքներում վերաբնակեցնելու ընդհանուր կանոնները: Այժմ, երբ խնդիր ունենք պարզաբանելու Շորագյալում գաղթականների տեղաբաշխման ընթացքում թույլ տրված սխալները, հարկ ենք համարում մեջբերել այդ կանոններից մի քանիսը:

Դրանցից մեկը ներգաղթ կազմակերպող հանձնաժողովին՝ Գաղթականական կոմիտեին ցուցում էր տալիս եկվորներին բնակություն նոր տեղեր հատկացնելու ժամանակ նկատի ունենալ նրանց նախկին բնակավայրերի բնակչի մայրական պայմանները, նաև «հրահանգված էր, որ գաղթականները բնակվեին ամբողջական գյուղերով, առանց միմյանցից անջատվելու, այնպես, ինչպես բնակվելիս են եղել մինչև գաղթը»⁴⁰⁴: Այս և այլ կանոնների ըստ ամենայնի կիրառումը մեծ բարդությունների հետ կապված էր: Սակայն իրականում այն գործնական կիրառություն ունեցավ Շորագյալի գավառի՝ գաղթականներով համալրված 75 գյուղերից միայն 36-ում, ընդ որում, ամբողջությամբ ու անթերի՝ միայն 20-ում⁴⁰⁵: Վերջիններիս վերաբերյալ կարելի է առանց

վարանելու ճշտիվ նշել, թե Արևմտյան Հայաստանի ո՞ր փաշայության ո՞ր գյուղից քանի՞ ընտանիք է գաղթել և Շորագյալի ո՞ր գյուղում է հաստատվել.

Աղյուսակ 6

Գյուղերը	Ընտան.	Ար.	Իգ.	Ընդամ.	Որտեղի՞ց են գաղթել
1. Բանդևան	25	103	93	196	Կարսի Տիկոզ գյուղից
2. Ղասմալի	14	46	37	83	Կարսի Պեչե Պօա գյուղից
3. Թալիբօղլի	17	59	53	112	Կարսի Զյուլվերան գյուղից
4. Ղութնիլըշլաղ	5	22	9	31	Կարսի Իմեն սու գյուղից
5. Բոզդողան	13	34	36	70	Կարսի Փոքր Քեռաղիկեր գյուղից
6. Սարիբաշ	8	21	21	42	Կարսի Վալի գյուղից
7. Ղիչաղ	13	37	46	83	Բասենի Մծկերտ ավանից
8. Բաշգյուղ	18	87	62	149	Մուշից
9. Իմիդիսանլի	30	104	86	190	Բասենի Քեռաղի քեռից
10. Գյուրջի-յուլ	27	104	76	180	Բասենից
11. Բողագքեսան	35	101	82	183	Կարսի Ուղուզլու գյուղից
12. Դգիսլար	24	102	72	174	Կարսի Մեծ Քեռաղիկեր գյուղից
13. Ալլաքիլիսա	7	22	6	28	Կարսի Գյուլեյրան գյուղից
14. Ջելաքիչուտ	33	110	97	207	Բասենից
15. Սարիար	42	115	101	216	Բասենի Նուրիման-Ագրա-կից
16. Շիրվանջուղ	56	169	152	321	Քաջբերունյաց Դաղլ դարա գյուղից
17. Իլիսիարի	69	203	131	334	Ներքին Բասենի Պատիճ-վան գյուղից
18. Ղոլլաթ	23	64	58	122	Ալաշկերտի Բաղմոց գյուղից
19. Ջաջուտ	72	236	148	384	Խնուսի Խոռլու գյուղից
20. Կապս	31	64	54	118	Բայազետից
Ընդամենը՝	562	1803	1420	3223	

Գավառի մնացած 16 գյուղերում գաղթը կարգավորող վերահիշյալ կանոնները կիրառվել են միայն մասնակիորեն: Այսպես, ութ գյուղերում արևմտահայերը տեղավորվել էին ոչ թե համաձայն ընդունված

⁴⁰⁴ Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 328:

⁴⁰⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 46, 82, 107, 112, 138, ինչպես նաև «Արևելյան

մամուլ», քի 17, 1 սեպտեմբերի, Չմիտմիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 659, քի 19, 1 հոկտեմբերի, էջ 738, քի 22, 15 նոյեմբերի, էջ 855-858, քի 23, 1 դեկտեմբերի, էջ 889-890, քի 24, 15 դեկտեմբերի, էջ 934-935, քի 3, Չմիտմիա 1899, 29-րդ տարի, 1 փետրվարի, էջ 109-112, քի 5, 1 մարտի, էջ 196-198, քի 6, 15 մարտի, էջ 235:

«գյուղից գյուղ» կարգի, այլ դեռևս գաղթի ճանապարհին կամ արդեն տեղավորվելու պահին կիսվել էին ու հաստատվել տարբեր գյուղերում: Իսկ քանի որ գաղթի հետագա փուլերի ընթացքում այդ գյուղերից մի քանիսում հաստատվել էին նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ, ապա պարզել, թե առաջին եկվորները քանիսն էին, հնարավոր է միայն մասամբ: Օրինակ՝ Կարսի փաշայության ինջեներ գյուղից գաղթածները, բաժանվելով երկու մասերի, հաստատվել էին Շորագյալի գավառի Մեծ ու Փոքր (Վերին և Ներքին) Ղանլիջաններում, ընդ որում, վերջինում՝ նույն փաշայության Պեշքիլիսու ագարակից, Դերջանից և Մուշից գաղթածների հետ համատեղ⁴⁰⁶: Այդ պատճառով էլ հայտնի է միայն Մեծ Ղանլիջայում հաստատված ինջեներ-ցիներ թիվը՝ 23 ընտանիք կամ 111 մարդ (66-ը՝ արական, 45-ը՝ իգական սեռի)⁴⁰⁷: Նույնը կրկնվեց նաև ղզըլչախսախցիների հետ: Սրանք հաստատվել էին Մուլա գյուղչայում և Փոքր Քեթիում, ընդ որում, առաջինում խնուսցիների, բասնցիների ու ալաշկերտցիների հետ⁴⁰⁸: Այդ պատճառով էլ Շորագյալի գավառ գաղթած ղզըլչախսախցիներից կարող ենք ստուգապես հայտնի համարել միայն Փոքր Քեթիում հաստատվածների թիվը՝ 18 ընտանիք կամ 103 մարդ (39-ը՝ արական, 64-ը՝ իգական սեռի)⁴⁰⁹: Եթե ինջեներցիների և ղզըլչախսախցիների թիվը գտնեմ մասամբ հայտնի է, ապա նույնը չի կարելի ասել Ջոմուշլուից գաղթածների մասին, քանզի սրանք հաստատվել էին Շորագյալի գավառի Դուզքենդ և Նգանլար (Արևշատ) գյուղերում, առաջինում՝ Կարսի փաշայության Շահնալարից, Փալըրվանից, Քյուրուկդարայից, երկրորդում՝ Բուլիկից գաղթածների հետ համատեղ⁴¹⁰: Մեր ունեցած վերջին տեղեկությունը վերաբերում է էրզրումի փաշայության ինուսի գավառի Ջևիրմե գյուղից գաղթածների Շորագյալի գավառի Մեծ ու Փոքր Արևսավալիներում (Մեծ ու Փոքր Մանթաշներ) հաստատվելուն⁴¹¹: Ընդ որում, սա միակ դեպքն է, երբ հայտնի է և՛ Ջևիրմեից գաղթածների ընդհանուր թիվը՝ 52 ընտանիք կամ 287 մարդ (168-ը՝ արական, 119-ը՝ իգական սեռի), և՛ Շորագյալի գավառի երկու տարբեր գյուղերից յուրաքանչյուրում հաստատվածների թիվը: Այսպես, Ջևիրմեից գաղթած 52 ընտանիքներից (287 մարդ) 39 ընտանիքը կամ 215

⁴⁰⁶ Նիկողոսյան Ն., Երևանի գյուղական կյանքից, «Արարատ», քիւ Է-Ը, Էջմիածին, 1904, էջ 692: Էփրիկյան Ս, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 10, 43:

⁴⁰⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 299-305:

⁴⁰⁸ «Արևելյան մամուլ», քիւ 19, 1 հոկտեմբերի, Ջմիտմիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 738, քիւ 5, 1 մարտի, էջ 198:

⁴⁰⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 86, էջ 108-114:

⁴¹⁰ Զաքերյունի, Հիշողություններ, «Լուսա», Թիֆլիս, 1903, N 3, մայիս-հունիս, էջ 107: Նույնի, Ալեքսանդրապոլից դեպի Կարին, «Փողո», N 5, մայիս, Տիֆլիս, 1879, էջ 180-182:

⁴¹¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 21: Էփրիկյան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 301:

մարդը (127-ը՝ արական, 88-ը՝ իգական սեռի) հաստատվեց Մեծ Արևսավալիում⁴¹², իսկ մնացած 13 ընտանիքը կամ 72 մարդը (41-ը՝ արական, 31-ը՝ իգական սեռի)՝ Փոքր Արևսավալիում⁴¹³:

Նշված 16 գյուղերից ութում՝ Բայանդուր, Դահալի (Գետք), Քյալալի (Նորաբեր), Ջիրպիլի (Ջուլգադբուր), Շլովխանլի, Թոմարտաշ (Վարդաքար), Հայկական կամ Վերին Գյոզալդարա (Գեղաձոր), Ղոնախդան (Շիրակ) մեր կողմից արձանագրվեց գաղթականների տեղաբաշխման կարգի խախտման մեկ այլ ձև⁴¹⁴, որն ի դեպ, առկա է նաև վերևում հիշված առաջին ութ գյուղերից երկուսում՝ Դուզքենդում և Նգանլարում: Խոսքն այն մասին է, որ եթե առաջին դեպքում միևնույն գյուղից ելածները, դեռևս գաղթի ճանապարհին բաժանվելով մասերի, Շորագյալի գավառում հաստատվում էին տարբեր գյուղերում, ապա այս անգամ տեղի է ունենում ուղղակի հակառակը՝ Շորագյալի գավառի միևնույն գյուղ էին գաղթում նույն փաշայության միանգամից մի քանի գյուղերից:

Աղյուսակ 7

Գյուղերը	Ընտան.	Ար.	Իգ.	Ընդամ.	Որտեղից են գաղթել
1. Բայանդուր	52	165	138	303	Կարսի գյուղերից
2. Դահալի	64	183	160	343	Արևմտյան Երևանից
3. Քյալալի	12	42	32	74	Կարսի վիճակից
4. Չիրպիլի	17	68	48	116	Անիից և հարևան ճալար գյուղից
5. Շլովխանլի	19	74	51	125	Կարմո գյուղերից
6. Թոմարտաշ	32	112	90	202	Կարսի Բերմա և Դարաքիլիս գյուղերից
7. Հայկական Գյոզալդարա	16	56	45	101	Բասենի շրջանի Հաջիխալի և Ղուլդար գյուղերից
8. Ղոնախդան	40	130	95	225	Կարսի Ենի գետ, Ջային մազիլա և Դարազան գյուղերից
9. Դուզքենդ	38	158	169	327	Կարսի Ջոմուշլու, Շահնալար, Փալըրվան և Քյուրուկդարա գյուղերից
10. Նգանլար	34	112	93	205	Կարսի Ջոմուշլու և Բուլի գյուղերից
Ընդամենը՝	324	100	921	2021	

⁴¹² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 148-154:

⁴¹³ Նույն տեղում, էջ 155-165:

⁴¹⁴ «Արևելյան մամուլ», քիւ 15, 1 օգոստոսի, 1898, 28-րդ տարի, էջ 585, 586, քիւ 17, 1 սեպտեմբերի, էջ 657-658, քիւ 22, 15 նոյեմբերի, էջ 757-758, քիւ 24, 15 դեկտեմբերի, էջ 935-936, քիւ 5, 1 մարտի, Ջմիտմիա, 1899, 29-րդ տարի, էջ 196: Մասամբ մաս՝ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 47, ցուցակ 2, գործ 37, 70, 121, 153:

Այդ պատճառով էլ վերջնական հաշվառման ժամանակ նշվել է Շորազյալի տվյալ գյուղերում հաստատվածների միայն ընդհանուր թիվը: Բայց և այնպես, անկախ այն բանից, որ միևնույն գյուղից գաղթածները գավառի տարածքում հաստատվելիս բաժանվել են մասերի, կամ թե մի քանի գյուղերից եկածները գումարվել ու տեղավորվել են միևնույն գյուղում, նշված 36 գյուղերում հնարավոր է հաշվել Արևմտյան Հայաստանի այս կամ այն փաշայուլթյունից գաղթած ընտանիքների քանակը, որ մեզ համար առաջնային կարևորություն խնդիր է: Այլ է դրույթը գավառի՝ գաղթականներով համարված մնացած գյուղերում և այդ թվում՝ նաև արդեն հիշված Վերին կամ Փոքր Դանլիջայում և Մոլլա գյուղչայում: Սրանցից յուրաքանչյուրում միանգամից հաստատվեցին Արևմտյան Հայաստանի մի քանի շրջաններից գաղթածներ, ընդ որում՝ առանց նախնական հաշվառման⁴¹⁵, ինչի պատճառով էլ անհնար է նշել, թե Շորազյալի տվյալ գյուղերում հաստատվածների ընդհանուր թվից դրանցից յուրաքանչյուրում Արևմտյան Հայաստանի ո՞ր շրջանից քանի՞ ընտանիք է տեղավորվել:

Աղյուսակ 8

Գյուղերը	Ընտանիք	Աղական	Իգական	Ընդամենը	Որտեղի՞ց են գաղթել
1. Փոքր Դարաքիլիսա	100	293	244	537	Պարսկաստանի Ղըլլի գյուղից, Ալաշկերտից, Մուշից
2. Թաքնալի	17	51	56	107	Կարսի ու Կարինի փաշայուլթյունից
3. Դափլի	18	22	17	39	Ալաշկերտի ու Մուշի գյուղերից
4. Թավշանդշլաղ	27	78	64	142	Կարսի ու Բասենի գյուղերից
5. Հոռոմ	59	167	145	312	Կարսից, Կարինից, Բայազետից, 4 ընտանիք բոշա
6. Զրախլի	14	58	37	95	Կարսի Փարգիտ գյուղից, Բասենից, Ալաշկերտից
7. Փոքր Բեքանդ	12	49	39	88	Երևանի, Կարսի, Մուշի, Ալաշկերտի գյուղերից
8. Զյալթաուլի	15	52	40	92	Կարսից, Կարինից, Ալաշկերտից

⁴¹⁵ «Արևելյան մամուլ», թիւ 15, 1 օգոստոսի, Չմիտմիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 584, 586-587, թիւ 16, 15 օգոստոսի, էջ 623-626, թիւ 19, 1 հոկտեմբերի, էջ 737-738, թիւ 22, 15 նոյեմբերի, էջ 855-858, թիւ 23, 1 դեկտեմբերի, էջ 889-892, թիւ 24, 15 դեկտեմբերի, էջ 934-936, թիւ 3, 1 փետրվարի, Չմիտմիա, 1899, 9-րդ տարի, էջ 109-112, թիւ 6, 15 մարտի, էջ 236, 239: Էփրիկյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 5, 293, 320, 444, 479, 500, 518, հ. Բ, էջ 33, 67: Ս. Ջալալյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 217: Գալոյան Ս., Շիրակից հայերի գաղթը դեպի Ամերիկա, Լոս-Անջելես, 1950, էջ 69, 72:

9. Մեջիտլի	17	97	62	159	Պարսկաստանից և Խնուսից
10. Մեծ Զյափամակ	51	167	96	263	Կարսից և Ալաշկերտից
11. Հաջինազար-դուլի	12	1	8	39	Մշո Բուլանդից ու Ալաշկերտից
12. Իլլիքիլիսա	31	9	71	160	Կարսից, Կարինից
13. Փոքր Դանլիջա	14	44	40	84	Կարսի Պեշքիլիսա ազարակից, Ինճեկերից, Դերջանից, Մուշից
14. Արթիկ	100	34	305	639	Կարսի Կանի և Պենքլի Ամենդ գյուղերից, Կարնո Կան գյուղից
15. Դազարապատ	54	94	28	322	Կարսից, Ալաշկերտից
16. Սվանվերդի	42	38	119	257	Կարսից, Ալաշկերտից, Բասենից և Իլանլուից
17. Աղին	28	9	62	141	Կարսից, Ալաշկերտից, Խնուսից և Սեբաստիայից
18. Դեղաչ	17	0	44	94	Կարսից, Կարինից, Ալաշկերտից
19. Դզըքիլիսա	26	6	68	54	Խոշավանից, Պողոտաշենից և Ալաբառնի Հաջի գալիքից
20. Սոնգուլի	17	3	31	95	Կարսից և Ալաշկերտից
21. Արմուքի	23	2	52	14	Կարսի Թեքնիզ, Վաղի, Ալաշկերտի Տուրազ, Բասենի Եավան գյուղերից
22. Մահմուդջուղ	60	12	137	349	Լոռուց, Կարսից, Բասենից և Ալաշկերտից
23. Դազանչի	52	68	113	281	Կարսի Բաշ-Շորագյալ և Բասենի Պլաատոն գյուղերից
24. Մոլլա գյուղչա	59	25	146	371	Կարսի Դզըքախլիսից, Բասենից, Խնուսից, Ալաշկերտից
25. Սոգուքի	74	29	193	422	Կարսից 40 տուն, Սարդարապատից 18տուն, Ալաշկերտից, Մուշից, Բասենից
26. Փոքր Զյափամակ	17	8	50	118	Կարսի և Կարինի վիճակներից
27. Զոռլի	5	19	8	27	Վրաստանից, Բասենից, Կարսից
28. Նորաշեն	33	93	70	163	Կարսի Զեափամի, Ջերմուկ գյուղերից, Ալաշկերտից, Դերջանից
29. Թափադուլակ	27	92	66	158	Բասենից և Ալաշկերտից
30. Աղբիլիսա	37	117	100	217	Կարնո Պղզուի-Դսաղից և Պարսկաստանից
31. Օրթաքիլիսա	35	109	78	187	Կարսից և Էրզրումից
32. Դիրաքլար	31	99	75	174	Դերջանից և Կարսից
Ընդամենը՝	1114	3635	2764	6399	

Շորազյալի գավառում տեղավորված գաղթականների վերջնական հաշվառում անցկացնելիս նույն այդ պատճառով չենք կարող նաև նշել,

Թե ընդհանուր առմամբ գավառի գյուղերում տեղաբաշխվածների ո՞ր մասը Արևմտյան Հայաստանի ո՞ր շրջանից է գաղթել և ի՞նչ տոկոս է կազմում Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիա գաղթածների ընդհանուր թվի մեջ:

Արևմտահայերի գաղթը կարգավորելու գործում թույլ տրված երկրորդ և ոչ պակաս կոպիտ թերացումը վերաբերում է գաղթող քաղաքային դասի՝ Շորագյալի գավառում տեղավորվելուն: Այսպես, Գաղթականական կոմիտեի որոշմամբ բոլոր գաղթողները բաժանվելու էին երեք խմբերի՝ ա. վաճառականներ կամ առևտրով զբաղվողներ, բ. արհեստավորներ կամ որևէ արհեստով զբաղվողներ և գ. հողագործներ կամ գյուղացիներ:⁴¹⁶ Կոմիտեի գաղթականներին տեղաբաշխելիս պարտավոր էր խստիվ ղեկավարվել այս դասակարգմամբ: Դա թույլ կտար առաջին երկու խմբերին, որոնք մեծամասամբ քաղաքացիական էին, գաղթելուց հետո տեղավորվել քաղաքներում, իսկ երրորդ խմբի գաղթականներին՝ գյուղերում: Մինչդեռ գաղթականների վերոհիշյալ դասակարգումը հակասության մեջ էր մտնում դեռևս 1829 թ. հունվարի 5-ին Պասկևիչի ցարին ներկայացրած նախագծի հետ, որի համաձայն՝ Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում հաստատվելու էին Կարսի փաշայությունից գաղթած քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, այդ թվում նաև քաղաքացիները Կարսից (հետագայում նաև Բայազետ, Կարին, Բասեն և այլ քաղաքներից):⁴¹⁷ Ստեղծվեց մի պարադոքսալ իրավիճակ, երբ շուրջ 1399 ընտանիքներ կամ մոտ 7454 նախկինում քաղաքացիականներ հաստատվելու էին մի տարածքում, ուր որևէ քաղաքատիպ բնակավայր գոյություն չուներ: Եվ այնուամենայնիվ միայն Գյումրիում հաստատվեց Շորագյալ գաղթած արևմտահայ քաղաքացիների մեծամասնությունը (ավելի քան 1250 ընտանիք կամ մոտ 6600-6800 մարդ), որ և ժամանակակից խոսքերով ասած՝ «դիմանալով ճակատագրի հարվածներին՝ ժանտախտին, մորեխին ու անբերրիությանը, Գյումրին վերածեց քաղաքի»⁴¹⁸: Անբացատրելի է մնում մնացած 149 նախկին քաղաքացիական ընտանիքների կամ 854 մարդու՝ գավառի հինգ այլ գյուղերում հայտնվելու փաստը⁴¹⁹:

Աղյուսակ 9

Գյուղերը	Ընտանիք	Արական	Իգական	Ընդամենը	Ո՞ր քաղաքից են գաղթել
1.Բաշգյուղ	18	87	62	149	Մուշ

⁴¹⁶ Потто В., Кавказская война..., т. 4, стр. 474-475.

⁴¹⁷ АКАК, т. 7, стр. 774.

⁴¹⁸ Գեղամանց Զ. Մխաթախյից մինչև Անի, «Փորձ», Տիֆլիս, 1880, №4, ապրիլ, էջ 56:

⁴¹⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 139-147, 266-282, գործ 86, էջ 13-21, 58-69, 280-288:

2. Սոգոմբլի	40	--	--	մոտ 200	Կարս
3. Գյուրջի-յոլ	27	104	76	180	Բասեն
4. Ջելաբ կեչուտ	33	110	97	207	Բասեն
5. Կապս	31	85	55	118	Բայազետ
Ընդամենը՝	149			854	

Եթե նույնիսկ ի արդարացումն Գյումրիում քաղաքացիականներին տեղավորելու մասին Գաղթականական կոմիտեի որոշման՝ ընդունենք, որ արդեն XIX դ. 20-ական թվականների վերջերից սկսած՝ կառավարական շրջանակներում կարծիք էր ձևավորվում բնակավայրը քաղաքի վերածելու մասին⁴²⁰, ապա ուղղակի անհնար է որևէ խելամիտ բացատրություն գտնել արևմտահայ քաղաքացիական գաղթականներին գավառի ևս հինգ գյուղերում տեղավորելու կոմիտեի որոշման համար: Վերջապես, արևմտահայերի գաղթը կազմակերպելիս կոմիտեի թույլ տված թերությունների գաղաթնականներ մեր կարծիքով բայազետցիներից հետո բավականին մեծ թվով էրգրումցի գաղթականների՝ Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում հայտնվելն եղավ: Դա այն դեպքում, երբ սույն գավառներն ի սկզբանե նախատեսված էին միայն կարսեցիներով վերաբնակեցվելու համար, թեև գործնականում արդեն ընդունել էին նաև մեծ թվով բայազետցիների: Մնում է պարզել Փամբակ-Շորագյալում էրգրումցի գաղթականների հայտնվելու պատճառը:

Թեև աչքի առաջ էին պարսկահպատակ Հայերի գաղթի կազմակերպման սխալներն ու բացթողումները, սակայն ռուսական կառավարությունը և մանավանդ Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատար Պասկևիչը նոր գաղթը կազմակերպելիս չփորձեցին անգամ դրանք վերացնել: Ժամանակին Պասկևիչն այն սխալ կարծիքն ուներ, թե կրգաղթեն ընդամենը 5000 պարսկահպատակ Հայ ընտանիքներ, մինչդեռ իրականում գաղթածների թիվը հասավ 8249 ընտանիքի: Թե այդ սխալ հաշվարկն ինչի հանգեցրեց, հայտնի դարձավ 1829-32 թթ. կատարված կամերալ ցուցակագրման ժամանակ, երբ պարզվեց, որ ընդամենը երկու-երեք տարի հետո պարսկահպատակ Հայերի ներգաղթած 8249 ընտանիքներից մնացել է 6946 ընտանիք կամ շուրջ 35560 մարդ⁴²¹: Նույն սխալը Պասկևիչը կրկնեց նաև արևմտահայերի գաղթը կազմակերպելիս: Դեռևս 1829 թ. հունվարին նա կարծում էր, թե գաղթելու են 8000 ընտանիքից ոչ ավելի և Գաղթականական կոմիտեին կարգադրեց պետական ամալի հողատարածություններից բնակություն վայրեր ընտրել միայն 8000 ընտանիքի համար⁴²²: Այդ պատճառով էլ

⁴²⁰ Акопян Т., Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов, 1801-1917гг., Ер., 1978, стр. 79.

⁴²¹ Шопен И., 624. աշխ., էջ 540: Երիցյան Ա., 624. աշխ., մաս Ա, էջ 333:

⁴²² История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах, ч. 2, с. 291.

գլխավոր հրամանատարի կարգադրությունը կատարելիս Փամբակի և Շորագյալի գավառները տրամադրվեցին միայն կարսեցիների վերաբնակեցմանը: Դրուժյունը բարդացավ 1830 թ. ապրիլի վերջերից, երբ Կարսի և Բայազետի փաշայություններից գաղթել էին արդեն ավելի քան 4880 ընտանիքներ, իսկ 7000-ից ավելի ընտանիքներ էլ պատրաստվում էին գաղթել էրզրումի փաշայությունից: Ահա այս ժամանակ էլ կոմիտեն որոշեց էրզրումցի գաղթականներից մի փոքր մասին տեղավորել Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում⁴²³ կարսեցիների հետ համատեղ: Եվ երևի թե այստեղ գաղթականների տեղավորումը սրանով էլ կավարտվեր, եթե չլինեին էրզրումցիների գաղթի և նրանց տեղավորման ժամանակ առաջացած դժվարությունները: Բանն այն է, որ էրզրումցի գաղթականների վերջին խումբը (1800 ընտանիք, այդ թվում նաև 150 հայ կաթոլիկներ), հասնելով Կարս, գաղթի վատ կազմակերպված լինելու պատճառով չկարողացավ շարունակել իր ճանապարհը դեպի Ախալցխայի գավառ և ստիպված եղավ սայլերի սպասելով ամիսներ շարունակ մնալ բաց երկնքի տակ: Ուստի ձմռան մոտենալու վտանգից դրդված՝ գաղթի վերակացու Անոսովի առաջարկով սրանք անցան Արաքսի ու բնակություն վայրեր ընտրեցին ըստ իրենց ցանկության. մոտ 200 ընտանիք մեկնեց Փամբակի Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղ, մյուսները ցրվեցին Շորագյալի գավառում: Բարդուժյուններ առաջացրեց նաև էրզրումցի գաղթականների տեղավորումը: Կոմիտեի մշակած գաղթի կանոններից մեկը պարտավորեցնում էր քրիստոնյաներին տեղավորվել միայն պետական հողերի վրա: Գաղթականներին տեղավորելու ժամանակ պարզվեց, որ շատ հողեր, որ Գաղթականական կոմիտեի կողմից հաշվառվել էին որպես պետական ու ամայի, տեղեր ունեն: Բանն այն է, որ տեղի մահմեդականների մի մասը մինչև պատերազմը իր հողերը վաճառել էր, մյուս մասն էլ վաճառեց պատերազմից հետո: Նոր հողատերերն էլ իրենց հերթին ցանկանում էին դրանք նորեկներին տալ միայն մշակության համար: Օրինակ՝ Ախալցխայում գաղթականների 1600 ընտանիքներ տեղավորվել էին իբր թե պետական հողերի վրա, բայց հետագայում պարզվեց, որ այդ հողերը տեղեր ունեն: Նորեկներին ու հողատերերի միջև ծագած վեճը լուծվեց միայն Ի. Պասկևիչի միջնորդությամբ, երբ վերջինս ստիպված եղավ պետական գումարներով երկու անգամ թանկ գնով գնել այս հողերը կալվածատերերից և տալ գաղթականներին:⁴²⁴

Շորագյալի գավառում էրզրումցիները տեղավորվեցին հետևյալ կերպ. առաջին խումբը (ինչպես արդեն նշել ենք, սույն բաժանումը պայմանական է և կատարվել է մեր կողմից), մոտ 200 ընտանիքներ,

⁴²³ Դարբինյան Մ., նշվ. աշխ., ԲՀԱ, N 3, Եր., 1977, էջ 8:

⁴²⁴ Գեղամյանց Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 4, մաս 2, էջ 385-386:

գաղթած հենց Կարին քաղաքից,⁴²⁵ տեղավորվեցին Գյումրիում և մեծամասամբ լինելով հայ կաթոլիկներ, հիմնեցին «Ֆրանգների մահլեն»:⁴²⁶ Գյումրուց բացի էրզրումցիները տեղավորվեցին նաև Շորագյալի գավառի ևս 35 գյուղերում, հետևյալ հարաբերությամբ. Գավառի տարածք գաղթածների երկրորդ խումբը տեղավորվեց գյուղային ունեցող 56 գյուղերից 24-ում՝ Թաքնալի, Թավշանղշաղ, Քյավթառլի, Հոռոմ, Ջրախի, Մեջիտլի, Իլլիքիլիսա, Փոքր Ղանլիջա, Արթիկ, Սվանվերդի, Աղին, Ղեղաչ, Արմուլի, Մահմուդլուղ, Ղազանչի, Մուլա գյուղհա, Սոգուլի, Փոքր Քյափանակ, Ջոռլի, Նորաշեն, Թափադուլակ, Աղբիլիսա, Օրթաքիլիսա, Դիրաքլար, և քանի որ նշված բոլոր գյուղերում էրզրումցիները տեղավորվել էին բնիկ շորագյալցիների, պարսկահայատակ հայերի կամ էլ Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածների հետ, ապա պարզել, թե այդ 24 գյուղերից յուրաքանչյուրում առանձին-առանձին կամ բոլորում միասին քանի ընտանիք էին ներառված, անհնար է: Էրզրումցի գաղթականների երրորդ խումբը՝ թվով 373 ընտանիք կամ 2107 մարդ (1207-ը՝ արական, 900-ը՝ իգական սեռի),⁴²⁷ հիմնականում գաղթած Բասենի, Խնուսի և Դերջանի գավառներից, Շորագյալում հիմնեց 11 գյուղ:

Աղյուսակ 10

Գյուղերը	Ընտան.	Ար.	Իգ.	Ընդամ.	Որտեղի* ց են գաղթել
1. Ափչաղ	13	37	46	83	Բասենի Մմկներտ ավանից
2. Մեծ Արքիսլայի	39	127	88	215	Խնուսի Չկյուրմե գյուղից
3. Փոքր Արքիսլայի	13	41	31	72	Խնուսի Չկյուրմե գյուղից
4. Իմիրխանի	30	104	86	190	Բասենի Քեռիլի Քեռեից
5. Շլովխանլի	19	74	51	125	Կարմո գյուղերից
6. Գյուրջի-յու	27	104	76	180	Բասենից
7. Ջելաքկեչուտ	33	110	97	207	Բասենից
8. Սարիար	42	115	101	216	Բասենի Նուրիման Ագրակից
9. Իլիսիարի	69	203	131	334	Ներքին Բասենի Պատիճ-վան գյուղից
10. Հայկական Գյուգալդարա	16	56	45	101	Վերին Բասենի Հաջի խալի և Դուլդա գյուղերից
11. Ջաջուտ	72	236	148	484	Խնուսի Խողլու գյուղից
Ընդամենը՝	373	1207	900	2107	

⁴²⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթոլիկոսական դիվան, թղթ. 74, վավ. 227, էջ 2:

⁴²⁶ Տեր-Դավթեանց Գ., Ալեքսանդրապոլ «Մեղու Հայաստանի», 24 փետր., N 7, Թիֆլիս, 1873, էջ 3:

⁴²⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 131-138, 148-154, 155-165, 226-233, 240-244, գործ 86, էջ 13-21, 58-69, 79-90, 134-152, 169-171, 172-196:

Ընդ որում, դրանցից մեկում գրանցվեց գավառի համար աննախադեպ իրադարձություն, ինչի մասին Սրբազան Սինոդին հայտնում էր գաղթականների հոգևոր առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը 1837 թ. փետրվարի 7-ի իր նամակով. «... քրիստոնյաների համատարած գաղթի պայմաններում էրգրումի փաշայության խնուսի գավառի Ջևերմե գյուղից ի թիվս այլոց գաղթել և Շորագյալի գավառի Մեծ Արքիպալի գյուղում են հաստատվել նաև 25 ընտանիք բողոքականներ (ամենայն հավանականությամբ՝ նախկին թուրքականներ-Ա. Հ.)»⁴²⁸։ Նամակին ի պատասխան՝ Սինոդը պարտավորեցնում է Կարապետ և Ալեքսանդրապոլի Ղուկաս արքեպիսկոպոսներին՝ համագործակցելով արմատախիլ անել աղանդը հայկական գյուղերից։ Վերջիններիս Սինոդի հրահանգն իրագործել հավանաբար չի հաջողվել, քանզի 1837 թ. դեկտեմբերին Գյումրու հոգևոր կառավարությունը Երևանի կոնսիստորիայի միջոցով Սինոդին տեղեկացնում էր աղանդի՝ արդեն Գյումրիում հայտնվելու մասին և նույնիսկ նշում առանձին քաղաքացիների անուններ, իսկ 1838 թ. փետրվարի 4-ին վերոհիշյալի մասին տեղեկացվում է նաև Կովկասի կառավարիչը⁴²⁹։ Այնուամենայնիվ, չնայած բոլոր միջոցների գործադրմանը, աղանդն արմատախիլ անել չի հաջողվում։ Պաշտոնական փաստաթղթերից երևում է, որ այն գոյություն է ունեցել նաև 1841 թ. և դրանից հետո⁴³⁰։

Էրզրումցիների հետ միաժամանակ կամ մի փոքր ավելի ուշ Շորագյալի գավառում հայտնվեցին նաև որոշ թվով գաղթական բռնաներ։ Ընդ որում, 4 ընտանիք տեղավորվում է Հոռոմում⁴³¹, իսկ մնացածները (հավանաբար մոտ 30-40 ընտանիք)՝ Գյումրիում, ուր և հիմնում են «Բոշի մահլեն»⁴³²։ Աղինում՝ կարսեցիների, ալաշկերտցիների ու խնուսցիների հետ համատեղ հաստատվել էին սեբաստացիներ, իսկ գավառի ևս յոթ գյուղերում՝ Նլի Ղարաքիլիսա, Ղափլի, Փոքր Բեքանդ, Հաջի-Նազար զուլի, Փոքր Ղանլիջա, Ղազարապատ, Սոգոմեթլի, այլոց հետ՝ միացեցին հիմնեցին սեփական ուժերով 18 ընտանիք կամ 149 մարդ⁴³³։ Բացի այդ, մշեցիներ կային նաև Գյումրիում, բայց թե քանի՞ ընտանիք, անհայտ է։

Ամփոփենք մեր խոսքը Շորագյալի գավառում հաստատված պարսկահայատակ հայերի և արևմտահայերի ընդհանուր թվաքանակի վերաբերյալ։ 1828-31 թթ. ընթացքում Արևելյան Հայաստանից, Վրաստանից,

Պարսկաստանից և մանավանդ Օսմանյան Թուրքիայից գաղթելով՝ Շորագյալի գավառում տեղավորվեցին ավելի քան 3591 ընտանիքներ կամ մոտ 20006 մարդ, որից 1250 ընտանիք կամ 6600-6800 մարդ (600 ընտանիք կարսեցիներ, 200 ընտանիք էրզրումցիներ, մոտ 300 ընտանիք բայազետցիներ, 30-40 ընտանիք բռնաներ և մոտ 100-120 ընտանիք բասնեցիներ ու մշեցիներ) հաստատվեց միայն Գյումրիում և դարձավ 1837 թ. հիմնված Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ազգաբնակչության կորիզը։ Մնացած 2341 ընտանիքը կամ 13465 մարդը (7560-ը՝ արական, 5905-ը՝ իգական սեռի), այդ թվում 4 ընտանիք բռնաներ, 25 ընտանիք բողոքականներ և 9 ընտանիք կամ 36 մարդ (27-ը՝ արական, 9-ը՝ իգական սեռի) մահմեդականներ տեղավորվեցին գավառի գյուղերում՝ դրանց թիվը 20-ից հասցնելով 76-ի։ Գաղթականների տեղաբաշխումը գավառի գյուղերում միակերպ չեղավ. 32 գյուղերում Արևելյան Հայաստանի, Վրաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի տարբեր տարածքներից գաղթածները՝ թվով 1114 ընտանիք կամ 6399 մարդ (3635-ը՝ արական, 2764-ը՝ իգական սեռի) տեղավորվեցին միասին՝ դրանով անհնարին դարձնելով վերոհիշյալ գյուղեր գաղթածների թվի պարզումը ըստ առանձին գաղթավայրերի։ Սա հնարավոր եղավ միայն գավառի 34 գյուղերի համար և ներկայացնում է հետևյալ պատկերը. Շորագյալի գավառի 20 գյուղերում տեղավորվել էին զուտ կարսեցիներ և կազմում էին 534 ընտանիք կամ 3249 մարդ (1754-ը՝ արական, 1495-ը՝ իգական սեռի)։ Երկու գյուղեր բնակեցվել են միայն բայազետցիներով, որ 54 ընտանիք էին կամ 240 մարդ (128-ը՝ արական, 112-ը՝ իգական սեռի), իսկ մեկ գյուղ՝ միայն մշեցիներով՝ 18 ընտանիք կամ 149 մարդ (87-ը՝ արական, 62-ը՝ իգական սեռի)։ Գավառում համեմատաբար մեծաթիվ էին նաև բոլորից առանձին տեղավորված էրզրումցիները, որ հաստատվել էին 11 գյուղերում և կազմում էին 373 ընտանիք կամ 2017 մարդ (1207-ը՝ արական, 900-ը՝ իգական սեռի)։ Ինչ վերաբերում է գավառի ևս 9 գյուղեր գաղթածներին, ապա ինչպես արդեն նշել ենք, բացի նրանց քանակից՝ 248 ընտանիք կամ 1258 մարդ, ուրիշ ոչինչ հայտնի չէ։

Դ) Ժողովրդագրական իրավիճակը գավառում ներգաղթից հետո

Թուրքմենչայի և Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրերը իրավունք ընձեռեցին քրիստոնյաներին արտագաղթելու Պարսկաստանից և Օսմանյան Թուրքիայից։ Ջանգվածային այդ գաղթերը հիմնովին վերականգնեցին Արևելյան Հայաստանի բնակչության ժողովրդագրական պատկերը։ Դրանց, իրենց կազմակերպման և իրականացման լուրջ թերություններով հանդերձ, օբյեկտիվորեն նպաստեցին Արևելյան Հայաստանի տարածքում և մասնավորապես Արևելյան Շիրակում

⁴²⁸ Մաշտոցի ամվան Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, քղթ. 154, վավ. 28, էջ 1։

⁴²⁹ Նույն տեղում, էջ 2։

⁴³⁰ Նույն տեղում, էջ 3։

⁴³¹ Վանցյան Գ., Պատմական ակնարկ բռնաների անցյալից, «Մուրճ», N 7-8, Թիֆլիս, 1894, էջ 1074։

⁴³² Հայրապետյան Ա., Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ XIX դարի առաջին կեսին, ԳԱԱ ԸՀՀՎ «Գիտական աշխատություններ», հատոր 4, Գյումրի, 2001, էջ 110-111։

⁴³³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 139-144։

կրկին հայահավաքման գործընթացին:

Հարցի նման կարևորությունը է բացատրվում այն լուրջ հետաքրքրություններ, որ այդ իրադարձությունների նկատմամբ հանդես են բերել ինչպես ռուս, այնպես էլ հայ պատմաբանները: Այսպես, բարձր գնահատելով պարսկահայատակ հայերի ներգաղթի նշանակությունը Ս. Գլինկան գտնում է, թե քրիստոնյա բնակչության թվական աճը Ռուսաստանի հարավային սահմաններում նպաստեց դրանց պաշտպանունակության ամրապնդմանը, ինչպես նաև տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցավ, քանի որ նորանվաճ ամայի տարածությունները բնակեցվեցին աշխատասեր ժողովրդով, իսկ ինչ վերաբերում է պայմանագրի հայ ժողովրդին բերած նպաստին, ապա «իրականացան հայերի բերկրալից հույսերը»⁴³⁴: Պարսկահայատակ հայերի գաղթը Գլինկան դիտում է «ոչ թե անհատ մարդկանց, այլ հոգիների և սրտերի գաղթ», որպես «մինչև այժմ իր տեսակի մեծ միակ իրադարձությունը համաշխարհային տարեգրության մեջ»⁴³⁵, իսկ արդեն արևմտահայերի արտագաղթը՝ որպես նախորդի «նախասկզբնական գաղթի հետևանքն ու շարունակությունը»⁴³⁶:

Վերոհիշյալ պայմանագրերի, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի և մասնավորապես Արևելյան Շիրակի ազգաբնակչության համար գաղթների ունեցած ժողովրդագրական կարևոր նշանակության մասին հայ պատմագրության մեջ, անշուշտ, անդրադարձվածներ եղել են: Այսպես, Ե. Գեղամյանը, Գ. Բաճանյան Աղանյանը⁴³⁷ և ուրիշներ, հետևելով ցարական պաշտոնական պատմագրության տեսակետին, ընդհանուր առմամբ դրական են գնահատել խնդրո առարկա պայմանագրերը, իսկ դրանցով արտոնված գաղթներն ուղղակի համարել ցարի «ռոդրմածությունը» հայ ժողովրդին: Սակայն չեն զլացել նաև քննադատելու գաղթի կազմակերպման մեջ տեղ գտած թերությունները: Ավելին, Ե. Գեղամյանը նույնիսկ հակված է այն մտքին, թե գաղթը իրագործվել է հարկադրաբար և բռնի⁴³⁸: Ալ. Երիցյանը ևս նախորդ հեղինակների նրման գտնում է, որ ռուսական կառավարության համար ակնհայտ էին հայերի ներգաղթից սպասվող օգուտները. «ունենալ աշխատասեր և հոգով ու մարմնով ռուսներին նվիրված բազմաթիվ ժողովուրդ, որոնք կարող էին գալ և ծաղկեցնել Կովկասի ամայի տեղերը...»:⁴³⁹ Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում խնդրո առարկա հարցերի վերաբերյալ հայ ակադեմիկոս պատմաբան Լեոյի հայտնած տեսակետները:

⁴³⁴ Глинка С., Գլ. աշխ., էջ 44:

⁴³⁵ Նույն տեղում, էջ 49:

⁴³⁶ Նույն տեղում, էջ 141:

⁴³⁷ Գեղամյան Ե., Կարապետ արքեպիսկոպոս, «Փորձ», Տիֆլիս, 1876, N 1: Աղանյան Գ., Գլ. աշխ.:

⁴³⁸ Գեղամյան Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 3, էջ 240:

⁴³⁹ Նույն տեղում, էջ 433:

ըր: Վերջինս, ի տարբերություն մյուս հեղինակների, հարցը քննում է պատմական ավելի լայն կտրվածքով: Բարձր գնահատելով գաղթների դերն ու նշանակությունը հայահավաքման գործում՝ Լեոն միաժամանակ նշում է, որ դրանք նախևառաջ թելադրված էին ռուսական պետության շահերով, որը լրջորեն մտահոգված էր նոր գրավված տարածքները բնակեցնելու կայսրությանը հավատարիմ տարրով: Լեոն արևմտահայերի գաղթը բնորոշում է որպես «ժողովրդական ձգտման մի հզոր արտահայտություն»՝ համաճարակ տարերային, որին ոչինչ չէր կարող կասեցնել»⁴⁴⁰: Լեոյի կարծիքով՝ այդ գաղթները հայ ժողովրդի համար ունեցան և՛ դրական, և՛ բացասական նշանակություն, քանզի եթե ներգաղթի հետևանքով կրկին մեծանում էր հայ ազգաբնակչությունը Արևելյան Հայաստանի տարածքում, փոխվում էր նրա բնակչության ազգագրական պատկերը հոգուտ հայ ժողովրդի, հայերը նորից մեծամասնություն էին դառնում իրենց բնօրրանում, ապա մյուս կողմից՝ սահմանամերձ շրջանները հայ բնակչության արտագաղթների հետևանքով աղետալիորեն դատարկվում էին հայերից:⁴⁴¹ Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման նախօրեին ապագա Հայկական մարզում հայերը կազմում էին ազգաբնակչության ընդամենը 25%-ը⁴⁴² կամ մոտ 25150 մարդ, մինչդեռ օտարազգիները գերազանցում էին նրանց ավելի քան երեք անգամ՝ 81750 մարդ⁴⁴³: Հայաստանի Հանրապետության այժմյան տարածքի վրա 1827 թ. ապրիլին էր ընդամենը 97420 մարդ, որից հայեր էին միայն 45700-ը⁴⁴⁴: Արդեն 1831 թ. գաղթների շնորհիվ միայն Հայկական մարզում հայերի թիվը հասավ 82377 մարդու,⁴⁴⁵ ընդ որում, ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքի վրա ապրողների ընդհանուր թիվը 1831 թ. կազմեց 161747 մարդ (այդ թվում՝ 110671-ը հայեր⁴⁴⁶), իսկ մեկ տարի անց՝ 168530 մարդ (116816-ը հայեր):⁴⁴⁷

Բնակչության թվական աճ և նրա կազմի խոշոր փոփոխությունն ուղև տարիներին գրանցվեց նաև մեր կողմից ուսումնասիրվող Շորա-գյալի գավառում: Այսպես, եթե 1826 թ. ռուս-պարսկական պատերազմի նախօրեին, համաձայն արխիվային փաստաթղթերի տվյալների, գավառի 25 գյուղերում (Գյումրին նշված գյուղերի ցանկի մեջ չի մտել)

⁴⁴⁰ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Դ, էջ 429:

⁴⁴¹ Լեո, Գլ. աշխ., էջ 484:

⁴⁴² Ավդալբեկյան Խ., Գլ. աշխ., էջ 16:

⁴⁴³ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, Լեոյի ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 413, էջ 169:

⁴⁴⁴ Գրիգորյան Զ., Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման նշանակությունը հայ ժողովրդի ազգահավաքման և գոյատևման համար, ՊԲՀ, Եր., 1978, N 3, էջ 21:

⁴⁴⁵ Երիցյան Ա., Գլ. աշխ., մաս II, էջ 337:

⁴⁴⁶ Կորկոտյան Զ., Գլ. աշխ., էջ 182:

⁴⁴⁷ Ավդալբեկյան Խ., Գլ. աշխ., էջ 26:

ապրում էր ընդամենը 496 ընտանիք կամ 3040 մարդ (25 ընտանիք կամ 92 մարդ մահմեդականներ և 471 ընտանիք կամ 2948 մարդ հայեր)⁴⁴⁸, ապա 1832 թ. գավառում գյուղերի թիվը հասավ 76-ի, ազգաբնակչությանը՝ մինչև 2516 ընտանիքի կամ 14445 մարդու (մահմեդականներ էին միայն 34 ընտանիք կամ 128 մարդ, մնացածները հայեր էին՝ թվով 2482 ընտանիք կամ 14317 մարդ⁴⁴⁹), իսկ երեք-չորս տարի անց այդ թիվը կազմեց 2830 ընտանիք կամ 15867 մարդ⁴⁵⁰ (ընդ որում, մահմեդականների թիվը մնաց անփոփոխ, փոխարենը 314 ընտանիքով կամ 1422 մարդով գավառում ավելացավ հայերի թիվը⁴⁵¹):

Այժմ փորձենք ավելի մանրամասն ներկայացնել ժողովրդագրական իրավիճակը Շորագյալի գավառում գաղթներից հետո: XIX դարի 20-ական թվականների սկզբներից, կապված ցարական կառավարության խելամիտ ու շրջահայաց քաղաքականության և տարածաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական փոքրիշատե կայուն իրավիճակի հետ, գավառի տարածքում նկատվեց բնակչության թվի նկատելի աճ (1817 թ. նվազագույն 174 ընտանիքի կամ 870 մարդու փոխարեն 1825 թ. կեսերին ազգաբնակչության թիվը հասավ 705 ընտանիքի, ընդ որում, մեծամասնությունը կազմում էին հայերը հետևյալ թվային հարաբերակցությամբ՝ 529 հայկական ընտանիք մահմեդական 176 ընտանիքի դիմաց⁴⁵²): Սակայն, ինչպես նշել ենք, գավառի ազգաբնակչության թվի թեկուզ դանդաղ վերելքն էլ հարատև չեղավ, քանի որ արդեն 1826 թ. սկզբներին ռուս-պարսկական հարաբերությունների ծայրաստիճան սրումը հանգեցրեց գավառից գրեթե բոլոր մահմեդականների զանգվածային փախուստին: 1826 թ. հուլիսի 11-ին պատերազմը սկսվելուց 5 օր առաջ, Փոքր Բեքանդ (Փոքր Պարնի) գյուղից փախել էր Շորագյալի Բուդաղ սուլթանը՝ իր հետ երեան տանելով մոտ 18 թաթարական և հայ ընտանիքներ: Պատերազմի առաջին իսկ օրը՝ հուլիսի 16-ին, 30 ընտանիք թաթարների հետ Հոռոմ գյուղից փախուստի էր դիմել նաև Բուդաղի որդի Խալիֆա Ղուլի Աբուլը: Ի դեպ, վերջինս փախուստի ժամանակ Ղարաբլիխա գյուղի մոտ թալանվում է պարսիկների կողմից և ստիպված է լինում նույն այդ 30 ընտանիքների հետ վերադառնալ Արթիկ⁴⁵³: Միևնույն ժամանակ Գյումրուց թաթարական ընտանիքների մի փոքր խմբի հետ հեռացել էին այդ գյուղի թաթարական կառավարիչներ Մահմեդ Ասլան բեկն ու նրա որդի Ռահիմ աղան, Ղուլիջանից՝ Բայթար օղլին 40 թաթարական ու հայկական

⁴⁴⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 87:

⁴⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 85, 86, 87:

⁴⁵⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, 86, 87:

⁴⁵¹ Նույնը:

⁴⁵² Коцебу М. Е., 624. 22, Кавказский сборник, т. XXII, стр. 19.

⁴⁵³ Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828 гг., Кавказский сборник, т. XXIII, стр. 15.

ընտանիքներով, 99 թաթարական ընտանիքներ (59-ը Թավշանդլաղ, իսկ 40-ը Թումարդազ գյուղերից) լքել էին իրենց բնակավայրերը՝ հեռանալով դեպի թուրքական սահման, հավանաբար Կարսի փաշայության ուղղությամբ⁴⁵⁴: Մի գեկուցազրում, որ թվագրված է 1826 թ. հուլիսի 16-ով, նշվում է, թե Շորագյալի շրջանի ամբողջ թաթարական ազգաբնակչությունը փախավ, բացառությամբ Գյումրու թաթարների, քանզի վերջիններիս փախուստի համար խոչընդոտ հանդիսացան այստեղ տեղակայված ռուսական զորքերը⁴⁵⁵:

Մեր կարծիքով՝ ոչ բոլոր մահմեդականներն են լքել գավառը: Միայն Գյումրիում տարբեր աղբյուրների ներկայացրած տվյալների համաձայն, նրանց թիվը տատանվում էր 20-ից 50 ընտանիքի միջև⁴⁵⁶: Եվս 25 ընտանիք մահմեդականներ (92 մարդ) մնացել էին գավառի այլ չորս գյուղերում՝ Թաթարական Գյոզաղարայում, Ղուլիջանում, Ղասմալիում և Ղուլիջանդում (Հովտաշեն): Այնուամենայնիվ մահմեդական տարրի համընդհանուր արտագաղթի հետևանքով գավառի 25 գյուղերում ազգաբնակչության թիվը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի նախօրյակին իջավ մինչև 496 ընտանիքի կամ 3040 մարդու (1617-ը՝ արական, 1423-ը՝ իգական սեռի):

Աղյուսակ 11. Շորագյալի գավառի ազգաբնակչության թիվը 1826թ.

Գյուղերը	Ընտ.	Ար.	Իգ.	Ընդ.	Դավանանքը
1. Փոքր Ղարաբլիխա	157	461	452	913	հայ առաքելական, հայ կաթոլիկ
2. Թաթարալի	3	13	10	23	հայ առաքելական
3. Բայանդուր	46	173	152	325	—
4. Ղափլի	16	48	40	88	—
5. Թավշանդլաղ	32	134	128	262	—
6. Բանդևան	2	4	3	7	—
7. Թաթարական Գյոզաղարա	15	33	28	61	մահմեդական
8. Հոռոմ	63	236	194	430	հայ առաքելական
9. Չրախլի	2	3	2	5	—
10. Ղուլիջան	6	12	10	22	մահմեդական

⁴⁵⁴ Потто В., 624. 22, Кавказский сборник, т. XXIII, стр. 15.

⁴⁵⁵ Присоединение..., т. 2, док 133, стр. 209.

⁴⁵⁶ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻԱ, գործ 103, Ս. Թամրազյանի նյութեր, տետր 1: Ն. Նիկողոսյանի նյութեր, տետր 1, գլ. 2:

11. Ղասմալի	2	2	2	4	մահմեդական
12. Թալիթուլի	1	1	1	2	հայ առաքելական
13. Փոքր Բեքամո	14	47	43	90	—
14. Զյաֆթաուլի	8	22	20	42	—
15. Մեջիտլի	14	38	34	72	—
16. Ղուքմիդլադ	2	3	2	5	—
17. Մեծ Զյաֆամակ	20	68	54	122	—
18. Հաջիմագար-դուլի	30	106	82	188	—
19. Եսաուլ	24	93	74	167	—
20. Իլլիքիլիսա	1	2	2	4	—
21. Փոքր Ղուլիջան	23	73	57	130	—
22. Փալուքլի	1	5	1	6	—
23. Դուգբեմո	8	29	22	51	—
24. Արթիկ	1	2	2	4	—
25. Մեծ Բեքի	5	9	8	17	—
Ընդամենը՝	496	1617	1423	3040	—

Հայ պատմագրության մեջ, Ջ. Կորկոտյանից սկսած, ձևավորվել է մի ոչ ճիշտ կարծիք, թե Շորագյալի գավառում 496 ընտանիք կամ 3040 մարդ կար ոչ թե 1826 թ., ինչպես մենք ենք գտնում, այլ 1828 թ. վերջերին՝ արևմտահայերի գաղթի նախօրեին։ Թյուրիմացության պատճառը Հայաստանի Հանրապետության Պատմության պետական կենտրոնական արխիվի 93 ֆոնդում պահպանվող 87 համարանիշը կրող անթվագիր փաստաթուղթն է։⁴⁵⁷ Թվագրված չլինելով հանգեբ՝ այն թույլ է տվել Ջ. Կորկոտյանին հանգելու այն եզրակացության, թե վերոհիշյալ փաստաթուղթ վերաբերում է Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական դրությանը արևմտահայերի գաղթի նախօրեին։⁴⁵⁸ Իսկ որպես ապացույց մեր այն կարծիքի, թե վերոհիշյալ թվերը արտացոլում են գավառի ազգաբնակչության իրական պատկերը 1826 թ. կեսերին, նշենք հետևյալը. ՀՀ ՊԿՊԱ նույն 93 ֆոնդում պահվում են նաև արևմտահայերի գաղթից հետո Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական իրավիճակը ներկայացնող 1842 թ. թվագրված երկու այլ փաստաթղթեր «Проверка камерального описания Шурагельского участка Алек-

⁴⁵⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 87, էջ 1-157:

⁴⁵⁸ Կորկոտյան Զ., նշվ. աշխ., աղյուսակ 2, էջ 102-104, 108-110, 122-124:

сандраполюского уезда»⁴⁵⁹ վերագրով՝ որ տալիս են բնիկ շորագյալցիների, 1828-1831թթ. ընթացքում գավառ գաղթածների և 1830-1840 թթ. արանքում Շորագյալում հաստատվածների ընդհանուր թիվը՝ 2830 ընտանիք կամ 15867 մարդ (8896-ը՝ արական, 6971-ը՝ իգական սեռի):

Ահա նախորդ և այս փաստաթղթերի համեմատական վերլուծությանը պարզ է դառնում, որ պարսկահայտակ հայերի և արևմտահայերի գաղթերի պայմաններում Շորագյալի գավառի հինգ գյուղերում՝ Փոքր Ղարաքիլիսայում, Բայանդուրում, Թավշանդլադում, Հոռոմում և Փոքր Ղանլիջայում ազգաբնակչության թիվն աճելու փոխարեն նվազել է:

Աղյուսակ 12

Ժողովրդագրական դրությունը 1826թ.					Ժողովրդագրական դրությունը 1829-32թթ.			
գյուղերը	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.
1. Փոքր Ղարաքիլիսա	157	461	452	913	100	293	244	537
2. Բայանդուր	46	173	152	325	52	165	138	303
3. Թավշանդլադ	32	134	128	262	27	78	64	142
4. Հոռոմ	63	236	194	430	59	167	145	312
5. Փոքր Ղանլիջա	23	73	57	130	14	44	40	84
Ընդամենը՝	321	1077	983	2060	252	747	631	1378

Այսինքն՝ նախկինում այստեղ բնակվող 321 ընտանիքի կամ 2060 մարդու⁴⁶⁰ փոխարեն գաղթից անմիջապես հետո մնացել էր ընդամենը 252 ընտանիք կամ 1378 մարդ,⁴⁶¹ և դա այն դեպքում, երբ այս հինգ գյուղերում հաստատվել էին նաև մեծ թվով գաղթականներ Պարսկաստանից, Կարսից, Բայազետից, Կարինից և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից: Վերահիշյալ գյուղերում բնակչության թվի նվազման պատճառը մեր կարծիքով միայն մեկն է. ինչպես գիտենք, 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում պարսկական կողմի առաջին հարվածն իրենց վրա ընդունեցին Փամբակի և մանավանդ Շորագյալի գավառները: Արդեն 1826 թ. հուլիսի 16-ին Հասան խանի երեքհազարանոց բանակը, հետապնդելով Գյումրու ուղղությամբ նահանջող ռուսական զորքերին, մտավ Փոքր Ղարաքիլիսա և չնայած գյուղացիների համառ դիմադրությանը, չորսժամյա ճակատամարտից հետո գրավեց այն⁴⁶²: Նկարագրելով Փոքր Ղարաքիլիսայում պարսկական զորքերի գաղանձությունները՝ Խ. Աբովյանը գրում է, թե նրանք սրախողխող արեցին բոլոր ծերունիներին, այրեցին բոլոր տները, թալանեցին նրանց

⁴⁵⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, 86:

⁴⁶⁰ Նույն տեղում, գործ 87, էջ 2-29, 42-56, 62-74, 83-102, 144-151:

⁴⁶¹ Նույն տեղում, գործ 85, էջ 13-21, 31-35, 84-97, գործ 86, էջ 306-309, 362-378:

⁴⁶² Коцебу М. Е., նշվ. աշխ., Кавказский сборник, т. XXII, стр. 101.

ամբողջ ունեցվածքը, իսկ 200 դեռահասների էլ գերի տարան:⁴⁶³ Ժամանակակիցների ու ականատեսների վկայությամբ պարսիկները, հարձակման հանկարծակիսության շնորհիվ, միայն Փոքր Ղարաքիլիսայից գերի տարան 1200 մարդ կամ 200 ընտանիքից ավելի:⁴⁶⁴ Այս մասին կան նաև այլ թվային տվյալներ: Այսպես, Կ. Հովհաննիսյանը վերոհիշյալ դեպքերը նկարագրելիս գրում է, թե միայն Ղարաքիլիսայում զոհվել է 1115 մարդ (600-ը՝ արական, 515-ը՝ իգական սեռի):⁴⁶⁵ Նույն խնդրին անդրադառնալով՝ Գ. ք. Աղանյանը Ղարաքիլիսայում տուժածների թիվը հասցնում է 2000 մարդու, այդ թվում՝ 70 սպանված, 200 վիրավոր և 1730 գերի:⁴⁶⁶ Այնուամենայնիվ, չնայած թվային տրվյալների տարբերությանը, փաստ է մնում այն, որ պարսկական այս հարձակումից հետո Շորաքյալի գավառի Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղը դարձավ գրեթե ամայի:

Մեր կարծիքով՝ ուսուսկական պատերազմի ընթացքում Փոքր Ղարաքիլիսայի ճակատագրին են արժանացել նաև մնացած չորս գյուղերը՝ Բայանդուրը, Թավշանդշլաղը, Հոռոմը և Փոքր Ղանիջան, քանզի միայն այս կերպ է կարելի բացատրել պարսկահատակ հայերի ու արևմտահայերի զանգվածային գաղթներից հետո վերահիշյալ հինգ գյուղերում բնակչության թվի պակասելը սկզբնական ցուցանիշից 321 ընտանիքով կամ 2060 մարդով:

Ահա այս նկատառումներից ելնելով է, որ մենք պնդում ենք, թե ՀՀ ՊԿՊ արխիվի 93 ֆոնդում պահվող 87 համարանիշը կրող փաստաթուղթը վերաբերում է Շորաքյալի ժողովրդագրական զրոյթյանը ուսուսկական պատերազմի նախօրեին:

Հետագայում՝ մինչև արևմտահայերի գաղթը, գավառում գրանցվեց ազգաբնակչության թվի հետևյալ ցուցանիշը. 1826 թ. վերջերին, կապված վերոհիշյալ հինգ գյուղերի ամայացման հետ, գավառում գյուղերի թիվը հասավ 20-ի, միևնույն ժամանակ ազգաբնակչության թիվը նվազելով հասավ գրեթե 1817 թ. մակարդակին (տե՛ս աղյուսակ 2). 1826 թ. վերջերին-1827 թ. սկզբներին այստեղ մնացել էր ընդամենը 175 ընտանիք կամ 980 մարդ (540-ը՝ արական, 440-ը՝ իգական սեռի): Դրույթյունը փոխվեց միայն 1827 թ. սկզբներից, երբ ուսուսկական զորքերի հաջողված հակահարձակման և Փամբակ-Շորաքյալի դիստանցիայի ազատագրման հետևանքով ռազմական գործողությունները տեղափոխվեցին Երևանյան թատերաբեմ: Արդեն այդ շրջանում Արևելյան Հայաստանի ու Վրաստանի տարածքներից գաղթեցին և Շորաքյալի գավառում հաս-

⁴⁶³ Արուսյան Խ., նշվ. աշխ., հ. 7, էջ 48:

⁴⁶⁴ Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 4, ч. 1, стр. 250.

⁴⁶⁵ Հովհաննիսյան Կ., Արևելյան Հայաստանի ազատագրական շարժման պատմությունից, Եր., 1981, էջ 56:

⁴⁶⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, գործ 120, էջ 1:

տատվեցին 50-60 ընտանիքներ: Եվս 40-50 ընտանիքներ էլ գավառում հաստատվեցին ուսուսկական պատերազմից հետո Արևելյան Հայաստան գաղթած պարսկահատակ հայերի թվից, այնպես որ 1828 թ. վերջերին՝ արևմտահայերի գաղթի նախօրեին, գավառում արդեն կար 26 գյուղ՝ 280-300 ընտանիք բնակչությամբ:

Այսպիսին էր ժողովրդագրական իրավիճակը Շորաքյալի գավառում մինչև արևմտահայերի գաղթը: 1829-1831 թթ. Արևմտյան Հայաստանի տարբեր փաշայություններից Շորաքյալի գավառ գաղթեցին շուրջ 3480 ընտանիքներ, գրանցվեց գավառի բնակչության թվի կրտուռակ աճ: Նախկին 20 կիսավեր ու գրեթե անմարդաբնակ գյուղերի փոխարեն 1832 թ. գավառի գյուղերի թիվը հասավ 76-ի, իսկ բնակչությունը՝ 3866 ընտանիքի կամ 21695 մարդու, ընդ որում, 1350 ընտանիք կամ 7250 մարդ (3980-ը՝ արական, 3270-ը՝ իգական սեռի) բնակվում էր միայն Գյուլմրիում⁴⁶⁷, իսկ մնացած 2516 ընտանիքը կամ 14445 մարդ՝ գավառի 76 գյուղերում⁴⁶⁸:

Աղյուսակ 13. Շորաքյալի գավառի ժողովրդագրական դրությունը 1832թ.՝ ըստ «Проверка камерального описания Шурагельского участка Александропольского уезда Грузино-Имеретинской губернии составленная в 1842 году» ձեռագիր մատյանների

Գյուղի անունը	Բնակչությունը				Դավանանքը	Այդ թվում մահմեդական			
	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.		ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.
1. Դահարլի	64	183	160	343	հայ առաք.				
2. Բայանդուր	52	165	138	303	—				
3. Ղափլի	24	70	57	127	—				
4. Զյալալի	12	42	32	74	—				
5. Թավշանդշլաղ	27	78	64	142	—				
6. Ղազարապատ	54	194	128	322	—				
7. Սվանվերդի	42	138	119	257	—				
8. Աղին	28	79	62	141	—				
9. Ղեղալ	17	50	44	94	—				
10. Չիրալի	17	68	48	116	—				
11. Բոզդոդան	13	34	36	70	—				
12. Ղզրքիլիսա	26	86	68	154	—				
13. Հոռոմ	59	167	145	312	—				

⁴⁶⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 83, 84:

⁴⁶⁸ Նույն տեղում, գործ 85, 86, 87:

14.Սոնգուռլի	17	63	31	94	—				
15.Սարիբաշ	8	21	21	42	—				
16.Արմուքլի	23	62	52	114	—				
17.Մահմուդջուղ	60	212	137	349	—				
18.Դիչաղ	13	37	46	83	—				
19.Բաշգյուղ	18	87	62	149	—				
20.Փոքր Արղիսկալի	13	41	31	72	—				
21.Մեծ Արղիսկալի	39	127	88	215	—				
22.Եզանլար	34	112	93	205	—				
23.Դուլիջան	34	99	80	179	հայ առաք. և մահմեդ.	6	12	10	22
24.Դասմալի	16	48	39	87	հայ առաք.	2	2	2	4
25.Փոքր Բեքանդ	26	96	82	178	—				
26.Քյաֆթառլի	23	74	60	134	—				
27.Դազանչի	52	168	113	281	—				
28.Մեջիսլի	31	135	96	231	—				
29.Դուրնիդըշլաղ	7	25	11	36	հայ առաք. և մահմեդ.	2	3	2	5
30. Իմիրխանլի	30	104	86	190	հայ առաք.				
31.Թալիբօղլի	18	60	54	114	—				
32.Ճովխանլի	19	74	51	125	—				
33.Մոլլա Գյոկչա	59	225	146	371	—				
34.Բողազ քեսան	35	101	82	183	—				
35.Սոգուրլի	74	229	193	422	—				
36.Թոմարտաշ	32	112	90	202	—				
37.Մեծ Քյալիանակ	71	235	150	385	—				
38.Զրախլի	16	61	39	100	—				
39.Փոքր Քյալիանակ	17	68	50	118	—				
40.Զոռլի	5	19	8	27	—				
41.Փալուրլի	13	26	34	60	—				
42. Հաջինազար - ղուլի	42	137	90	227	—				
43.Գյուրջի-յոլ	27	104	76	180	—				
44.Շիշթալիա	10	34	30	64	—				
45.Ճզխլար	24	102	72	174	—				
46.Թաքմալի	20	64	66	130	—				
47.Ալլաքիլիսա	7	22	6	28	մահմեդ.	7	22	6	28
48.Բանդևան	27	107	96	203	հայ առաք.				
49.Ջելար կեչուտ	33	110	97	207	—				
50.Դարբանդ	25	91	70	161	—				
51.Սարիար	42	115	101	216	—				
52. Շիրվանջուղ	56	169	152	321	—				

53.Փոքր Քեթի	18	39	64	103	—				
54.Նորաշեն	33	93	70	163	—				
55.Թափաղուլակ	27	92	66	158	—				
56.Իլխիարի	69	203	131	334	—				
57.Դըրխաղաղման	37	107	75	182	—				
58.Դուրաթ	23	64	58	122	հայ առաք. մահմեդ.	2	5	3	8
59.Հայկական Գյո- զաղարա	16	56	45	101	հայ առաք.				
60. Ջաջուռ	72	236	148	384	—				
61. Աղբիլիսա	37	117	100	217	—				
62. Արղիսկալի 3-րդ	32	92	78	170	—				
63.Դոնախաղան	40	130	95	225	—				
64. Թոփառլի	52	141	98	239	—				
65. Օրթաքիլիսա	35	109	78	187	—				
66. Մեծ Փեթի	47	136	96	232	—				
67. Եսաուլ	34	108	75	183	—				
68. Կապս	31	64	54	118	—				
69. Իլլիքիլիսա	32	91	73	164	—				
70. Փոքր Դանլիջա	14	44	40	84	—				
71. Մեծ Դանլիջա	23	66	45	111	—				
72. Արթիկ	101	336	307	643	—				
73. Փոքր Դարաքի- լիսա	100	293	244	537	—				
74. Դուզքենդ	46	187	191	378	—				
75. Դիրաքլար	31	99	75	174	—				
76.Թաքար. Գյոզալ- ղարա	15	3	28	61	մահմեդ.	15	33	28	61
Ընդամենը՝	2516	8100	6345	14445		34	77	51	128

Գավառի գյուղական բնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ 2482 ընտանիքը կամ 14317 մարդ, որ կազմում էր գավառի գյուղաբնակների 98,6%-ը, հայեր էին և բնակվում էին Շորագյալի 74 գյուղերում, այդ թվում չորսում՝ Ղուլիջանում, Դասմալիում, Ղութնիղջաղում և Ղուղաթում՝ 12 ընտանիք կամ 39 մարդ (22-ը՝ արական, 17-ը՝ իգական սեռի) կազմող մահմեդականների հետ համատեղ: Գավառի ևս երկու գյուղերում՝ Թաթարական Գյոզաղարայում և Ալլաքիլիսայում բնակվում էին միայն մահմեդականներ՝ 22 ընտանիք կամ 89 մարդ (55-ը՝ արական, 34-ը՝ իգական սեռի): 1828-1831 թթ. գաղթերի հետևանքով գավառի գյուղաբնակների թիվը նվազագույն 175 ընտանիքից կամ 980 մարդուց (1828 թ.), որից 25 ընտանիքը կամ 92 մարդ մահմեդականներ էին (50-ը՝ արական, 42-ը՝ իգական սեռի), աճեց մինչև 2516

ընտանիքի կամ 14445 մարդու, ընդ որում մահմեդականների թիվը պակասելու կամ գոնե անփոփոխ մնալու փոխարեն հասավ մինչև 34 ընտանիքի (128 մարդու)՝ կազմելով գավառի գյուղերում ապրողների 1,4 %:

Հատկանշական է, որ այս խնդրին՝ պարսկահայատակ հայերի և արևմտահայերի ներգաղթից հետո Շորապյալի գավառի ժողովրդագրական դրուժյանը անդրադառնալիս Հ. Սարգսյանն իր «Население Восточной Армении в XIX-начале XXвв.» աշխատության մեջ, օգտվելով այն նույն աղբյուրներից, ինչ և մենք⁴⁶⁹, գրում է, թե 1828-1831 թթ. զանգվածային գաղթների արդյունքում Շորապյալի գավառի ազգաբնակչության թիվը հասավ 4220 ընտանիքի կամ 23050 մարդու (13450-ը՝ արական, 9600-ը՝ իգական սեռի), որից 2870 ընտանիքը կամ 15800 մարդը (9470-ը՝ արական, 6330-ը՝ իգական սեռի)՝ հեղինակի կարծիքով գավառի գյուղական ազգաբնակչությունն էր, իսկ մնացած 1350 ընտանիքը կամ 7250 մարդը՝ Գյումրունը⁴⁷⁰: Համակարծիք լինելով Հ. Սարգսյանի հետ Գյումրու բնակչության թվի հարցում, այնուամենայնիվ չենք կիսում նրա կողմից առաջ քաշված տեսակետը Շորապյալի գավառում 1832 թ. ընդհանուր առմամբ 4220 ընտանիքի և այդ թվից 2870 ընտանիքի՝ գավառի 76 գյուղերում առկայության մասին: Տարբերությունն ապաստանելով, կարծում ենք, հետևյալն է. ՀՀ ՊԿՊ արխիվում պահվող 85 և 86 համարանիշերը կրող փաստաթղթերն ունեն երկու վերնագրեր՝ «Проверка камерального описания Шурагельского участка Александропольского уезда Грузино-Имеретинской губернии составленная в 1842 году» և «О Турецких переселенцах»: Հավանաբար Հ. Սարգսյանը կողմնորոշվել է նշված վերնագրերից վերջինով և 1842-ով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգման» արդյունքներն ամբողջությամբ վերագրել է միայն 1832 թվականին, քանզի միայն այս կերպ կարելի է բացատրել Շորապյալի գավառում 1832 թ. ազգաբնակչության թվի նման բարձր ցուցանիշը: Այնուհետև շարունակելով իր խոսքը, հեղինակը նշում է, թե ևս մեկ աշխարհագիր Շորապյալի գավառում անցկացվել է արդեն 1842 թվականին⁴⁷¹:

Նախևառաջ նշենք, որ 1842 թ. Շորապյալի գավառում նոր աշխարհագիր չի անցկացվել, ուրեմն 1842-ով թվագրված «Проверка камерального описания Шурагельского участка Александропольского уезда Грузино-Имеретинской губернии» վերնագրով ձեռագրերն առանձին աշխարհագրեր չեն: Ուղղակի 1842 թվականից առաջ կատարվել է «կամերալ ցուցակագրման վերստուգում», որի արդյունքները, հատոր առ հատոր հավաքվելով, կազմվել են 1842 թ.: Իսկ որպես

⁴⁶⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, գործ 83, 84, 85, 86, 87:

⁴⁷⁰ Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX-начале XXв., Ер., 2002, стр. 93.

⁴⁷¹ Նույն տեղում, էջ 101-103:

մեր ասածի ապացույց՝ նշենք, որ Զ. Կորկոտյանն իր «Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում» աշխատության մեջ սույն խնդրի մասին գրում է. «Հենինական քաղաքի Բ աշխարհագրի յերկհատոր ձեռագրերի կողի վրա գրված է «1842 թ.» , բայց ներսում գրված է «Камеральное описание 1839 года»»⁴⁷²:

Այժմ անդրադառնանք ներգաղթներից հետո Շորապյալի գավառի ժողովրդագրական դրուժյունը նկարագրելիս՝ մեր և Հ. Սարգսյանի կողմից ներկայացված թվային տվյալների տարբերության հարցին: Չնայած այն բանին, որ 1830-ական թվականներին անցկացված աշխարհագրերի ժամանակ բացթողումներն անխուսափելի էին, կա փոքրահասակների ակնբախ թերհաշվառում, երբ տասնյակ ընտանիքների շարքում 1-5 տարեկան երեխաների կարելի է հանդիպել հազիվ մեկ-երկուսում, իսկ «0» տարեկաններ ընդհանրապես գոյություն չունեն, աշխարհագրի մեջ չեն մտել արտոնյալ դասակարգերը (ազնվականներ, հոգևորականներ և այլն), ինչպես նաև ոչ պետական հողերի վրա բռնակվողները և այլն: Բայց և այնպես կար մի ոգևորիչ փաստ՝ 1842-ով թվագրված «Проверка камерального описания» ձեռագրերը հնարավորություն են ընձեռում հանելու նորեկներին բնակչության ընդհանուր թվից: Դրանք 1842 թ. ձեռագրերում յուրաքանչյուր գյուղի բնակչության վերաբերյալ տեղեկության վերջում գրված են «Новые поселенцы» վերնագրի տակ: Այսինքն վերոհիշյալ ձեռագրերը, ինչպես արդեն մեկ անգամ նշել ենք, թույլ են տալիս միաժամանակ առանձնացնելու 1828-1831 թթ. գաղթածներին և 1830-1840 թթ. ընթացքում վերաբնակվածներին:

Հավանաբար հմուտ ազգագրագետի աչքից վրիպել է ձեռագրերում գոյություն ունեցող վերոհիշյալ բաժանումը, ինչն էլ հիմք է հանդիսացել փաստաթղթերի թվային տվյալներն ամբողջությամբ վերագրելու միայն բնիկ շորապյալցիներին ու 1828-1831 թթ. ընթացքում գաղթածներին և 1832 թ. Շորապյալի գավառի ժողովրդագրական դրուժյան վերաբերյալ ստանալու հետևյալ պատկերը. 4220 ընտանիք կամ 23050 մարդ (ավելի հավանական ենք համարում նույն ձեռագրերն ուսումնասիրելիս մեր ստացած 4180 ընտանիք կամ 23117 մարդ թիվը): Սա մի թիվ է, որ մեր կարծիքով ներկայացնում է գավառի ժողովրդագրական իրավիճակն արդեն 1830-ական թթ. վերջերին և 1840-ական թթ. սկզբներին, այսինքն վերոհիշյալ ձեռագրերի կազմավորման ուղղակի նախօրին: Իսկ մինչ այդ տեղի ունեցան հետևյալ դեպքերը:

1828-1831 թթ. զանգվածային ներգաղթներից անմիջապես հետո դեպի Շորապյալի գավառ սկսվեց ներգաղթի մի նոր փուլ ևս՝ արդեն Արևելյան Հայաստանի տարածքից՝ Ապարանից, Փամբակից, Մալկայից:

⁴⁷² Կորկոտյան Զ., նշվ. աշխ., էջ XXVIII:

Այսպես, 1833 թ. սկզբներին Ապարանի մահալի թաքավորի գյուղի բնակիչ Հակոբ Բաղդասարովի մահից հետո, Շորագյալի գավառի Մեծ Ղանլիջ գյուղ են գաղթում նրա ալիին՝ Գյուլգազը, որդին թորոսը և դուստրը՝ Մարիամը:⁴⁷³ Նույն թվականին Ջանգիի մահալի Ջանգի թափա գյուղից գաղթում և Շորագյալի գավառի Սարիբաշ (Հայկասար) գյուղում է հաստատվում Մկրտիչ Ամիրովն իր հարազատներով՝ 5 ընտանիք կամ 21 մարդ⁴⁷⁴, իսկ 1834 թ. ապրիլի վերջերին Ապարանում գաղթականների պրիստավ Կուրգանովի թուլյությունից հետո Շորագյալի գավառի Ղազարապատ և Աղին գյուղերում են վերահաստատվում Ապարանի մահալի Ղոնդաղսազ գյուղից ելած 50 ընտանիքներ կամ 216 մարդ (118-ը՝ արական, 98-ը՝ իգական սեռի):⁴⁷⁵ 1834 թ. մայիսի 23-ին Ապարանի Սարիբուղազ գյուղից Շորագյալի գավառի Սվանվերդի գյուղում են տեղավորվում նախկինում Պարսկաստանից գաղթած Մարկոս Սարգիսովի, Օհան և Սարգիս Հարությունյանների ընտանիքները՝ 22 մարդ:⁴⁷⁶ Ապարանի մահալից դեպի Շորագյալի գավառ նախկին պարսկահայտակ Հայերի վերաբնակեցումը շարունակվում է նաև հաջորդ ամիսներին: Հունիսի սկզբներին Բաշ Ապարանից Շորագյալի Փոքր Բյափանակ գյուղում է վերահաստատվում 1828 թ. Պարսկաստանից գաղթած Հովհան Հախնազարովն իր ընտանիքով (5 մարդ),⁴⁷⁷ 7 մարդ՝ Հայրապետ թորոսովի ընտանիքը, Փոքր Բեքանտ է տեղափոխվում Ապարանի Աբմաքենտ գյուղից, 5 ընտանիքներ էլ՝ Հովհաննես Հազարանովի, Սիմոն Սարգիսովի, Մուրադ Հակոբովի, Գասպար Մելիքովի և Սարգիս Թաթոսովի գլխավորությամբ, համաձայն Ապարանում գաղթականների պրիստավ Կուրգանովի 1834 թ. հունիսի 29-ին Հայկական մարզի կառավարությանը ներկայացրած զեկուցագրի, Ջանգիի մահալի Մալիքենդ գյուղից տեղափոխվել էին Գյումրի գյուղ:⁴⁷⁸ Նույն այդ ժամանակահատվածում Գյումրիում էին վերահաստատվել նաև Փամբակի Ղարաքիլիսա գյուղից գաղթած մոտ 100-110 ընտանիք նախկին էրզրումցիներ⁴⁷⁹, իսկ գավառի գյուղերում՝ 182 ընտանիք կամ 674 մարդ (տվյալները վերաբերում են միայն արական սեռին)՝ գաղթած Ծալկայի շրջանից:⁴⁸⁰

⁴⁷³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 90, ցուցակ 1, գործ 445, էջ 68-70:

⁴⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 76-80:

⁴⁷⁵ Նույն տեղում, գործ 447, էջ 7:

⁴⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 1-4:

⁴⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 11-12:

⁴⁷⁸ Նույն տեղում, գործ 447, էջ 32-33:

⁴⁷⁹ Զաջբերունի, Ղարաքիլիսա, «Անդու Հայաստանի», 27 հունվարի, N 3, Թիֆլիս, 1873, էջ 3-4:

⁴⁸⁰ Обзорение российских владений за Кавказом, ч. 2, стр. 304: Պարսամյան, Հայ ազգագրական շարժումների պատմությունից, Եր., 1958, էջ 85:

1830-ական թվականների կեսերին գրանցված այս նոր ներգաղթը դեպի Շորագյալի գավառ, մեր կարծիքով պիտի որ ընդունած լիներ շատ ավելի մեծ մասշտաբներ, քանզի 1842-ով թվագրված «Կամերալ շուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերում նորեկ բնակչությանը հասցված գյուղերի թիվը հասնում էր 30-ի, իսկ դրանցում տեղավորվածների թիվը՝ 314 ընտանիքի կամ 1422 մարդու (796-ը՝ արական, 626-ը՝ իգական)⁴⁸¹: Այս ամենի հետևանքով է, որ արդեն XIX դ. 30-ական թվականների վերջին գավառի ազգաբնակչության թիվը հասավ ընդհանուր 4180 ընտանիքի կամ 23117 մարդու (12876-ը՝ արական, 10241-ը՝ իգական սեռի), որից գավառի միայն գյուղական բնակչությունը կազմում էր 2830 ընտանիք կամ 15867 մարդ (8896-ը՝ արական, 6791-ը՝ իգական սեռի):

Այսպիսին էր Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական վիճակը 1828-1831 թթ. գաղթներից հետո և մինչև 30-ական թթ. վերջերը, այսինքն՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծման նախօրեին:

Աղյուսակ 14. Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական դրությունը XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին

Գյուղի անունը	1830-84թթ. գաղթածներ				Դավանանք	1842թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով			
	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.		ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.
1. Դահարլի					հայ առաք.	64	183	160	343
2. Բայանդուր						52	165	138	303
3. Դափի						24	70	57	127
4. Քելալի	11	29	25	54		23	71	57	128
5. Դազարապատ	30	71	62	133		84	265	190	455
6. Թալվանդըշլաղ	16	36	31	67		43	114	95	209
7. Սվանվերդի	8	26	21	47		42	138	119	257
8. Աղին	20	47	36	83		28	79	62	141
9. Ղեղաչ	3	4	3	7		17	50	44	94
10. Չիբալի	8	19	8	27		17	68	48	116
11. Դղըքիլիսա	22	55	41	96		26	86	68	154
12. Բոզդուղան	8	23	16	39		13	34	36	70
13. Հոռոմ					հայ առաք. բոշա	55	167	145	312
14. Սոնգուլի	12	27	26	53	հայ առաք.	4	--	--	--
						29	90	57	147

⁴⁸¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 29-30, 35-37, 83, 103-105, 107-108, 114, 135-138, 144-147, 162-165, 193-194, 200-202, 233, 314-316, 321-323, գործ 86, էջ 3-5, 12, 36, 304-305, 336-338:

15. Սարիբաշ	5	14	7	21		13	35	28	63
16. Արմուսի	2	5	3	8		25	67	55	122
17. Մահմուդջուղ						60	212	137	349
18. Ղալալ	17	50	30	80		30	87	76	163
19. Բաշգյուղ	16	47	36	83		34	134	98	232
20. Փոքր Արղիս-վալի	13	44	40	83		26	85	71	156
21. Սեծ Արղիսվալի	17	39	27	66		56	166	115	281
22. Եզանլար						34	112	93	205
23. Ղուլիջան					հայ առաք. մահմեդ.	28 6	87 12	70 10	157 22
24. Ղասմալի	4	8	7	15	հայ առաք. մահմեդ.	18 2	54 2	44 2	98 4
25. Փոքր Բերանդ	9	24	15	39	հայ առաք.	35	120	97	217
26. Զյաֆթառլի	9	19	20	39		32	93	80	173
27. Ղազանչի						52	168	113	281
28. Սեջիտլի						31	135	96	231
29. Ղութնիդլաղ	3	8	4	12	հայ առաք. մահմեդ.	8 2	30 3	13 2	43 5
30. Իմիրխանլի	3	8	6	14	հայ առաք.	33	112	92	204
31. Թալիբօղլի						18	60	54	114
32. Ճյուլխանլի						19	74	51	125
33. Մոլլա գյուլչա						59	225	146	371
34. Բողագքեսան						35	101	82	183
35. Սոգուրլի						74	229	193	422
36. Թումարտաշ						32	112	90	202
37. Սեծ Զյափա-նակ						71	235	150	385
38. Չրախլի	9	28	34	62		25	89	73	162
39. Փոքր Զյափա-նակ	12	33	30	63		29	101	80	181
40. Չոռլի	9	36	31	67		14	55	39	94
41. Գյուրջի յուլ						27	104	76	180
42. Փալուքլի	9	36	31	67		22	62	65	127
43. Հաջինազարդուլի						42	137	90	227
44. Շիշթափա						10	34	30	64
45. Ճզխլար	1	1	3	4		25	103	75	178
46. Թաքմալի						20	64	66	130
47. Ալլահքիլիսա					մահմեդ.	7	22	6	28
48. Բանդեկան					հայ առաք.	27	107	96	203
49. Ջելար կեչուտ						33	110	97	207

50. Դարբանդ						25	91	70	161
51. Սարիար						42	115	101	216
52. Շիրվանջուղ						56	169	152	321
53. Փոքր Զեքի						18	39	64	103
54. Նորաշեն						33	93	70	163
55. Թափաղուլակ						27	92	66	158
56. Իլիսիարի						69	203	131	334
57. Ղըրխդագիր ման						37	107	75	182
58. Ղուղաթ					հայ առաք. մահմեդ.	21 2	59 5	55 3	114 8
59. Հայկական Գյոզալդարա					հայ առաք.	16	56	45	101
60. Ջաջուռ						72	236	148	384
61. Աղբիլիսա						37	117	100	217
62. Արղիսվալի 3-րդ						32	92	78	170
63. Ղոմախդուն						40	130	95	225
64. Թոփառլի						52	141	98	239
65. Օրթաքիլիսա						35	109	78	187
66. Սեծ Զեքի						47	136	96	232
67. Եսաուլ						34	108	75	183
68. Թաթարական Գյոզալդարա					մահմեդ.	15	33	28	61
69. Իլիքիլիսա					հայ առաք.	32	91	73	164
70. Փոքր Ղանլիջա						14	44	40	84
71. Արթիկ	10	22	18	40		111	358	325	683
72. Սեծ Ղանլիջա	8	19	10	29		31	85	55	140
73. Փոքր Ղարա-քիլիսա						100	293	244	537
74. Դուզենդ	15	37	25	62		61	224	216	440
75. Դիրաքլար	5	15	9	24		36	114	84	198
76. Կապս						31	64	54	118
Ընդամենը՝	314	796	626	1422		2830	8896	6971	15867

Այսպիսին էր Շորադյալի գավառի ժողովրդագրական վիճակը 1828-1831 թթ. գաղթերից հետո և մինչև 30-ական թթ. վերջերը, այսինքն՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծման նախօրեին:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱԿԱՐԳՈՒՄ

Ա) Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմավորումն ու վարչատարածքային սահմանները XIX դարի 30-40-ական թթ.

Տարածաշրջանում կուտակված ռազմաքաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, ազգային և հոգևոր խնդիրների առավել նպատակահարմար լուծումների որոնման հրամայական անհրաժեշտությունը հանգեցրեց Ռուսաստանի Անդրկովկասյան տիրույթների վարչատարածքային նոր բաժանումների, որոնք սկսեցին կյանքի կոչվել 1840 թ. սկսած:

Ի դեպ, XIX դարի 30-ական թվականները հիմնականում նշանակալից եղան Շիրակի և ամբողջ Արևելյան Հայաստանի պատմության մեջ շատ բանով կանխորոշելով խնդրո առարկա տարածքի տեղն ու նշանակությունը Անդրկովկասի հետագա վարչատարածքային բաժանումների համակարգում: Այս տեսակետից XIX դ. 30-ական թվականները նշանավորվեցին մի քանի իրադարձություններով, որոնք մեր կարծիքով էական ազդեցություն ունեցան և նախապատրաստեցին 1840-ական թվականների վարչաքաղաքական այնքան կարևոր բարեփոխումները:

Այսպես, ցարին ներկայացրած 1829 թ. մայիսի 19-ի իր գեկուցադրում կոմս Պասկևիչին առաջինն ահազանգեց անդրկովկասյան երկրամասում գոյություն ունեցող կառավարման մեխանիզմի անարդյունավետության վերաբերյալ:⁴⁸² «Գավառներում և դիստանցիաներում, գրեթե հր Պասկևիչը-ժողովուրդը մեծ հալածանքներ է կրում, պաշտոնատներում գործերն ընթանում են կողմնակալորեն, բնակիչները օրենքներում առհասարակ քիչ են գտնում հովանավորություն և իրենց կարիքների նկատմամբ ուշադրություն, իսկ վրացական դիստանցիաներում և մահմեդական պրովինցիաներում գլխավոր պրիստավներն ու պարետներն իրենց համարում են «սեփական կալվածքների ինքնիշխան կալվածատերեր»:⁴⁸³

Անդրկովկասյան երկրամասը վարչականորեն բաժանված էր վեց միանգամայն տարաբնույթ միավորների՝ 1. Վրաստան՝ բաղկացած վեց

գավառներից, 2. հինգ դիստանցիաներ՝ Բորչալուի, Ղազախի, Շամշադինի, Փամբակի և Շորապալի, 3. յոթ պրովինցիաներ՝ Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Ղուբայի, Ախալցխայի, Դերբենդի և Բաքվի, 4. չորս մարզեր՝ Իմերեթիայի, Մինգրելիայի, Գուրիայի և Հայկական, 5. Թալիշի խանություն, 6. լեռնային տարբեր ժողովուրդների զբաղեցրած տարածքներ:⁴⁸⁴

Սրանք իրարից տարբերվում էին ոչ միայն Ռուսաստանին անցնելու ժամանակով, այլև իրենց վարչաձևերով: Վրաստանի ամեն մի գավառ ուներ իր վարչությունը: Իմերեթիան, որպես առանձին մարզ, կառավարվում էր զինվորական պարետի կողմից: Գուրիան կառավարվում էր ռուսական զինվորական պետին առընթեր իշխանների խորհուրդը: Ադրբեջանական պրովինցիաներում կառավարումը զինվորական պարետների ձեռքում էր: Թալիշի նախկին խանությունը ղեկավարվում էր ռուսական բանակի սպաներից կազմված մարզային վարչությունը: Հայկական մարզում հիմնվել էր ժամանակավոր վարչություն՝ մարզային պետի գլխավորությամբ, իսկ տեղերում իշխանությունն իրականացնում էին նախնիները (տեղապահները): Եթե այս ամենին ավելացնենք պաշտոնատար անձանց իրավունքների ու պարտականությունների կատարյալ անորոշակիությունն ու խառնաշփոթությունը, ինչպես նաև տարբեր մարզերում և օկրուգներում հարկերի անհամաչափությունն ու անմիօրինակությունը, ապա պարզ կդառնա անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման համակարգի խառնիճաղանջ պատկերը: Այս ամենի վերաբերյալ իր մտահոգությունը 1830 թ. ապրիլի 24-ին ցարին ուղղված իր գեկուցադրում բավականին իրատեսորեն էր ներկայացնում Պասկևիչը՝ շեշտելով, թե Անդրկովկասում «միասնություն չկա ո՛չ կառավարման ձևերում, ո՛չ օրենքներում, ո՛չ էլ ֆինանսական համակարգում: Այդ պատճառով էլ... ժողովուրդն ընտելանում է կասկածի տակ առնելու մեր կառավարման կայունությունը և չի վստահում... կառավարության միջոցառումներին»:⁴⁸⁵ Որպես իշխանությունների կորսված հեղինակության ու վստահության վերականգնման լավագույն միջոց, Պասկևիչն առաջարկում էր արմատապես փոխել Անդրկովկասի մինչ այդ գործող վարչատարածքային կառուցվածքը և ներկայացնում էր իր կազմած նախագիծը, ըստ որի՝ բոլոր գրավված տարածքների վրա ստեղծվելու էր երկու նահանգ և մեկ մարզ:⁴⁸⁶ Նահանգներից մեկը կոչվելու էր Վրացական և իր կազմում ունենալու էր 10 գավառներ՝ 1. Թիֆլիսի, 2. Սղնախի, 3. Թելավի, 4. Դուշեթի,

⁴⁸⁴ Эсадзе С., Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1, Тифлис, 1907, стр. 65.

⁴⁸⁵ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. 1, М.-Л., 1936, стр. 233-234.

⁴⁸⁶ Документы и материалы по истории армянского народа..., док. 6, стр. 56; АКАК, т. 7, стр. 37-38.

⁴⁸² АКАК, т. 7, стр. 18-20.

⁴⁸³ Туляев В., Восточная Армения в составе России, Ер., 1989, стр. 29: Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 226:

5. Իմերեթի, 6. Գորիի, 7. Գուրիի, 8. Ախալցխայի, 9. Ախալքալաքի, 10-րդ գավառը կազմվելու էր Ղազարից և Բորչալուի մի մասից: Մյուս նահանգը կոչվելու էր Ինքնակալ կայսեր ցանկությունը և ունենալու էր 8 մահմեդական գավառ՝ 1. Ելիզավետպոլի Շամաղիին դիստանցիայով, 2. Ղարաբաղի, 3. Թալիշի, 4. Շաքիի, 5. Շիրվանի, 6. Բաքվի, 7. Ղուբայի և 8. Դերբենդի: Երրորդ վարչատարածքային միավորը, ըստ նախագծի հեղինակի, հանդիսանալու էր Հայկական մարզը՝ 4 գավառներով. 1. Փամբակ-Շորաքալի, 2. Երևանի, 3. Կողբի և 4. Նախիջևանի: Ընդ որում, հիշյալ վարչական երեք միավորները ունենալու էին հետևյալ քաղաքները. Վրացական նահանգում՝ Թիֆլիս, գավառներում՝ Դուշեթ, Թելավ, Սղնախ, Գորի, Բուխարա, Օզուրգեթ, Ախալցխա, Ախալքալաք: Երկրորդ նահանգի կենտրոն էր առաջարկվում Հին Շամախին կամ Բաքուն, իսկ գավառական կենտրոններ՝ Ելիզավետպոլը, Նուխին, Շուշին, Լենքորանը, Ղուբան և Դերբենդը: Հայկական մարզի կենտրոն էր լինելու Երևանը, գավառական կենտրոններ՝ Գյումրին կամ Փոքր Ղարաքիլիսան, Կողբն ու Նախիջևանը:

Վերահիշյալ նախագծի ստեղծման գործում իրենց դերակատարումն ունեցան նաև սենատորներ Պ. Բուխարսովն ու Ե. Մեչենիկովը, որ տվյալ պաշին գտնվում էին Անդրկովկասում և զբաղված էին տեղական չինովնիկների անօրինությունների բացահայտմամբ⁴⁸⁷: Գլխավոր հրամանատարին ներկայացրած իրենց հաշվետվության մեջ ներառված էին, թե «ստացված տեղեկությունները պարզորեն ու համոզիչ կերպով բացահայտում են, որ... այն օրենքները, որոնց վրա այստեղ հիմնվում են բոլոր գործերի վերաբերյալ ընդունված որոշումները, հետևյալն են՝ ռուսական, Վախթանգ Թագավորի, հայկական, հունական օրենքներ, իսկ մահմեդական պրովինցիաներում հրամայված է հետևել այն օրենքներին ու վարմունքներին, որոնք կային խաների ժամանակ: Հազիվ թե գոյություն ունենա նման քառսի մեկ այլ օրինակ»⁴⁸⁸: Սենատորները ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու լավագույն միջոց էին դիտում Պասկևիչի առաջարկությունն Անդրկովկասում ռուսական օրենսդրություն և կառավարչական մտցնելու և երկրամասը երկու նահանգների ու մեկ մարզի բաժանելու վերաբերյալ: Նախագիծը 1830 թ. ապրիլի վերջին ներկայացվեց Նիկոլայ Ա-ին, բավականին տեղական մի ժամանակահատվածի մեջ քննարկվեց տարբեր առաջարկներով և 1833 թ. մայիսի 12-25-ին սենատորներ Պ. Բուխարսովի և Ե. Մեչենիկովի դիտողություններով ներկայացվեց Պետական խորհուրդը⁴⁸⁹: Սակայն Պասկևիչի առաջարկը, որն ավելի ընդունելի էր հայերիս համար, մասնավորապես՝ հայաշատ տարածքները մեկ վարչա-

կան միավորի կազմում ներառելու նրա ցանկությունն տեսակետից, անհրաժեշտ պաշտպանություն չգտնելով մերժվեց, իսկ ողջ Անդրկովկասում այնքան կարևոր բարեփոխումների հարցն էլ մի տեղական ժամանակով հետաձգվեց: Փոխարենը՝ 1833 թ. մայիսի 25-ին Պետական խորհրդի որոշումով ռազմական նախարար Ա. Ջերնիշևի գլխավորությամբ ստեղծվեց «Երկրամասի կառուցվածքի» հարցերը քննելու իրավասու «Անդրկովկասյան երկրամասի բարեկարգման կոմիտե», որն առաջարկեց երկրամասն անվանել «Անդրկովկասյան Ռուսաստան» և բաժանել երկու պրովինցիաների՝ Արևմտյան, որ կազմված էր լինելու բացառապես քրիստոնյա բնակչություն ունեցող շրջաններից, այդ թվում նաև Հայկական մարզից՝ Թիֆլիս կենտրոնով և Արևելյան (մահմեդական)՝ Բաքու գլխավոր քաղաքով: 1834 թ. վերջերին այս նախագիծը քննարկման դրվեց Պետական խորհրդում և նույնպես մերժվեց: Այնուհետև տարածաշրջանում տեղի ունեցան բավականին հետաքրքիր իրադարձություններ՝ կապված մասնավորապես հայ եկեղեցու հետ, որը հայոց պետականության կորստից հետո դարձրեց շարունակ եղել և մնում էր որպես հայ ժողովրդի տարանջատված ու տարբեր պետությունների տիրապետության տակ գտնվող հատվածները շարժապոկ համազգային միակ կառույցը:

1836 թ. մարտի 11-ին Նիկոլայ Ա-ի կողմից հաստատվեց հայ եկեղեցու կանոնադրություն⁴⁹⁰, որը պատմության մեջ մտավ «Պոլոժենիե» անունով: Այն ղեկավարվեց հայ եկեղեցու ու ժողովրդական լայն զանգվածների կողմից և որպես եկեղեցու իրավունքները սահմանափակող ու ազգային ավանդույթները ոտնահարող օրենք՝ բացասաբար գնահատվեց ժամանակակիցների կողմից: Հայ եկեղեցու «բարենորոգության» վերաբերյալ ծրագրերը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ևս մի քայլ՝ Արևելյան Հայաստանում և առհասարակ ամբողջ Անդրկովկասում ցարական կառավարության դերքերն ամրապնդելու համար ամուր հենարան ստեղծելու և տեղական ժողովուրդների վարչական ու օրենսդրական կյանքում իրեն անհրաժեշտ նորամուծություններն աստիճանաբար մտցնելու փորձ՝ գործընթաց, որը որոշ ընդհատումներով շարունակվեց գրեթե ողջ XIX դարի ընթացքում:

1840 թ. ապրիլի 10-ին բարձրագույն հրամանով հաստատվեց ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասի բարեփոխման ծրագրերը: Հետայսու այն բաժանվելու էր երկու հսկայական հատվածների: Դրանցից առաջինը Վրացախմբեթական նահանգն էր, որն ընդգրկում էր երկրամասի մեծ մասը, ունենալու էր 11 գավառներ՝ Թիֆլիսի, Գորիի, Թելավի, Բե-

⁴⁸⁷ АКАК, т. 7, стр. 461-465.

⁴⁸⁸ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане..., ч. 1, стр. 208.

⁴⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 280-294:

⁴⁹⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 85, էջ 1-14 (Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիվան): Ղլտճյան Ա., Նախագիծ Հայաստանեայց եկեղեցու սահմանադրության, Ալեքսանդրապոլ, 1908: Աղաբեգյան Մ., Խոնդիր կաթողիկոսության Ամենայն Հայոց, Քննություն 1836թ. սահմանադրության (Պոլոժենիայի), Կ. Պոլիս, 1865:

լուկանի, Քուլթայիսի, Ելիզավետպոլի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նախիջևանի, Ախալցխայի, Գուրիայի և 1 նահանգական, 8 գավառային, 3 արտաշտատային քաղաքներ ու 3251 գյուղեր: Երկրորդը Կասպիական մարզն էր՝ նախագծի հեղինակների պնդմամբ՝ երկրամասի իբր թե մահմեդական մասը, որ ունենալու էր 7 գավառներ՝ Շիրվանի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Բաքվի, Թալիշի, Ղուբայի, Դերբենդի և 1 մարզային, 6 գավառական քաղաքներ ու 2232 գյուղեր:⁴⁹¹ Անդրկովկասյան տարածքների վերաձևումը երկու հսկայական հատվածների և ամբողջ երկրամասում ընդհանուր հաշվով 18 գավառների և 72 տեղամասերի (գավառական, շրջաններ) առանձնացումն արմատապես փոխեց երկրամասի վարչատարածքային կառուցվածքը՝ հանգեցնելով նախկինում գոյություն ունեցած մի շարք միավորների կամ լուծարման, կամ դրանց տարածքային նկատելի ձևափոխումների: Ասվածի լավագույն վկայությունը հենց Ալեքսանդրապոլի գավառն է, որը որպես Վրացախմբերթական նահանգի կազմում վարչատարածքային միավոր, ձևավորվեց Փամբակ-Շորապալի դիստանցիային նախկին Բորջալուի գավառի մի հատվածի՝ Լոռու գավառակի (տեղամասի) հավելմամբ:⁴⁹² 1840 թ. ապրիլի 10-ի օրենքը նաև կոչված էր լրջորեն օժանդակելու Անդրկովկասում կառավարման ռուսական ձևեր մտցնելուն: Ինչպես նահանգական և մարզային, այնպես էլ գավառային ատյանները կազմավորվելու էին Ռուսաստանի ներքին նահանգների օրինակով և սկսելու էին գործել կայսրության համար ընդհանուր օրենքներով: Սկսվեց տեղական պաշտոնյաների՝ բեկերի, աղալարների ու մելիքների մասսայական փոխարինումը ռուս չինովնիկներով, ինչի հետևանքով վերջիններիս թիվն երկրամասում կրկնապատկվելով՝ 704-ից հասնում է 1311-ի, 1839 թ. եղած դատական գործերի թիվը 2461-ից 1841 թ. հասնում է մինչև 4846-ի:⁴⁹³ Այդ տեսակետից խիստ հատկանշական է պատկերը նաև մեր քննության առարկա Ալեքսանդրապոլի գավառում: Գավառային վարչության գրասենյակում մինչև 1841 թ. եղած 278 գործի փոխարեն, միայն 1841 թ. ընթացքում կուտակվում է 1601 գործ, որից 267-ը մնում է անկատար: Քաղաքային ոստիկանատանը, որտեղ ռեվիզորների վկայությամբ «գործերն ու նրանց կատարումը ծայր աստիճան անբարեկարգ վիճակում էին գտնվում»⁴⁹⁴, մինչև 1840 թ. քննված գործերի թիվը 60-ից 1841 թ. հասնում է 266-ի: Նույնն էր իրավիճակը նաև գավառի դատարանում, որի վարույթում գործերի թիվը 1840-ի 53-ի փոխարեն 1841 թ. հասնում է 233-ի, իսկ շրջանային վարչությունում տնտեսական գործերի թիվը

⁴⁹¹ Туляк В. Г., *ibid.*, էջ 39:

⁴⁹² Административные отделы Кавказского края, (без мест. и дат.), стр. 17-18.

⁴⁹³ Из записок М. Корфа, Русская старина, т. 101, СПб., 1900, стр. 43.

⁴⁹⁴ Պարսամյան Վ., Յարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում, Եր., 1940, էջ 156:

1840 թ. 133-ի դիմաց 1841 թ. կազմում է 409:⁴⁹⁵

Ընդամենը վեց տարի անց՝ 1846 թ. իրագործվեց Անդրկովկասի հաջորդ թվով չորրորդ վարչատարածքային ձևափոխությունը (Ա. Շահաթունյանը Անդրկովկասյան երկրամասի առաջին վարչատարածքային բաժանում է համարում 1801 թ. Ռուսաստանի կազմում Վրաստանի նահանգի ստեղծումը, հետևաբար 1846 թ. վարչատարածքային ձևափոխությունը կարելի է համարել չորրորդը):⁴⁹⁶ Սրանում, անշուշտ, էական դեր խաղաց նաև 1844 թ. Կովկասի փոխարքայության ստեղծումը: Թեև վերջինիս ստեղծման իրական պատճառները ոչ մի տեղ չեն նշվում, այնուամենայնիվ, այդ մասին ակնարկ կա Նիկոլայ Ա-ի 1844 թ. նոյեմբերի 17-ով թվագրված մի նամակում, ուր փոխարքայության ստեղծումն Անդրկովկասում ներկայացվում է որպես ցարի կողմից Ս. Վրոնցովին «լիակատար վստահության նշան»:⁴⁹⁷ Իր փոխարքայության արդեն երկրորդ տարում Վրոնցովը որոշեց իրականացնել Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր վերաձևում, որի նախագիծը 1846 թ. նոյեմբերին քննարկվեց «Կովկասյան կոմիտեի» կողմից, իսկ դեկտեմբերի 14-ին հրատարակվեց «Կանոնադրություն» Անդրկովկասը չորս նահանգների բաժանելու մասին:⁴⁹⁸ Դրանք էին Թիֆլիսի, որի մեջ էր նաև Ալեքսանդրապոլի գավառը, Քուլթայիսի, Շամախու և Դերբենդի նահանգները:

Ընդամենը երեք տարի անց երկրամասը հայտնվեց այս անգամ արդեն թվով հինգերորդ վարչատարածքային բաժանման փաստի առջև. 1849 թ. հունիսի 9-ին փոխարքայի հրամանով Թիֆլիսի ու Շամախու նահանգների որոշ տարածքների միավորումով ստեղծվեց երկար սպասված Երևանի նահանգը: Այս նոր նահանգի ստեղծումը պայմանավորված էր մի կողմից նրանով, որ նախկին Հայկական մարզի տարածքն իբրև գավառ այլ նահանգների մեջ մտցնելն աղաղակող հակասություն մեջ էր գտնվում տեղական պայմանների հետ, մյուս կողմից՝ անհրաժեշտություն էր պատմականորեն ու ժողովրդական տնտեսությունից առկա շատ թե քիչ ընդհանրություն կազմող այդ լայնատարած մարզը ճանաչել որպես մի ավելի մեծ վարչական միավոր՝ նահանգ: Այնուամենայնիվ Հայկական հողերը մեկ վարչական միավորի մեջ մտցնելու առաջին նախագծերն ի հայտ եկան միայն 1848 թ. վերջերին-1849 թ. սկզբներին՝ կապված ռուսաց թագաժառանգի երկրամաս կատարելիք այցելության առթիվ նախապատրաստությունների հետ:⁴⁹⁹

⁴⁹⁵ Նույն տեղում:

⁴⁹⁶ Стів Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918.

⁴⁹⁷ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Զաքարյան Ս., *ibid.*, էջ 82-85:

⁴⁹⁸ АКАК, т. 10, Тифлис, 1885, стр. 875; Князь Воронцов и А. П. Ермолов, Их переписка о Кавказе, Русский архив, 1890, кн. 1, стр. 195-197.

⁴⁹⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, գործ 715, էջ 1-2:

1849 թ. փետրվարի 5-ին, զեկուցելով այս ուղղությամբ կատարվող աշխատանքների մասին, Վորոնցովը ցարին նաև տեղեկացնում էր երկրամասում գոյություն ունեցող չորս նահանգներից բացի ևս մեկ վարչական միավոր ստեղծելու իր ցանկության մասին, ինչը պատճառաբանում էր 1846 թ. կազմավորված Թիֆլիսի նահանգի տարածքի մեծությունը, բազմազգությունը ու դժվար կառավարելի լինելով: Դրա փոխարեն Վորոնցովն առաջարկում էր արդեն գոյություն ունեցող նահանգներից որոշ շրջաններ առանձնացնելով՝ ստեղծել կոմսական, գերագանցապես հայկական տարրով բնակեցված Երևանի նահանգը, որը կազմվելու էր հետևյալ կերպ. Թիֆլիսի նահանգից վերցվելու էին Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառները, իսկ Շամախու նահանգի Շուշիի գավառից՝ Մեղրիի գավառակն ու Կապան գյուղը, և նորաստեղծ նահանգը բաժանվելու էր հինգ գավառների՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նախիջևանի, Օրդուբադի և Նոր Բայազետի:⁵⁰⁰ Խընդոռ առարկա Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ էին լինելու Փամբակն ու Շորագյալը և Բորջալուի գավառի մի հատվածը՝ Լոռին: Նախագծով նաև առաջարկվում էր Ախալքալաքի գավառակն անջատել Ալեքսանդրապոլի գավառից՝ միացնելու համար Բուխարիսի գավառին:⁵⁰¹ Անդրկովկասի վարչատարածքային նոր բաժանման վերոհիշյալ նախագիծը Ս. Պետերբուրգում բավականին ջերմ ընդունելության արժանացավ: 1849 թ. հունիսի 9-ին բարձրագույն հրամանագրով կազմավորվեց Երևանի նահանգը:

Սրանք էին Անդրկովկասյան երկրամասում անցկացված վարչատարածքային այն բարենորոգումները, որոնք արդեն XIX դարի 40-ական թվականների վերջերին հանգեցրին Երևանի նահանգի կազմի մեջ հայկական հողերի մի մասի միավորմանը: Այժմ ավելի մանրամասն անդրադառնալով ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Շորագյալի գավառի կենսագործունեության, ինչպես նաև Լոռու, Փամբակի և Շորագյալի գավառակների միավորմամբ XIX դարի 40-ական թվականների սկզբներին Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմավորման, վարչատարածքային կառուցվածքի, սահմանների և այլ հարցերին:

Ինչպես արդեն նշել ենք, առաջին վարչատարածքային ձևափոխությունը, որն ուղղակիորեն առնչվում էր Պատմական Շիրակ գավառի արևելյան հատվածի հետ, 1805 թ. Վրաստանի կազմում Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի ստեղծումն էր՝ Ռուսական կայսրության ավելի վաղ (1801 թ.) միացած Լոռու, Փամբակի և Շորագյալի միավորմամբ: Հաջորդ վարչատարածքային բաժանումը, որը ինչ-որ չափով ա-

ռընչվում էր Շորագյալի գավառի հետ, տեղի ունեցավ միայն 1840 թ., երբ Արևելյան Շիրակը՝ Փամբակի և Լոռու գավառակների հետ, Ալեքսանդրապոլի գավառ անվանումով տեղավորվեց Վրացիաներենով նահանգի մեջ: Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծման վերաբերյալ առաջարկություններ եղել էին նաև մինչ այդ: Այսպես, դեռևս 1830 թ. ապրիլին Անդրկովկասյան գրաված տարածքների վարչատարածքային վերաձևության առաջարկով հանդես էր եկել գեներալ Պասկևիչը, և նրա ծրագրի իրականացումը ենթադրում էր ստեղծվելիք Հայկական մարզի մեջ՝ ի թիվս Երևանի, Կողբի և Նախիջևանի շրջանների, նաև Փամբակ-Շորագյալի շրջանի գոյությունը:⁵⁰² Բայց, ինչպես ասվել է, այս նախագիծը, որ երկրամասում հանգեցնելու էր միանգամայն արմատական փոփոխությունների, մերժվեց: Փոխարենը՝ ցարական կառավարությունն ընդունեց երկրամասում վարչական բարենորոգումների ուղեւնյալ տարբերակը՝ Անդրկովկասն աստիճանաբար ռուսականացնելու մասին: Իսկ թե վերոհիշյալ քաղաքականությունը, որ թույլ էր տալիս Անդրկովկասում միաժամանակ գործելու և՛ ռուսական, և՛ տեղական օրենքներն ու սովորույթները, ինչ հետևանքներ ունեցավ ամբողջ երկրամասի և մասնավորապես Շորագյալի գավառի համար, իր բոլոր թերություններով ի հայտ եկավ արդեն XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին՝ ցարի Անդրկովկասյան ուղեւորության ժամանակ:

1837 թ. աշնանը Նիկոլայ Ա-ն իր ուղեւորությունը սկսեց Անդրկովկասում:⁵⁰³ Ուղեւորություն, որի շնորհիվ ցարը գտնե իր համար պարզեց այն իրողությունը, որ «Անդրկովկասի երկրամասում տեղական պետերն ավելի շատ օրենքների խախտման տիպար են, քան կարգ ու կանոնի պահպաններ...»⁵⁰⁴, քանզի իր ամբողջ ճամփորդության ընթացքում նա ակնատես եղավ ռուս չինովնիկների ու տեղական պետերի կամայականությունների, անօրինությունների, տեղական ժողովուրդների անողորմ կեղեքման և որպես պատասխան ռեակցիա՝ ժողովրդական հուզումների ու ապստամբությունների բազմաթիվ դեպքերի: Ի դեպ, օրինականության բացակայության պայմաններում հուզումներն ու ապստամբությունները Անդրկովկասի գյուղական բնակչության շրջանում XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին նորություն էին և ցարի այցելությունից հետո էլ չզարգարեցին, այլ շարունակվեցին մինչև XIX դարի 60-ական թվականների վերջերը: Ցարական չինովնիկների կամայականությունների պատճառով գյուղացիական ապստամբություններ բարձրացան դեռևս 1804 թ. Քարթլիում, 1812 թ.

⁵⁰² АКАК, т. 7, стр. 37-38.

⁵⁰³ Ցարի Անդրկովկասյան ուղեւորության մասին մանրամասն տե՛ս Берже А., Император Николай на Кавказе в 1837г., Русская старина, т. 8, СПб., 1884.

⁵⁰⁴ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане..., ч. 1, стр. 262; АКАК, т. 8, Тифлис, 1881, стр. 11.

⁵⁰⁰ Документы и материалы по истории армянского народа..., док. 55, стр. 199.

⁵⁰¹ Подесаул Ив., Позаровский, Материалы для военного обозрения Эриванской губернии, ч. 1, вып. 1, Тифлис, 1890, стр. 14-15; К Столетию присоединения Грузии к России. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 12, Тифлис, 1901, стр. 378.

Կախեթում, 1819-1820 թթ.՝ Իմերեթիայում, որ հետագայում տարածվեց նաև Գուրիայում և Աբխազիայում: 1829 թ. ապստամբեցին ադրեբջանական գյուղացիները, նույն թվականին՝ Ախալցխայի գավառի, 1840 թ. Հարավային Օսեթիայի, 1844-1845 թթ. Ելիզավետպոլի գավառի գյուղացիները և այլն⁵⁰⁵:

XIX դարի մինչև 40-ական թվականները երկրամասում ծագած վերոհիշյալ գյուղացիական ելույթների մեջ խնդրո առարկայի ուսումնասիրության տեսանկյունից մեզ համար կարևորվում է հատկապես այն մեկը, որ բռնկվեց 1837թ. վերջերին Փամբակ-Շորադայի դիստանցիայում, մասնավորապես՝ Շորադայի գավառակում և ազդակ հանդիսացավ հետագայում Գյուլիստանում և Նոր Բայազետում ծավալված գյուղացիական հոլզոմների համար:

Փամբակ-Շորադայի դիստանցիայում 1837 թ. վերջերին ծագած գյուղացիական հոլզոմների պատճառը ցարական պաշտոնական փաստաթղթերում գլխավորապես համարվում էին գաղթականների ու բնիկների շրջանում «անբարեհույս մարդկանց դրդումները»՝ ուղղված ցարական կառավարության ու տեղական իշխանությունների դեմ: Համենայնդեպս այս կարծիքին էր Կովկասի գլխավոր կառավարիչ բարոն Ռոգենը, որ հիմնվելով Փամբակ-Շորադայի դիստանցիայի գլխավոր պրիստավ Շլիպենբախի հայտնած տրվյալների վրա՝ 1838 թ. հունվարի 21-ին ռազմական նախարար Ա. Ջերնիշևսկին գրում էր, թե անկարգությունների գաղափարը գալիս է Թիֆլիսից՝ ոմն Եգոր Իսաևից, իսկ արդեն տեղերում (Փամբակ-Շորադայի դիստանցիայում-Ա.Հ.) այն իրականացվում է կաթոլիկ քահանա տեր Գրիգորի, նրա որդի Սահակի, հայ Պետրոս Կովալյովի և նրանց հետ համախոհ, տարբեր գյուղերից հավաքագրված 30 երիտասարդների կողմից⁵⁰⁶: Վերոհիշյալ անկարգություններին վերջ տալու և սահմանամերձ դիստանցիայում վերստին խաղաղություն հաստատելու նպատակով Փամբակ-Շորադայ է ուղարկվում Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Փալավանդովը: Այնքանադրապու ժամանելուն պես՝ նա բարոն Ռոգենին տեղեկացնում է, թե «գյուղերի բնակիչներն Աստծո և Թագավորի շնորհիվ գոհ են իրենց վիճակից և տեղական իշխանության վրա ոչ մի դանգատ չունեն, իսկ եթե որոշ գյուղերում հանգստությունը խանգարված է, դրա համար պատասխանատու են միայն որոշ մարդիկ»⁵⁰⁷: Ռոգենին ներկայացնելով այդ «որոշ մարդկանց» խռովարարների ցուցակները՝ Փալավանդովը դրանով ի չէ էր դարձնում գյուղացիների՝ հին տանուտերերից ազատվելու բոլոր փորձերը: Մինչդեռ իրականում խռո-

վությունների պատճառն այն ծայրաստիճան աղքատությունն ու տնտեսական խիստ ծանր կացությունն էր, որի մեջ գտնվում էր դիստանցիայի բնակչությունը և մասնավորապես՝ Արևմտյան Հայաստանից գաղթած մասը, որ կառավարության կողմից սահմանված արտոնաժամկետի լրանալուց հետո միանգամից ընկել էր ծանրագույն հարկերի տակ: Ծիշտ է, Նիկոլայ Ա-ի կարգադրությամբ հարկերից ու տուրքերից ազատ լինելու գաղթականների արտոնաժամկետը երկարացվեց ևս մեկ տարով՝ մինչև 1838 թ.⁵⁰⁸, այնուամենայնիվ ցարական կառավարության այս քայլը բավականին ուշացած էր և լուրջ արդյունքներ չտվեց, որովհետև արդեն 1837 թ. վերջերին խռովություններ բռնկվեցին Շորադայի գավառի Փոքր Դարաքիլիսա, Բայանդուր, Թավաշիլըշլաղ, Դազարապատ, Հոռոմ և մի շարք այլ գյուղերում:

Կարելի է հաստատապես նշել, որ XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին, ինչպես ամբողջ Արևելյան Հայաստանում, այնպես էլ Փամբակ-Շորադայի դիստանցիայում բռնկված գյուղացիական խռովությունները պատճառ էին ոչ թե ինչ-ինչ անբարեհույս մարդկանց սադրանքների, այլ պայմանավորված էին առաջին հերթին հայ գաղթականների տնտեսական ծանր դրությամբ ու տեղական պաշտոնյաների անօրինական գործողություններով ու կամայականությամբ: Եվ վերջապես, որպես ասվածի լավագույն ապացույց, մեջբերենք մի հատված տեղական չինովնիկների ու ցարական հարկային քաղաքականության դեմ Գյուլիստանում բնակչության 1837 թ. դեկտեմբերի 6-ի դիմում-ընդդեմը՝ ուղղված Նիկոլայ Ա-ին. «...Թող յայտնի լինի Բո Կախեթական Մեծութեանը, որ... մեր գլխավոր ցավը նրա մէջն է, որ Բո նշանակած գլխավորի համար հերկում ենք, հնձում, կախում և հատիկը շտեմարան հասցնում: Բացի դրանից իւրաքանչիւր տարի վճարում ենք 40 չետվերտ ցորեն: Հացից զատ իւրաքանչիւր տարի տալիս ենք վեց փուլթ ձէթ և վեց փուլթ կովի իւղ: ...Գլխաւորի համար կատարած այդ ծաւալութիւնները մնացած տուրքերից ծանր են: Իմացիր այժմ, որ մենք... ստրկութեան մեջ ենք գտնուում ոստիկանութեան ձեռքին»: ⁵⁰⁹

Ցարի՝ Անդրկովկաս ժամանելը, գյուղացիական խռովությունների ալիքը, նախապայմաններ էին, որոնք ամենայն հավանականությամբ նպաստավոր նշանակություն ունեցան երկրամասի նոր վարչատարածքային բաժանման (1840 թ.) մեջ Արևելյան Շիրակի տեղի և դերի որո-

⁵⁰⁵ Хачапуридзе Г., К истории Грузии XIXв., Тбилиси, 1950, стр. 149-156.

⁵⁰⁶ Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, Եր., 1982, էջ 334-336:

⁵⁰⁷ Ռշտունի Վ., Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության, մաս Ա (1828-1870 թթ.), Եր., 1960, էջ 139-140:

⁵⁰⁸ Պարսամյան Վ., Գյուղացիական հուզումները Փամբակ-Շորադայի դիստանցիայում 1838 թ.-ին, Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, պր. 3, հ. 62, Եր., 1958, էջ 74:

⁵⁰⁹ Егизаров С., Исследования по истории учреждений в Закавказьи, ч. 2, Гародские цехи, Казань, 1891, стр. 254: Ամանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), հ. Ա, Բաքու, 1916, էջ 179-180: Պարսամյան Վ., Առաջին ժամդարմական գործն Ալեքսանդրապոլում, Եր., 1936, էջ 22-23:

շակիացման տեսակետից, որի վերջնական արդյունքն Ալեքսանդրապոլի գավառի ձևավորումը եղավ:

Ժամանակագրական առումով Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծման հարցին առաջինն անդրադարձել է Ն. Նեֆեդևը, որը դեռևս 1838 թ. հոկտեմբերի 2-ին «Անդրկովկասի երկրամասի բարեկարգման կոմիտեում» երկրամասի նոր վարչատարածքային բաժանման Գանի նախագծի քննարկման ժամանակ առաջարկում էր Հայկական մարզի տարածքը բաժանել երկու գավառների՝ Նախիջևանի, որի մեջ էին մտնելու արդեն գոյություն ունեցող Նախիջևանի և Երևանի գավառները, և Ալեքսանդրապոլի, որ կազմավորվելու էր գերազանցապես Հյուսիսային Հայաստանի Հայաշատ տարածքներից⁵¹⁰: Թեև Հայկական մարզի բարեկարգման Ն. Նեֆեդևի նախագիծը մերժվեց, այնուամենայնիվ Փամբակ-Շորապոլի դիստանցիայի հիման վրա նոր, ավելի մեծ վարչական միավոր ստեղծելու գաղափարը մնաց և ի կատար անցվեց արդեն 1840 թ. երկրամասը երկու խոշոր հատվածների՝ Վրացահիմերեթական նահանգի և Կասպիական մարզի բաժանելիս: Միայն վերոհիշյալ կառուցվածքային վերափոխման շնորհիվ էր, որ Անդրկովկասում ի Հայտ եկավ նոր վարչատարածքային միավոր՝ Ալեքսանդրապոլի գավառը, որն ի թիվս տասը այլ գավառների՝ մտավ Վրացահիմերեթական նահանգի կազմի մեջ⁵¹¹: Վերջինս տարածքային տեսակետից գրեթե ամբողջովին պարփակվում էր նախկին Փամբակ-Շորապոլի դիստանցիայի սահմանների մեջ (արևմուտքում սահմանակից էր Կարսի փաշայությանը, Հյուսիսում և արևելքում՝ Բորչալուի գավառին, իսկ հարավում՝ Երևանի գավառին)⁵¹²: Այնուամենայնիվ նոր Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծումն ինքնին նշանակալի առաջադիմական քայլ էր տեղական կառավարման արդյունավետության բարձրացման, ինչպես նաև Հայաստանի Հյուսիսային հատվածում Հայաշատ հողերը մեկ վարչական միավորի կազմում ունենալու տեսակետից:

Այս առումով առավել նշանակալից եղավ Կովկասի փոխարքա Վորոնցովի գլխավորությամբ 1846 թ. անցկացված նոր վերաձևումը, որի արդյունքում երկրամասը նախկին երկուսի փոխարեն տրոհվեց չորս առավել հեշտ կառավարելի նահանգների: Սույն վարչատարածքային բաժանումը խնդրո առարկայի քննության տեսանկյունից կարևորվում է հատկապես նրանով, որ այժմ արդեն Թիֆլիսի նահանգին անցած Ալեքսանդրապոլի գավառն իր Լոռու, Փամբակի և Շորապոլի գավառակներին ի հավելում ստացավ նաև գերազանցապես Հայ տարրով բնա-

կեցված Ախալքալաքի գավառակը⁵¹³: Ցարական կառավարությունը, ելնելով երկրամասում ունեցած իր իսկ շահերից, բավականին արագ արձագանքեց առանձին իմերեթական նահանգ ստեղծելու մասին իմերեթական ազնվականության դեռևս 1842 թ. առաջ քաշած պահանջին: Արդեն 1846 թ. հուլիսի 22-ին ներկայացվեց Կովկասի փոխարքայի կազմած նախագիծը Դադստանի և իմերեթիայի մարզերի ստեղծման վերաբերյալ: Առաջարկվում էր իմերեթիայի մեջ առնել նաև Ախալցխայի գավառի մի մասը՝ Աբասթուման և Խերթվիս գավառամասերով ու Ախալցխա քաղաքով, իսկ գավառի մնացած մասը՝ Ախալքալաքի գավառակը, մտցնել արդեն գոյություն ունեցող Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ⁵¹⁴: Նախագիծը հաստատվեց, և ամրագրվեց Ախալքալաքի գավառակի մուտքը Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ, որով ավարտին հասցվեց Հյուսիսային Հայաստանում Հայկական հողերը մեկ վարչական միավորի կազմում հավաքելու գործընթացը: Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ Անդրկովկասի 1846 թ. վորոնցովյան վարչատարածքային բաժանումն այս առումով միակն էր, որ նպաստեց ոչ վաղ անցյալում կազմավորված Ալեքսանդրապոլի գավառի տարածքի ընդլայնմանը՝ ի հաշիվ գերազանցապես էրզրումցի գաղթականներով բնակեցված Ախալքալաքի գավառակի, որովհետև հետադարձ երկրամասում անցկացված վարչատարածքային ձևափոխությունները, որոնք ինչ-որ չափով առնչվեցին Ալեքսանդրապոլի գավառի հետ, միայն տարածքային կորուստներ պատճառեցին նրան:

Այսպես, 1849 թ. սկզբներին, «տոչորված» Հայկական նահանգ ստեղծելու հույս հրատապ խնդրով, Կովկասի փոխարքա Վորոնցովը ցարին նախագիծ ներկայացրեց Երևանի նահանգ ստեղծելու վերաբերյալ: Այն հաստատվեց արդեն նույն տարվա հունիսի 9-ին և կոչված էր Անդրկովկասի Հայաշատ տարածքները մեկ նահանգի մեջ հավաքելու խնդրի իրացմանը, մանավանդ, որ նորաստեղծ Երևանի նահանգի մեջ էր մտցվում նաև Շուշիի գավառի առավել Հայաշատ մասը՝ Ջանգեղուրյան հատվածը: Այնուամենայնիվ այս նոր վերաձևումը, իր նպատակադրմանը հակառակ, ունեցավ նաև ակնհայտորեն բացասական լուծումներ. այսպես, անհասկանալի պատճառներով Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմից հանվեց և Բուխարեսիի գավառին միացվեց Ախալքալաքի գավառակը⁵¹⁵: Ի դեպ, այդքանով չվերջացան գավառի տարածքային ձևափոխությունները. Ախալքալաքի ոստիկանական տեղամասի կորս-

⁵¹⁰ Тунян В., Գլվ. աշխ., էջ 38:

⁵¹¹ Кавказский календарь на 1852 год, Тифлис, 1851, отд. III, стр. 273.

⁵¹² Ալիշան Դ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Զ. Հ. Գ.-ն տխոդասերն չունի, Սբ. Ղազար, 1855, էջ 63-64: Մրհեդեան Ա., Մեծ Ղարաքիլիսայի ներկայ վիճակը, «Մուրճ», թիվ 10, հոկտեմբեր, Թիֆլիս, 1893, էջ 1579-1581:

⁵¹³ Մկրտչյան Ա., Ջավախքը XIX դարում XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 203: Սարգսյան Հ., Ալեքսանդրապոլի գավառի էթնոաշխարհագրական բնութագիրը XIX դարի վերջերին, ՀՀ ԳԱԱ ԸՀՀՀ «Գիտական աշխատություններ», հ. 1, Գյումրի, 1998, էջ 141-143

⁵¹⁴ Գալոյան Գ., Գլվ. աշխ., էջ 247:

⁵¹⁵ Документы и материалы по истории армянского народа..., док. 55, стр. 200.

տից ընդամենը 13 տարի անց Ալեքսանդրապոլի գավառից անջատվեց և Թիֆլիսի նահանգին միացվեց Լոռին, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակ ոստիկանական տեղամասի մեծագույն մասն էր կազմում:⁵¹⁶

Սրանք էին Անդրկովկասյան երկրամասում անցկացված այն վարչատարածքային բարեփոխումները, որ իրագործվելով գրեթե կես դարի ընթացքում XIX դարի 40-ական թվականների սկզբներին հանգեցրեցին նախ Ալեքսանդրապոլի գավառի ստեղծմանը, ապա նաև 1849 թ. նրա՝ նորակազմ Երևանի նահանգի մեջ մտնելուն: Դարասկզբին մարդաթիվի ու կիսավեր Փամբակի և Շորաբայի սուլթանությունների հիմքի վրա ստեղծված Ալեքսանդրապոլի գավառը արդեն XIX դարի կեսերին բաժանվում էր չորս ոստիկանական տեղամասերի⁵¹⁷ և 27 գյուղական համայնքների⁵¹⁸ 1. Աղբաբայի ոստիկանական տեղամաս՝ կազմված 6 գյուղական համայնքներից (պրիստավը նստում էր Ալեքսանդրապոլից 22 վերստ հեռու գտնվող Աղբաբայում), 2. Ճգխլարի ոստիկանական տեղամաս՝ կազմված 5 գյուղական համայնքներից (պրիստավը նստում էր Ալեքսանդրապոլում), 3. Լոռոմի ոստիկանական տեղամաս՝ կազմված 5 գյուղական համայնքներից (պրիստավը նստում էր Ալեքսանդրապոլից 14 վերստ հեռու՝ Լոռոմ գյուղում), 4. Մեծ Դարաքիլիսայի ոստիկանական տեղամաս՝ կազմված 11 գյուղական համայնքներից (պրիստավը նստում էր Մեծ Դարաքիլիսայում):

Գավառը ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական մի շարք կարևոր և էական հանգամանքների բերումով XIX դարի կեսերին վերածվեց նոր ձևավորված Երևանի նահանգի հայաշատ գավառներից մեկի, որը զբաղեցնում էր նահանգի տարածքի 13%-ը (3680 քառ. կմ)⁵¹⁹, հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից սահմանակցելով Թիֆլիսի նահանգին Ճրգխլարի (Ցողամարգ) և Մեծ Դարաքիլիսայի (Վանաձոր) տեղամասերով, հարավից՝ էջմիածնի գավառին Աղբաբայի (Լուսաղբաբայ) տեղամասով, արևելքից՝ Նոր Բայազետի գավառին Լոռոմի ու Մեծ Դարաքիլիսայի տեղամասերով և արևմուտքից՝ Կարսի փոխարկային սահմանագիծ ջրբաժան ունենալով Ախուրյան գետը:⁵²⁰

⁵¹⁶ Шахатуниан А., նշվ. աշխ., էջ 108-109:

⁵¹⁷ Свод статистических данных о населении Закавказского края извлеченных из посемейных списков 1886г., Издан по распоряжению Главного начальствующего гражданской частью на Кавказе, Закавказским статистическим комитетом, Тифлис, 1893, стр. IX-X; ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, Լեռնի ֆոնդ 1, ցուցակ 1, գործ 388, էջ 1-2:

⁵¹⁸ Եփրիկյան Ս, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 47:

⁵¹⁹ Սարգսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 132-133:

⁵²⁰ Թովչեան Ե., Ալեքսանդրապոլի գավառ, «Աղբյուր», N 7, 14-րդ տարի, Թիֆլիս, 1896, էջ 269: Հակոբյան Թ., Սիկքբախյան Ս., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. Ա, Եր., 1986, էջ 74 քարտեզ:

Բ) Գավառի էթնոժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերը 1830-1850 թթ.

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին խոշոր իրադարձություն էր, որ նոր, լուսավոր էջ բացեց Հայ ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ: Միավորումը վերացրեց արևելահայության ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող վտանգը, ապահովեց Հայ բնակչության աճ, որին մեծ չափով նպաստեց պարսկահպատակ Հայերի ու արևմտահայերի ներգաղթը: Տեղի ունեցավ ազգահավաքման ու ազգային համախմբման գործընթաց, որը մեծ նշանակություն ունեցավ նրա հետագա ճակատագրի համար: Եթե պարսկական տիրապետության վերջին տարում Արևելյան Հայաստանում բնակչության ընդհանուր թիվը 169155 մարդ էր, որից հայերը 57305 մարդ կամ 33,8% էին, մահմեդականները՝ 84089 մարդ կամ 49,7%, իսկ քրդերը՝ 26911 մարդ կամ 16%, ապա 1830 թ. սկզբներին բնակչության ընդհանուր թիվը հասավ 241112 մարդու, որից հայերն արդեն 141682 էին կամ 58,8%, մահմեդականները՝ 83165 մարդ կամ 34,5%, իսկ քրդերը՝ միայն 15415 մարդ կամ 6,4%:⁵²¹ Նմանատիպ գործընթաց, այն է՝ պարսկահայ և արևմտահայ գաղթականության շնորհիվ Հայկական տարրի զգալի աճ, գրանցվեց նաև մեր ուսումնասիրության առարկա Ալեքսանդրապոլի գավառը կազմող նախկին Փամբակի, Շորաբայի և Լոռու գավառակներում, միայն այն տարբերությամբ, որ սույն շրջաններում, չնայած թուրք-պարսկական տիրապետության ամբողջ դաժանությանն ու միմյանց հաջորդող թալանչիական պատերազմներին, Հայ տարրն ի սկզբանե գերակշռող էր: Այսպես, Շորաբայի գավառում 1804-1805 թթ. ապրում գերակշռող էր: Այսպես, Շորաբայի գավառում 1804-1805 թթ. ապրում էր ընդամենը 808 ընտանիք կամ 4877 մարդ, որից 660 ընտանիք կամ 4096 մարդ հայեր էին և կազմում էին գավառի ընդհանուր բնակչության 81,6%-ը: Գավառում ապրում էին նաև 89 ընտանիք կամ 476 մահմեդականներ, որ կազմում էր բնակչության 11,1%-ը և 59 ընտանիք՝ 305 մարդ կամ 7,3% այլազգիներ: Նույն ժամանակահատվածում հարևան Փամբակի գավառում ապրում էր 514 ընտանիք կամ 3886 մարդ, այդ թվում հայերը 401 ընտանիք կամ 3297 մարդ էին և կազմում էին գավառի բնակչության 78,1%-ը, իսկ մնացած 21,9%-ը՝ 113 ընտանիք (589 մարդ), մահմեդականներ էին:⁵²² Սակայն XIX դարասկզբին այս երեք գավառներից իր միատարրությամբ աչքի էր ընկնում հատկապես Լոռին (խոսքը վերաբերում է Լոռու զիստանցիայի այն հատ-

⁵²¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Մոսեն Ս., նշվ. աշխ., էջ 540-542: Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., մաս Ա, էջ 331: Ռշտունի Վ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 65-66: Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, Եր., 1979, էջ 15, 57:

⁵²² Ավդալբեկյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 17:

վածին, որ 1840 թ. մտավ նորաստեղծ Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ որպես վերջինիս՝ Լոռու գավառակ և այդ կարգավիճակում մնաց մինչև 1862 թ.)⁵²³ իր 780 ընտանիք կամ 3908 մարդ գերազանցապես հայ ազգաբնակչությունը:⁵²⁴ Այսպիսով, Հյուսիսային Հայաստանի վերոհիշյալ երեք գավառներում XIX դարասկզբին՝ Ռուսական կայսրության հետ միավորվելու պահին, ապրում էր ընդամենը 2102 ընտանիք կամ 12671 մարդ, որից 1841 ընտանիքը կամ 11301 մարդը հայեր էին և կազմում էին ընդհանուր բնակչության 87,6%-ը: Մնացած 12,4%-ի մեջ 202 ընտանիքը կամ 1065 մարդը երեք գավառների ընդհանուր բնակչության 9,6%-ը մահմեդականներ էին, իսկ 59 ընտանիք (305 մարդ) կազմող 2,8%-ը՝ ալազգիներ:

Վերոհիշյալ գավառներում էթնոօղովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերի զգալի փոփոխություններ գրանցվեցին արդեն հաջորդ երկու տասնամյակների ընթացքում: Շուրջ մեկ տասնամյակ տեւած ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների, գավառների սահմանամերձ դիրքի և դրանցով պայմանավորված մշտական թալանի, ավերի և գերեվարության հետևանքով վերոհիշյալ չրջաններում նկատվեց ազգաբնակչության թվի կտրուկ նվազում (1817 թ. Փամբակի և Շորաբյալի գավառներում ապրում էր ընդամենը 500 աղ-քատացած ընտանիք):⁵²⁵ Դրությունը փոխվեց միայն XIX դարի 20-ական թվականների սկզբներից, երբ ռուսների համար հաջողությամբ ավարտված պատերազմների, երկրամասում տիրող խաղաղության, նաև ցածր հարկերի հետ կապված՝ սուլյն չրջաններում նորից գրանցվեց ազգաբնակչության թվի վերելք, այնպես որ արդեն 1824-1825 թթ. սկզբներին Փամբակի, Շորաբյալի և Լոռու գավառներում բնակչության ընդհանուր թիվը, գերազանցելով 1804-1805 թթ. ցուցանիշը (2102 ընտանիք), հասավ մինչև 2150 ընտանիքի: Միևնույն ժամանակ լուրջ փոփոխություններ նկատվեցին նաև ազգաբնակչության կրոնադավանաբանական պատկերում: Ազգաբնակչության թվի աճն եղավ հօգուտ մահմեդական և ի վնաս քրիստոնյա և մասնավորապես՝ հայ տարրի. Փամբակի, Շորաբյալի և Լոռու գավառներում գրեթե եռապատիկ անգամ աճեց մահմեդականների թիվը: 1804-1805 թթ. ցուցանիշի՝ 202 ընտանիքի դիմաց, որ ընդհանուր բնակչության միայն 9,6%-ն էր, 1824-1825 թթ. վերոհիշյալ երեք չրջաններում մահմեդականների թիվը հասավ 612 ընտանիքի, որն արդեն ընդհանուր բնակչության 28,5%-ն էր:

Հյուսիսային Հայաստանի վերոհիշյալ երեք գավառների պատմության մեջ հիմնական նշանակալից եղան XIX դ. 30-40-ական թվականնե-

րը, երբ պարսկահայտակ հայերի ու արևմտահայերի զանգվածային գաղթի, ապա դրան հաջորդած՝ Գյումրու բերդի շինարարության ավարտի, Գյումրի գյուղի քաղաք դառնալու և Ալեքսանդրապոլ վերանվանվելու, ինչպես նաև 1840 թ. երկրամասի նոր վարչատարածքային բաժանման արդյունքում պատմության թատերաբեմ իջավ Անդրկովկասում միակ գերազանցապես հայ տարրով բնակեցված Ալեքսանդրապոլի գավառը:⁵²⁶

Ներկայացնենք Փամբակ-Շորաբյալի դիստանցիայի կամ ապագա (1840թ.) Ալեքսանդրապոլի գավառը կազմող Փամբակի, Շորաբյալի և Լոռու գավառակների ժողովրդագրական ու կրոնադավանաբանական պատկերը 1828-1831 թթ. մինչև 1840 թ.: Բարեբախտաբար երկրամասում հայության հետախույս և գերիշխող տարր մնալուն սպառնացող մահմեդական վտանգը վերացավ արդեն մեկ-երկու տարի անց, երբ իրար հաջորդած ռուս-պարսկական (1826-1828 թթ.) և ռուս-թուրքական (1828-1829 թթ.) պատերազմների արդյունքում գրանցվեց մահմեդական բնակչության թվի զգալի նվազում՝ ի հաշիվ նրանց բավականին մեծ ծավալներ ընդունած արտագաղթի:⁵²⁷ Ճիշտ է, նույն 1826-1829 թթ. ընթացքում կորուստներ եղան նաև տարածաշրջանի հայ ազգաբնակչության չրջանում, սակայն պատերազմներին հաջորդած զանգվածային ներգաղթերը, արմատապես փոխելով Փամբակի, Շորաբյալի և Լոռու գավառների էթնո-օղովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերը՝ այս չրջաններում մեկընդմիջ տասնամյակներ հայ տարրի գերիշխանությունը մնացած ազգությունների նկատմամբ և Փամբակ-Շորաբյալի դիստանցիան դարձրին տոկոսային հարաբերությամբ ամենահայաշատը ամբողջ Անդրկովկասում: 1829-1832 թթ. կամերալ ցուցակազերման տվյալների հիման վրա կազմված պաշտոնական վարկածի համաձայն՝ ներգաղթներից հետո դիստանցիայում ապրում էր 4901 ընտանիք կամ 16641 մարդ (այս և ստորև բերվող թվային տվյալները վերաբերում են միայն արական սեռին), այդ թվում 214 ընտանիք (620 մարդ) հոգևորականներ, 3 ընտանիք (20 մարդ) մելիքներ, 1536 ընտանիք (5425 մարդ) բնիկներ և 3148 ընտանիք (10575 մարդ) նորեկներ: Բնակչության ընդհանուր թվի 95,7%-ը հայեր էին (դրա 89,9%-ը կամ 14963 մարդը՝ հայ լուսավորչականներ, իսկ 5,8%-ը կամ (963 մարդը)՝ հայ կաթոլիկներ), 3,3%-ը (546 մարդը)՝ մահմեդականներ, իսկ 1% (169 մարդը)՝ հույներ:⁵²⁸ Նույն պաշտոնական տվյալներով՝ Գյումրիում կար 503 ընտանիք (1744 մարդ), որից 130-ը (7,5%-ը) մահմեդականներ, իսկ

⁵²³ XIX դարասկզբի ողջ Լոռու դիստանցիայի ժողովրդագրական դրությամբ մասին մանրամասն տե՛ս Տարկսյան Դ., նշվ. աշխ., էջ 90-91:

⁵²⁴ Кавказский календарь на 1851 год, Тифлис, 1850, отд. III, стр. 82.

⁵²⁵ АКАК, т. 5, ч. 1, стр. 115.

⁵²⁶ Պաքսամյան Վ., Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Եր., 1958, էջ 85-86:

⁵²⁷ Վիրաբյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 43:

⁵²⁸ Обзорение российских владений за Кавказом..., ч. 2, стр. 303-304.
10-Ա. Հայրապետյան

մնացած 1614 մարդը (92,5%-ը) Հայեր էին:⁵²⁹

Գաղթականների տեղաբաշխման ու ներգաղթից հետո Շորագյալի գավառի ժողովրդագրական իրավիճակի նկարագրությունը տալու նպատակով 1829-1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման վերոհիշյալ ձեռագրերի քննությունը աշխատանքի Բ գլխում մեզ բերել է այն եզրակացություն, որ եթե Գյումրու բնակչության թվի Հարցում պաշտոնական տվյալները գրեթե կրկնակի անգամ նվազեցված են, ապա ամբողջ դիստանցիայի ժողովրդագրական պատկերը ներկայացնելիս՝ տեղացիների (բնիկների) և դրանով պայմանավորված՝ նաև ընդհանուր բնակչության վերաբերյալ թվային տվյալները ուղղակիորեն են: Ինչպե՞ս կարող էր արևմտահայերի ներգաղթից հետո Գյումրին ունենալ ընդամենը 503 ընտանիք, երբ գաղթի նախօրեին այստեղ եղած մոտ 100 ընտանիքին մինչև 1832 թ. աշունը ավելացան նաև գաղթած կարսեցիների 600 և էրզրումցիների 200 ընտանիքներ⁵³⁰, չուրջ 300 ընտանիք բայազետցիներ (ժամանակակիցների վկայությամբ՝ սրանք իրենց թվով զիջում էին միայն կարսեցիներին՝ կազմելով վերջիններիս թվի կեսը), մոտ 150 ընտանիք մշեցիներ, ալաշկերտցիներ, բասենցիներ և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից գաղթածներ: Հետևաբար 1829-1832 թթ. Գյումրու բնակչության ընդհանուր թիվը ընդամենը 503 ընտանիք դիտելը զուրկ է որևէ լուրջ հիմքից: Իրականում պաշտոնական կարծիքի Համար Հիմք հանդիսացող նույն 1829-1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ նախ պարզվեց, որ արևմտահայերի ներգաղթից անմիջապես հետո Գյումրի գյուղում բնակվում էին ոչ թե երկու, ինչպես հավաստում է պաշտոնական կարծիքը, այլ երեք ազգություններ՝ Հայեր, Հույներ և մահմեդականներ, և երկրորդ, բնակչության թիվն էլ ոչ թե 503 ընտանիք է, այլ 1350 ընտանիք կամ 7250 մարդ (3980-ը՝ արական, 3270-ը՝ իգական սեռի):⁵³¹ Ինչ վերաբերում է Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի 1829-1832 թթ. ժողովրդագրական իրավիճակին, ապա մեր կարծիքով միմյանց Հանրապետության և Բուս-թուրքական պատերազմների ավարտին վերահիշյալ դիստանցիայում ուղղակի անհնարին էր 1536 ընտանիքի գոյությունը: Ինչպես նշել ենք աշխատանքի Բ գլխում, 1826-1828 թթ. Բուս-պարսկական պատերազմի սկզբին Երևանի Հուսեին խանի Հանկարծակի Հարձակման, խաղաղ բնակչության գերեվարությունների, թալանի, գավառի տարածքից քրիստոնյա ու մահմեդական ազգաբնակչության զանգվածային արտագաղթի, ապա նաև սկսված նոր Բուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով դիստանցիայի մի հատվածում՝ Շորագյալի

գավառում բնակչության ընդհանուր թիվը 1826 թ. գրանցված 496 ընտանիքի (3040 մարդու) փոխարեն նվազել էր մինչև 175 ընտանիք (980 մարդ): Այս դեպքում ինչպե՞ս կարող էր դիստանցիայի մյուս հատվածում՝ Փամբակի գավառում (Այսուհետև Փամբակի գավառի ժողովրդագրական դրություն մասին խոսելիս նկատի կունենանք նաև Բորչալուի գավառի այն հատվածը, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմի մեջ մտավ որպես Լոռու գավառակ), որ կրել էր գրեթե նույն զրկանքները, ինչ և Շորագյալը, 1828-1831 թթ. գաղթերի նախօրեին ապրել 1361 ընտանիք (եթե տեղաբնակների թիվը իրոք 1536 ընտանիք է, ապա դրանից 175 ընտանիք շորագյալցիներին հանելու դեպքում փամբակցիների թիվը կկազմի 1361 ընտանիք): Եթե ընդունենք, որ Փամբակի գավառում պարսկազպատակ Հայերի ու արևմտահայերի գաղթների նախօրեին կար 1361 ընտանիք, կստացվի, որ 1828-1831 թթ. զանգվածային գաղթների պայմաններում Հարևան Շորագյալի գավառ են գաղթել 3591 ընտանիքներ՝ բնակչության ընդհանուր թիվն այս գավառում հասցնելով 3866 ընտանիքի կամ 21695 մարդու: Մինչդեռ Փամբակի գավառից պետք է հեռացած լինեին 56 ընտանիքներ, որովհետև 1842-ով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի համաձայն՝ 1828-1831 թթ. գաղթներից անմիջապես հետո այս գավառում ապրել է ընդամենը 1305 ընտանիք կամ 7280 մարդ:⁵³²

Այսպիսով, եթե սխալ են պաշտոնական տվյալները Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի բնիկ ազգաբնակչության թվի մասին, ապա ինքնըստինքյան ընդունելի չեն դրանք նաև 1829-1832 թթ. գյուղական ազգաբնակչության (արխիվային փաստաթղթերում Գյումրին գյուղերի շարքին չի դասվում սկսած 1826 թ.) ընդհանուր թվի (4901 ընտանիք) տեսակետից:

Պարսկազպատակ Հայերի և մանավանդ արևմտահայերի զանգվածային գաղթներից անմիջապես հետո Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական իրական պատկերն այսպիսին էր. Դիստանցիայի բնակչության ընդհանուր թիվը 1824-1825 թթ. գրանցված 2150 ընտանիքից հասավ 5171 ընտանիքի, որից 1350 ընտանիքը (7250 մարդ)՝ 26%-ը ապրում էր Գյումրիում, իսկ 3821 ընտանիքը (21725 մարդ) կամ 74%-ը՝ գյուղական վայրերում: Կտրուկ փոխվեց դիստանցիայի ազգաբնակչության կրոնադավանաբանական պատկերը: Եթե 1824-1825 թթ. Հայերը կազմում էին ընդհանուր բնակչության թվի 70%, իսկ այլազգիները՝ 30%-ը, ապա գաղթներից հետո Հայերի թիվը հասավ 95%-ի, փոխարենը այլազգիների թիվը նվազեց մինչև 5%-ի: Ընդ որում, միատարրությամբ ամբողջ դիստանցիայում առանձնանում էին Շորագյալի գավառը և Հատկապես Գյումրին, որ XIX դարի 30-ական թթ. կեսերից արդեն ամենահայաշատ (չնայած նո-

⁵²⁹ Լինչ Հ. Ֆ. Պ., Հայաստան. ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 314:

⁵³⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քոթ. 74, վավ. 227, էջ 2:

⁵³¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 83, 84:

⁵³² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82:

րաստեղծ լինելու հանգամանքին) քաղաքն էր ամբողջ Անդրկովկասում:⁵³³ Գավառում 2516 ընտանիքից (տե՛ս աղյուսակ 13) հայեր էին 2482-ը (14317 մարդ)՝ գավառի գյուղական բնակչության ընդհանուր թվի ճնշող մեծամասնությունը՝ 98,6%, մահմեդականներ էին միայն 34 ընտանիքը (128 մարդ), այսինքն՝ բնակչության 1,4%-ը: 1350 ընտանիք ունեցող Գյումրիում հայեր էին բնակչության 96%-ը, հույներ՝ 3%-ը, իսկ մահմեդականներ՝ միայն 1%-ը:⁵³⁴ Համեմատության համար ասենք, որ Արևելյան Հայաստանի ամենամեծ քաղաքում՝ Երևանում, նույն 1829-1832 թթ. բնակչության ընդհանուր թվից՝ 2751 ընտանիքից (11463 մարդ) հայեր էին 944 ընտանիքը (4132 մարդ) կամ միայն 34%-ը, իսկ մահմեդականներ՝ 1807 ընտանիքը (7331 մարդ)՝ 66%-ը:⁵³⁵ Այս ցանկում թե՛ հայերի թվով և թե՛ մահմեդականների հետ ունեցած տոկոսային հարաբերակցությամբ երրորդն ու վերջինը Փամբակի գավառն էր: 1824-1825 թթ. գավառում ազգաբնակչության մեջ գերակշռող տարրը հայերն էին՝ 547 ընտանիք (72,2%): Արևիկային նյութի գրեթե իսպառ բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս փոքրիշատե պատկերացում կազմել այս գավառի հաջորդ երեք-չորս տարիների ժողովրդագրական իրավիճակի մասին: Այնուամենայնիվ, ձեռքի տակ եղած աղբյուրների⁵³⁶ և մանավանդ «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ եկանք այն համոզման, որ 1828-1831 թթ. գաղթերի նախօրեին վերոհիշյալ հարցում լուրջ փոփոխություն 1824-1825 թթ. տվյալներին համեմատ չի եղել: Իսկ 1829-1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով գավառում արդեն ապրում էր 1305 ընտանիք կամ 7280 մարդ, որից հայեր էին 1133 ընտանիքը (6249 մարդ)՝ 86,8%-ը և այլազգիներ, գերազանցապես մահմեդականներ էին 172 ընտանիքը (1031 մարդ) կամ 13,2%:⁵³⁷

Հայազավաքման գործընթացը Հյուսիսային Հայաստանի այս հատվածում շարունակվեց նաև հաջորդ տասնամյակի ընթացքում, երբ հարյուրավոր գաղթական ընտանիքներ, չհամակերպվելով իրենց նոր բնակավայրերում ստեղծված պայմաններին, նորից բռնեցին գաղթի ճամփան, որը նրանցից շատերին (459 ընտանիք) բերեց Փամբակ-Շորագյալ: Արդյունքը եղավ այն, որ երկրամասում իր բնակչության միատարրությամբ առանց այն էլ աչքի ընկնող Շորագյալի գավառի գյուղական ազգաբնակչության թիվը XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին հասավ 2830 ընտանիքի (տե՛ս աղյուսակ 15), որից հայեր

էին 98,8%-ը (2796 ընտանիք), մահմեդականներ՝ 1,2%-ը (34 ընտանիք):

Երեսնական թվականների երկրորդ կեսին դիստանցիա վերադադրած 459 ընտանիքներից Փամբակի գավառի 41 գյուղերում⁵³⁸ տեղավորվածները (145 ընտանիք) և՛ քանակապես, և՛ էթնո-ժողովրդագրական կազմով զգալիորեն տարբերվում էին Շորագյալի գավառում հաստատվածներից (314 ընտանիք), որոնք միայն հայեր էին: Մինչդեռ Փամբակում հաստատված նորեկներից հայեր էին միայն 117 ընտանիք (701 մարդ), 28 ընտանիքը մահմեդականներ էին (58 մարդ), ռուսներ և հույներ (111 մարդ):⁵³⁹ Այսուհանդերձ, Փամբակում ևս XIX դ. 30-ական թվականների վերջերին զբաղեցրած ազգաբնակչության թվի աճ՝ մինչև 1450 ընտանիք (8150 մարդ):⁵⁴⁰ Ընդ որում, հայերի քանակը գավառում թվապես զգալիորեն աճելով, 1829-1832 թվականների 1133 ընտանիքի փոխարեն 1830-ականների վերջին հասավ մինչև 1250 ընտանիքի (6950 մարդու), իսկ այլազգիներին՝ միայն 200 ընտանիքի (1829-1832 թթ. 172 ընտանիքի դիմաց):

Այսպիսով, XIX դարի 30-ական թթ. վերջին՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմավորման նախօրեին, ապագա գավառի հիմքը հանդիսացող Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիան ուներ էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական հետևյալ պատկերը: Միայն գյուղական բնակչության թիվը կազմեց 4280 ընտանիք կամ 24017 մարդ (13681-ը՝ արական, 10336-ը՝ իգական սեռի): Ընդ որում, իբրև ճնշող մեծամասնություն, հայերը 4046 ընտանիք կամ 22689 մարդ էին (12924-ը՝ արական, 9765-ը՝ իգական սեռի) և կազմում էին դիստանցիայի գյուղական ազգաբնակչության ընդհանուր թվի 94,5%-ը, այն դեպքում, երբ այլազգիները 234 ընտանիքով կամ 1328 մարդով (757-ը՝ արական, 571-ը՝ իգական սեռի) դիստանցիայի գյուղական բնակչության մեջ բացարձակ փոքրամասնություն էին՝ միայն 5,5%:

Ցավոք, արևիկային նյութի բացակայության պատճառով չենք կարող որոշակի պատկերացում կազմել այդ նույն ժամանակահատվածում Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի միակ քաղաքը հանդիսացող Ալեքսանդրապոլի էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական իրավիճակի մասին: Աղքատիկ տեղեկություններ կան 1834 թ. Ապարանի Զամգիի մահալի Մալինքենդ գյուղից 5 ընտանիքի⁵⁴¹ և Փամբակի Ղարաքիլիսայից 100 ընտանիք նախկին հրգրումցիների⁵⁴² Գյումրի գաղթելու մասին, ինչպես նաև 77 ընտանիքների՝ Գյումրուց անհայտ ուղ-

⁵³³ Լինչ Հ. Ֆ. Պ., Հայաստան ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ, հ. Ա, էջ 61-62:

⁵³⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 83, 84:

⁵³⁵ Зелинский С., Город Эриван, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (այսպիսով՝ СМОМПК), вып. I, отд. I, Тифлис, 1881, стр. 40-41.

⁵³⁶ Обзорение российских владений за Кавказом..., ч. 2-4, СПб., 1836.

⁵³⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82:

⁵³⁸ Կորկոտյան Զ., նշվ. աշխ., էջ XXIX-XXX:

⁵³⁹ Նույնը:

⁵⁴⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82:

⁵⁴¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 90, ցուցակ 1, գործ 447, էջ 32-33:

⁵⁴² Զաքերյունի, նշվ. աշխ., էջ 3-4:

դուլթյամբ հեռանալու վերաբերյալ.⁵⁴³ Մնում է ենթադրել, որ այսպիսի աննշան տեղաշարժերը չէին կարող առաջ բերել Գյումրու կրոնադավանաբանական պատկերի հսկան փոփոխություններ 40-ական թթ. սահմանազլխին:

Այսպիսով, պարսկահայերի, ապա արևմտահայերի ներգաղթի, ինչպես նաև XIX դ. 40-ական թթ.ի սկզբներին տեղի ունեցած նոր ու բավականին իրատեսական վարչատարածքային բարեփոխման հետևանքով ձևավորվեց Անդրկովկասում ազգաբնակչության կազմի տեսակետից ամենամիատարր ու հայեցի Ալեքսանդրապոլի գավառը: Գավառի ազգաբնակչության կազմի միատարրությունը փոքր-ինչ խախտվեց միայն XIX դ. 40-ական թթ. կեսերին, երբ ցարական կառավարությունը մի քանի հետաձգումներից հետո վերջապես կյանքի կոչեց Անդրկովկասում մեծաթիվ ռուս գաղթականների, գերազանցապես աղանդավորների, վերաբնակեցնելու նախօրոք մշակած ծրագիրը:⁵⁴⁴ Երկրամասը Ռուսաստանի համար հուսալի էթնիկական տարրով բնակեցնելու հարցը ցարական կառավարության համար առաջնահերթ խնդիր դարձավ XIX դարի 20-ական թվականներից: Ընդ որում, հուսալի տարր ասելով թե՛ ցարական չինովնիկները և թե՛ Կովկասի կուսակալ Ի. Պասկևիչը նկատի ունեին միայն մալոռուս կազակներին, որոնց տեղավորելով Անդրկովկասի և մասնավորապես Արևելյան Հայաստանի սահմանամերձ վայրերում, ցարական կառավարությունը մտադիր էր Ռուսաստանից հետագա պարբերաբար համալրումների հաշվին ձևավորելու այսպես կոչված՝ «Արաքսի կազակությունը»: 80000 կազակներ ընդունելու, նրանց սահմանամերձ շրջաններում բնակեցնելու, և կազակային 10 օկրուգներ (յուրաքանչյուր օկրուգն ունենալու էր 200000 ղեսյատին հող և 8000 բնակիչ) ստեղծելու նպատակով 1827 թ. կոմս Պյոտր Տոլստոյի գլխավորությամբ նույնիսկ ստեղծվեց հատուկ կոմիտե,⁵⁴⁵ սակայն վերոհիշյալ ծրագիրը, մեծ ծախսեր ու երկար ժամանակ պահանջելու պատճառով, այդ շրջանում իրագործելի չէր: Ուստի ցարական կառավարությունը, դրա իրագործումն ապագային թողնելով, իր սահմանամերձ շրջանների գոնե մի մասը էթնիկական հուսալի տարրով շուտափույթ բնակեցնելու հարցի լուծումը ստեղծված պայմաններում տեսնում էր Պարսկաստանից հայերի զանգվածային ներգաղթ կազմակերպելու մեջ:

Արևելյան Հայաստանում մալոռուս կազակներ վերաբնակեցնելու

⁵⁴³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 84, մաս Բ:

⁵⁴⁴ Ռուս աղանդավորներով Անդրկովկասյան երկրամասը վերաբնակեցնելու ցարական կառավարության վերոհիշյալ քաղաքականության մասին մամրամասն տե՛ս Հայթյան Ա., Հայաստանի ռուս վերաբնակները 1830-1920թթ., Եր., 1989:

⁵⁴⁵ Պարսամյան Վ., Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1947, էջ 104-105:

Պասկևիչի երկրորդ և երրորդ ծրագրերը ևս, որ արքունիք ներկայացվեց 1829 թ., ապա 1830 թթ., վերոբերյալ պատճառներով չհաջողվեց իրագործել: Փոխարենը, ինչպես արդեն ասվել է, ընդամենը 95000 ռ. ոսկով ու 380000 ռ. արծաթով ռուսական կառավարությունը կազմակերպեց 12357 ընտանիքների գաղթը Տաճկահայաստանից: Իսկ Անդրկովկասի ռուսականացմանը ցարական կառավարությունը լրջորեն ձեռնամուխ եղավ միայն XIX դ. 40-ական թթ. կեսերից, երբ տարածաշրջանում իր տիրապետությունն ավելի ամրապնդելու նպատակով առայժմ միայն Արևելյան Հայաստանում սկսեց վերաբնակեցնել մեծ թվով ռուս աղանդավորներին: Հետագա իրագործությունները ցույց տվեցին, որ չնայած Անդրկովկասյան երկրամասի ռուսականացման պասկևիչյան նախագծերի ընդհանուր առմամբ մերժմանը, դրանց որոշ հոդվածներ մի քանի ամիս անց սկսեցին գործադրվել: Սա ըստ էության Արևելյան Հայաստանը ռուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու ցարական կառավարության քաղաքականության սկիզբը եղավ: Իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառի ռուսականացումը բուռն թափով սկսվեց միայն XIX դ. 40-ական թթ. կեսերից: 1844 թ. Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ ռազմուղով վրա, Լոռվա Մեծ Դարաքիլիսա գյուղի օգտագործման տակ գտնվող Օրբելիանների կալվածատիրական հողերում, որ աչքի էին ընկնում առողջ կլիմայով և հարմար էին անասնապահության ու հողագործության համար, հիմնվեց Ալեքսանդրապոլի գավառի առաջին ռուսական գյուղը՝ Վորոնցովկան:⁵⁴⁶ Վերջինիս բնակիչները՝ մեծամասամբ Օրենբուրգի և Սարատովի նահանգներից ելած մոլոկաններ, Անդրկովկասում էին հայտնվել դեռևս 1834 թ. և շուրջ մեկ տասնամյակ տևած թափառումներից հետո միայն՝ կարողացան հիմնել Վորոնցովկան: 1849 թ. գյուղն ուներ արդեն 141 ընտանիք, մեկ տարի անց ավելացավ ևս 143 ընտանիք, որից 122-ը Արևելյան Հայաստան էր եկել դեռևս 1834-1836 թթ.:⁵⁴⁷ Արխիվային նյութերից հստակ երևում է, որ բնակչության թվի արհեստական աճն ի հաշիվ նոր վերաբնակների, Վորոնցովկայում շարունակվել է նաև հետագա տարիներին: Այսպես, այստեղ վերահաստատվելու նպատակով արդեն 1846 թ. սկզբին գավառի Փամբակի տեղամասի պետին էին դիմել Գանձակի և Շամախու նահանգների մի շարք գյուղերի ռուս վերաբնակներ, որոնք չզբմանալով տեղական կլիմային և ժողովրդի ոչ բարեհամբույր վերաբերմունքին՝ թուլյություն էին խնդրում տեղափոխվելու Ալեքսանդրապոլի գավառ: Այս մասին Կովկասի փոխարքային տեղեկացնելով՝ Ալեքսանդրապոլի գավառապետը միաժամանակ նշում էր, թե Շամախու նահանգի Թոփիզի գյուղի ողջ ռուս բնակչությունը չնչին բացառությամբ (երկու ընտանիք Ելենովկայում և հինգ ընտանիք Նովոսարատովսկայայում) իր թուլյ-

⁵⁴⁶ Խոջաբեկյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 48:

⁵⁴⁷ Հայթյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 59:

տվությամբ վերաբնակվել են Վորոնցովկայում:⁵⁴⁸ Թե ռուսական կառավարության կողմնակալ քաղաքականությունն ինչ ազդեցություն ունեցավ այս գյուղի բնակչության հետագա աճի վրա, պարզ երևում է XIX դ. հետագա ընթացքում իրար հաջորդած մարդահամարների տրվյալներից: Այսպես, 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով Վորոնցովկայում ազգաբնակչության թիվը 926 մարդ էր (450-ը՝ արական, 476-ը՝ իգական սեռի),⁵⁴⁹ 15 տարի անց՝ 1867 թ. այն հասավ արդեն 2284 մարդու (1189-ը՝ արական, 1095-ը՝ իգական սեռի):⁵⁵⁰

Վորոնցովկայի հիմնադրման տարում Ալեքսանդրապոլ-Դիլիջան ճանապարհի վրա՝ Համգաչիմանի մոտ, հիմնվեցին ևս երկու ռուսական գյուղեր՝ Նիկիտինոն և Վոսկրեսենովկան: Նիկիտինոն 1852 թ. ունեցրեց 56 ընտանիք կամ 388 մարդ (204-ը՝ արական, 184-ը՝ իգական սեռի):⁵⁵¹ Վոսկրեսենովկայում 1852 թ. գրություններ ապրում էր 61 ընտանիք կամ 375 մարդ (194-ը՝ արական, 181-ը՝ իգական սեռի):⁵⁵²

Արևելյան Հայաստանի ռուսականացման գործընթացի հաջորդ փուլը սկսեց իրագործվել XIX դ. 40-ական թթ. վերջերին, երբ ցարական կառավարությունը, հաշվի չառնելով Արևելյան Հայաստանի տեղացի գյուղացիության հողաձառարավ վիճակը, Սևանա լճի ավազանում, Ալեքսանդրապոլի գավառում, Լոռվա դաշտում և այլուր Հայկական գյուղական համայնքներից ընդարձակ հողակտորներ առանձնացրեց՝ ռուս աղանդավորների վերաբնակեցման համար ստեղծելով այսպես կոչված «հատուկ ֆոնդ»: Վերաբնակեցման այս նոր փուլն ամբողջությամբ իրագործվեց Երևանի գավառապետ Բալավատսկու և վերելում հիշված Ֆադեևի ծրագրով: Վերջինս Արևելյան Հայաստանը ռուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու իր ազդեցիվ ձգտումների մեջ գերազանցեց Բալավատսկուն: 1849 թ. մայիսին Երևանի նահանգապետին ներկայացրած իր զեկուլյցում Ֆադեևը գրում էր, թե Ալեքսանդրապոլի գավառում գտել է երկու հարմար տեղամաս՝ ռուս աղանդավորներին վերաբնակեցնելու համար: Դրանցից մեկը «...Շորագյալի էլիզար կոչված վայրն է, ուր համաձայն այս տարվա չափումների կաշուրը 6928 դեսյատին օգտակար հողամաս, հետևաբար յուրաքանչյուր ընտանիքի համար 30 դեսյատին հող նախատեսելով՝ այնտեղ կարելի է բնակեցնել մինչև 230 ընտանիք»:⁵⁵³ Գտնվելով Ալեքսանդրապոլ-Ախալցխա ճանապարհի վրա՝ տեղամասը հեռու էր արդեն գոյություն ունեցող ռուսական (դուխոբորների ու մոլոկանների) գյուղ-

ղերից, այնպես որ Ֆադեևի համոզմամբ ու գավառապետի կարծիքով ոչ մի խոչընդոտ չկար այն ռուս վերաբնակներով զբաղեցնելու համար:

Ռուսներով վերաբնակեցնելու համար նախատեսված երկրորդ տեղամասը, ըստ Ֆադեևի, հենց Ալեքսանդրապոլ քաղաքն էր, ուր նա առաջարկում էր բնակեցնել 20 ընտանիք միայն արհեստավորների:⁵⁵⁴ Նրա ծրագրի առաջնահերթ խնդիրը ընդհանրապես Ալեքսանդրապոլի հարթավայրի և Ախուրյան գետի միջին հոսանքի ձախափնյա բոլոր տարածությունների վերաբնակեցումն էր ռուսներով: Նա մտորում էր ռուսական գյուղեր հիմնել նաև Ալեքսանդրապոլ-Դիլիջան մայրուղու ամբողջ երկարությունը՝ գտնելով, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի, հատկապես Լոռվա դաշտի բնակեցումը ռուսներով բացառիկ նշանակություն կունենա Երևանի ու Թիֆլիսի նահանգներն իրար միացնող ուղի-հանգույցում ուժեղ հենակետ ստեղծելու տեսակետից: Ալեքսանդրապոլի գավառը ռուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու Ֆադեևի ծրագրի մեխը հենց գավառի բոլոր ճանապարհները ռուսական գյուղերով շրջապատելն էր:⁵⁵⁵ Ի դեպ, 1840-ական թթ. ռուս աղանդավորները ութ-ինը գյուղեր (Գորելոյե, Բոգդանովկա, Սլովյանկա և այլն) հիմնեցին նաև Ախալքալաքի գավառի հարավ-արևելքում՝ դեպի Ալեքսանդրապոլ տանող ճանապարհի վրա:⁵⁵⁶

Ցարական կառավարությունը Ֆադեևի վերոհիշյալ նախագծերին առավել լրջորեն անդադարձավ 1850 թ. սկզբներից, երբ Երևանի նահանգում արխիվային տվյալների համաձայն արդեն հաստատվել էին մոտ 500 ընտանիք ռուս աղանդավորներ:⁵⁵⁷ Վերաբնակեցման պաշտոնապես թույլատրությունից հետո (1850 թ. մարտի 28) Արևելյան Հայաստան տեղափոխվեցին և 15080 դեսյատին 3574 սաժեն հողի վրա (այդ թվում, Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ էլիզար տեղամասում 6928 դեսյատին 1574 սաժեն, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի մոտ՝ 60 դեսյատին, Դարաչիչազի և Ալեքսանդրապոլի միջև ընկած Միսխանա տեղամասում՝ 1906 դեսյատին) հաստատվեցին ևս 500 ընտանիք ռուս աղանդավորներ: Յուրաքանչյուր նորեկ ընտանիքի կառավարության 1848 թ. դեկտեմբերի 9-ի որոշմամբ տրվում էր 8-ամյա հարկային արտոնություն ու մեկ անձի համար միջինը 6-7 դեսյատին հող (այդ որոշումը կամովին Անդրկովկաս եկած և այստեղ կրկին ուղղափառ հավատքի դարձած բոլոր վերաբնակիչներին 25 տարով ազատում էր հարկերից):⁵⁵⁸ Դա այն դեպքում, երբ Ատրպետի հավաստմամբ՝ մեկ անձի համար տե-

⁵⁴⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 133, ցուցակ 1, գործ 329, էջ 361:

⁵⁴⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110, էջ 510-547:

⁵⁵⁰ Кавказский календарь на 1899 год, Тифлис, 1898, отд. III, стр. 3.

⁵⁵¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 133, ցուցակ 1, գործ 110, էջ 548-562:

⁵⁵² Նույն տեղում, գործ 359, էջ 6, գործ 110, էջ 491-508:

⁵⁵³ Հայքյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 47:

⁵⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 47:

⁵⁵⁵ Հայքյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 48:

⁵⁵⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Մելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 217::

⁵⁵⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 133, ցուցակ 1, գործ 359, էջ 10:

⁵⁵⁸ Հայքյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 92:

ղաքնակ հայերը ունեին միայն 1-3 դեպյատին հող (չատ հայկական գյուղեր նույնիսկ արոտատեղիներ չունեին իրենց սահմաններում), թաթարները (թուրքերը, պարսիկները)՝ 4-5 դեպյատին, իսկ ուղղափառ հույները՝ 5-6 դեպյատին:⁵⁵⁹

Թե 1850 թ. հետո Արևելյան Հայաստանում վերաբնակեցված վերոհիշյալ 500 ընտանիք ռուս աղանդավորներից քանիսը վերջնականապես հաստատվեցին Ալեքսանդրապոլի գավառում, արխիվային նյութի բացակայության պատճառով ճշտվել նշելն անհնար է: Եվ այնուամենայնիվ, ի մի բերելով մեր ունեցած տվյալները գավառում հաստատված ռուս աղանդավորների վերաբերյալ, կարելի է արձանագրել հետևյալը. XIX դարի կեսից բուռն թափով սկսված Անդրկովկասյան երկրամասի ռուսականացման ցարական կառավարության քաղաքականության արդյունքում Ալեքսանդրապոլի գավառի միայն Փամբակի և Լոռվա տեղամասերում 383 ընտանիք (2232 մարդ) ռուս վերաբնակները հիմնեցին չորս գյուղեր:

Աղյուսակ 15. Ալեքսանդրապոլի գավառի ռուս վերաբնակների թիվը՝ համաձայն 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների

Գյուղերը	Ընտան.	Ար.	Իգ.	Ընդամ.	Դավա- մանք	Տեղամաս
1. Վոսկրեսենովկա	61	194	181	375	մուսլիմ	Փամբակի
2. Նիկիտինո	56	204	184	388	մուսլիմ	Փամբակի
3. Վորոնցովկա	170	450	476	926	մուսլիմ	Լոռու
4. Պրիվոլնոյե	96	266	277	543	ուղղափառ	Լոռու
Ընդամենը՝	383	114	1118	2232		

Ընդ որում, եթե Փամբակի տեղամասում հիմնված Վոսկրեսենովկա և Նիկիտինո գյուղերը բնակեցվեցին բացառապես ռուս աղանդավորներիով (117 ընտանիք), ապա Լոռվա տեղամասում հիմնված երկու գյուղերից (Պրիվոլնոյե և Վորոնցովկա) աղանդավորական էր միայն վերջինը, մինչդեռ Պրիվոլնոյեն հիմնվեց աղանդավորների հետ միաժամանակ գավառում վերաբնակեցված 96 ընտանիք ուղղափառ ռուսների կողմից:⁵⁶⁰ Ինչ վերաբերում է ռուս աղանդավորների 20 արհեստավորական ընտանիքներ Ալեքսանդրապոլում վերաբնակեցնելուն, ապա մեր ունեցած տվյալներով՝ այս գործընթացն իր նախնական փուլում ընթանում էր համեմատաբար դանդաղ. մինչև 50-ական թթ. կեսերը ցարական կառավարությանը հաջողվել էր քաղաքում տեղավորել ըն-

դամներ 14 ռուս աղանդավորի:⁵⁶¹ Իսկ արդեն 50-ական թվականներին վերջերին այդ թիվը կտրուկ աճեց, և Ալեքսանդրապոլի գավառապետներեանի նահանգապետին ներկայացրած զեկուցագրի համաձայն՝ հասավ 124 մարդու (67-ը՝ արական, 57-ը՝ իգական սեռի):⁵⁶²

Ալեքսանդրապոլի գավառի XIX դ. 40-50-ական թվականներին էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերի ձևավորման վրա որոշակի ազդեցություն թողեցին նաև այլ գործոններ: Դրանցից կարելի է առանձնացնել ժանտախտի համաճարակը, որ դեռ 30-ական թվականների վերջերին մոլեգնում էր Վրաստանի հարավային սահմանամերձ շրջաններում⁵⁶³, իսկ կարճ ժամանակ անց տեղափոխվեց Արևելյան Հայաստանի տարածք և ընդգրկեց նաև Ալեքսանդրապոլի գավառն ու մանավանդ Ալեքսանդրապոլ քաղաքը: Թե գավառում ե՞րբ և որտե՞ղ երևան եկան առաջին հիվանդները, տվյալների բացակայության պատճառով պարզել հնարավոր չեղավ: Դրանցից առաջինները վերաբերում են միայն 1840 թ. աշնան կեսերին, երբ համաճարակը գավառում արդեն ընդունել էր բավականին մեծ ծավալներ: Ի դեպ, հիվանդության հետևանքով զրանցված զոհերի մասին պաշտոնական տվյալները գերազանցապես վերաբերում են միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքին: Այսպես, 1840 թ. հոկտեմբերի 17-ին օտարադավանների գործերով նախարար Բլուդովին ներկայացրած իր զեկուցագրում գեներալ Ե. Գոլովինը Ալեքսանդրապոլում համաճարակի հասցրած վրնասների մասին գրում էր. «Պատիվ ունեմ Ձեզ տեղեկացնելու, որ Ալեքսանդրապոլում ժանտախտի ի հայտ գալուց մինչև հոկտեմբերի 7-ը հիվանդացել է 126 մարդ, որից 88-ը մահացել է, իսկ մնացած 38-ը հիմնվում է կասկածելի վիճակում»:⁵⁶⁴ Ժանտախտի համաճարակը քաղաքում շարունակվել է նաև հաջորդ մեկ-երկու ամիսների ընթացքում և, մեր կարծիքով, նահանջել է միայն ցուրտ ձմռան գալստյան հետ: Այդ են վկայում 1840 թ. դեկտեմբեր-1841 թ. հունվար ամիսների ընթացքում գեներալ Ե. Գոլովինի՝ կոմս Ստրոգանովին ներկայացրած զեկուցագրերը: 1840 թ. դեկտեմբերի 22-ի N 552 զեկուցագրով Գոլովինը տեղեկացնում էր, թե «նոյեմբերի 25-ից մինչև դեկտեմբերի 19-ը Ալեքսանդրապոլում ժանտախտով ախտահարվել է միայն երեք մարդ, որի հետևանքով հիվանդների թիվը քաղաքում նվազել է մինչև 37-ի (զեկուցագրին հաջորդած օրերի ընթացքում սրանցից 2-ը կասկածելի վի-

⁵⁶¹ Кавказский календарь на 1855 год, Тифлис, 1854, отд. III, стр. 332-333.

⁵⁶² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 125, ցուցակ 1, գործ 14-1 մաս, էջ 63:

⁵⁶³ Մինչև XIX դարի 50-ական թվականներն Անդրկովկասում բռնկված ժանտախտի խլիբայի համաճարակների մասին մանրամասն տե՛ս Ерицов А., Чума в Закавказье, (Исторический очерк), Тифлис, 1879; Նույնի, История холерных эпидемии в Закавказье, Тифлис, 1872.

⁵⁶⁴ АКАК, т. 7, стр. 85.

⁵⁵⁹ Ատրապետ, Հոդատիրությունը Կովկասում, Ալեքսանդրապոլ, 1906, էջ 34:

⁵⁶⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110, էջ 563-585:

չուլթյանը, որովհետև Ալեքսանդրապոլ քաղաքի 1840-1850 թթ. էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերը վերևում արդեն ուրվագծեցինք):

XIX դ. 40-ական թվականների վերջերին հետաքրքիր իրադարձություններ տեղի ունեցան Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասում: 1848 թ., բոլորովին խաղաղ պայմաններում, սկսվեց Հայ ազգաբնակչության արտագաղթ Փամբակի տեղամասից դեպի Շորագյալի տեղամաս: Թեև պաշտոնական փաստաթղթերում այս մասին որևէ բացատրություն չկա, այնուամենայնիվ մեր կարծիքով դա ուղղակիորեն առնչվում էր Ալեքսանդրապոլի գավառը ռուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու խնդրին: Նախ, Հայերի արտագաղթը կարող էր կազմակերպված լինել Հենց ռուսական իշխանությունների կողմից՝ տեղում ռուս վերաբնակների համար նոր հողեր ազատելու նպատակով: Երկրորդ, այդ արտագաղթի պատճառ կարող էր լինել նաև ռուս աղանդավորների հետագա վերաբնակեցման նպատակով հողային «Հատուկ ֆոնդի» ստեղծումը՝ առանց տեղաբնակների կարծիքը հաշվի առնելու, որի պատճառով Փամբակի տեղամասի բնիկ Հայերը, կորցնելով իրենց գոյությունն ապահովող առանց այն էլ փոքր հողակտորները, ստիպված էին լինում Շորագյալ տեղափոխվելու: Թե այս պատճառներից որն էր առաջնայինը, էական չէ: Փաստն այն է, որ 1848-1850 թթ. ընթացքում Փամբակից գաղթեցին և Շորագյալում հաստատվեցին մոտ 90-100 ընտանիք Հայեր: Այդ թվի մոտավորության առիթով նշենք, որ նորեկների կողմից Շորագյալում հիմնված յոթ գյուղերից (Բաղարխանա (Ձիթհանքով), Բեշլիքենդ (Գեղարոտ), Մանջուխի (Միլքար), Սաբունջի, Ախուլի (Բերքառատ), Աբդուլուհաման և Փոքր Ղըրխ) առաջին հինգը, համաձայն 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների, բնակեցվեցին միայն փամբակցիների 80 ընտանիքներով:⁵⁷³

Աղյուսակ 16. 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների համաձայն՝ Շորագյալում միայն փամբակցիներով բնակեցված գյուղերը

Շորագյալի գյուղերը	Ընտանիք	Ար.	Իգ.	Ընդամենը	Փամբակի գյուղերը
1. Բաղարխանա	32	116	83	199	Փամբակից
2. Բեշլիքենդ	6	15	16	31	Փամբակի Ուռուտ գ.-ից
3. Մանջուխի	21	81	56	137	Փամբակի Հայդարբեկ գյուղից
4. Սաբունջի	8	27	26	53	Փամբակից
5. Ախուլի	13	49	26	75	Փամբակի Լեջան գ.-ից
Ընդամենը՝	80	288	207	495	

⁵⁷³ ՀՀ ԿԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 109:

Մինչդեռ Աբդուլուհաման և Փոքր Ղըրխ գյուղերում գաղթած փամբակցիների կողքին Հայտնվեցին նաև Շորագյալի Փոքր Արբիսլալի, Փոքր Ղարաբեխիսա և Թափաղուլակ գյուղերից ելածներ, և 1852 թ. այդ երկու գյուղերը միասին ունեին 32 ընտանիք կամ 173 մարդ (99-ը՝ արական, 74-ը՝ իգական սեռի), և ընտանիքների այդ քանակի մեջ, մեր կարծիքով, փամբակցիների թիվը չէր գերազանցելու 10-20 ընտանիքը: Ժողովրդագրական դրույթյան վերոհիշյալ փոփոխություններով Հանդերձ՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասի 51 գյուղերում բնակչության թիվը 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների համաձայն հասավ 2138 ընտանիքի (13567 մարդու):⁵⁷⁴

Աղյուսակ 17. Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասի ժողովրդագրական դրույթյունն ըստ 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների

Գյուղերը	Ընտանիք	Ար.	Իգ.	Ընդամենը	Դավանանքը
1. Ղաթախչի	71	230	173	403	հայ առաքելական
2. Գյուլուջա	25	62	68	130	—
3. Նալբանդ	48	165	129	294	—
4. Վարդաբլուր	32	105	103	208	—
5. Կուրթան	50	216	189	405	—
6. Ղլաղ	58	233	151	384	—
7. Լոռի	7	28	17	45	—
8. Ագարակ	23	103	84	187	—
9. Լեջան	4	14	8	22	—
10. Դանդարի	9	35	24	59	—
11. Մեծ Բեքանդ	127	518	428	946	—
12. Աղբուլաղ	54	197	138	335	—
13. Շահալի	27	156	126	282	—
14. Սարմուսաղի	21	105	80	185	—
15. Բոզիքենդ	57	233	147	380	—
16. Յաղուրի	27	94	80	174	—
17. Ջելալօղլի	49	200	157	357	—
18. Ուռուտ	11	34	28	62	—
19. Հայդարբեկ	17	62	55	117	—
20. Ղարալ	42	158	116	274	—
21. Դարբազ	14	62	46	108	—

⁵⁷⁴ ՀՀ ԿԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110: Հովհաննիսյան Ջ., Նահապետյան Ռ., Վիճակագրական տեղեկություններ Լոռու գավառակի վերաբերյալ (1851-1914թթ.), ԲՀԱ, N 2, Եր., 1988, էջ 29:

22. Ղանջուղագ	18	49	45	34	շիա մահմեդական
23. Ղզորամ	12	42	47	89	—
24. Արջուտ	20	88	84	172	սունի մահմեդական
25. Սարալ	23	61	87	148	—
26. Գալլավար	35	97	106	203	շիա մահմեդական
27. Վարդանի	27	78	87	165	—
28. Ավդիքեկ	45	149	144	293	հայ առաքելական
29. Մեծ Ղարաքիլիսա	161	599	443	1042	—
30. Հաջի Ղարա	42	178	124	302	—
31. Ղարամամաղ	4	7	7	14	սունի մահմեդական
32. Համամի	160	502	397	899	հայ առաքելական
33. Ղարաքոյա	24	83	81	164	—
34. Գոգարամ	38	99	69	168	—
35. Թափանյի	18	59	55	114	—
36. Վարդուկ	92	245	188	433	—
37. Ղաչաղամ	26	55	46	101	—
38. Շահմազար	53	159	178	337	—
39. Ղուրսալի	15	49	25	74	հայ առաքելական
	17	72	58	130	շիա մահմեդական
40. Հոքարձի	10	36	32	68	հայ առաքելական
41. Դարաքենդ	16	52	57	109	—
42. Հեքիեք	40	198	141	339	—
43. Գյուլագարակ	28	87	66	153	—
44. Շիշթափա	13	56	55	111	—
45. Փոքր Ղարաքիլիսա	7	18	14	32	—
46. Սարչապետ	16	61	34	95	—
47. Ղարաքիլիսա 2-րդ	22	75	54	129	—
48. Վոսկրեսնովկա	61	194	181	375	աղանդավոր ոռու
49. Վորոնցովկա	170	450	476	926	—
50. Նիկիտինո	56	204	184	388	—
51. Պրիվոլնոյե	96	266	277	543	ուղղափառ ոռու
Ընդամենը՝	2138	7378	6189	13567	

Ազգաբնակչության թվի աճը տեղամասում այս անգամ ևս գերազանցապես ի հաշիվ այլազգիների էր։ Սրանք 1842 թ. 200 ընտանիքի կամ 14%-ի փոխարեն 1852 թ. կազմեցին 548 ընտանիք կամ 3306 մարդ, որ գավառակի ընդհանուր բնակչության 25,7%-ն էր։ Ընդ որում, այլազգիների մեջ գերակշռողը դարձան ռուսները՝ 383 ընտանիք (տե՛ս աղյուսակ 16), որ կազմում էր գավառակի ընդհանուր բնակչության 18%-ը։ Մինչդեռ գավառակի ութ գյուղերում ամբողջությամբ, իսկ մեկում՝ Ղուրսալիում Հայերի Հետ խառը բնակվող և ընդհա-

նուր առմամբ 165 ընտանիք (1074 մարդ) մահմեդականները կազմեցին բնակչության միայն 7,7%-ը։ Ինչ վերաբերում է Փամբակի Հայ բնակչությանը, ապա նրա թիվը 1842 թ. 1250 ընտանիքների փոխարեն 1852 թ. հասավ մինչև 1590 ընտանիքի կամ 10261 մարդու (5735-ը՝ արական, 4326-ը՝ իգական սեռի)։ Այնուհանդերձ տոկոսային հարաբերությամբ Հայն ընդգրկվել էր՝ 1842 թ. 86%-ից 1852 թ. իջնելով 84,3%-ի։ Ի դեպ, Հայերը միատարր չէին դավանանքով. գավառակի 33 գյուղեր ամբողջությամբ բնակեցված էին 1479 ընտանիք կամ 9557 մարդ (5366-ը՝ արական, 4191-ը՝ իգական սեռի) կազմող Հայ լուսավորչականներով (մեկում՝ Սա Ղուրսալիում նրանք ապրում էին մահմեդականների հետ խառը)։ Սա Փամբակի ամբողջ բնակչության 69% և Հայ տարրի 93% էր։ Հայ կաթոլիկները՝ 111 ընտանիք կամ 704 մարդ (369-ը՝ արական, 335-ը՝ իգական սեռի), բնակվում էին միայն Հինգ գյուղերում և կազմում էին գավառակի ընդհանուր բնակչության 5,3%-ն ու Հայ բնակչության 7%-ը։

Նույն ժամանակահատվածում Շորագյալի գավառակի ժողովրդազրական իրավիճակում ևս գրանցվեցին փոփոխություններ, որոնք XIX դարի կեսերին էլ ավելի նկատելի դարձրին գավառի երկու Հատվածների՝ Փամբակի և Շորագյալի տեղամասերի էթնոօրոգրաֆիկական կրոնադավանաբանական պատկերների միջև եղած տարբերությունները։ Այսպես, եթե Փամբակի տեղամասի Համար XIX դ. 40-ական թթ. վերջերը նշանավորվեց Հայ տարրի արտագաղթով ու այլազգիների ներգաղթով, ապա Շորագյալի տեղամասում Հակառակը՝ այլազգիների և Հատվածում մահմեդականների արտագաղթով և Հայերի ներգաղթով։ Դրա հետևանքով ընդամենը երեք տարվա ընթացքում մինչև 1850 թ. գավառակում մեկը մյուսի հետևից Հիմնվեցին 12 գյուղեր (Բազարխանա, Քոթեջիչքենտ, Մանջուխի, Մասուղլի, Աբդուլուհաման, Ղզըլդուլ (Ղուրսալի), Սարալ, Սարալի, Ախուլի, Փամա, Փոքր Դուզքենդ, Ղզըլդուլ (Ղուրսալի) գյուղերի թիվը 76-ից հասցնելով 88-ի։ Ընդ որում, ինչպես վերևում նշեցինք, այդ 12 նորաստեղծ գյուղերից յոթը Հիմնվեց փամբակցիների կողմից, մեկը՝ Մասուղլին, 1849 թ. Սարալապետից Շորագյալ բակցիների կողմից, մեկը՝ Մասուղլին, 1849 թ. Սարալապետից Շորագյալ գաղթած Հայերի և եզդիների կողմից ու դարձավ խառը ամբողջ տեղաբնակչությամբ (եզդիների գերակշռությամբ) միակ գյուղն ամբողջ տեղամասում։ 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով գյուղում ապրում էին 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներին էին 28 ընտանիքը 45 ընտանիքներից կամ 250 մարդուց եզդիներ էին 28 ընտանիքը կամ 139 մարդը (71-ը՝ արական, 68-ը՝ իգական սեռի)։ Եվ վերջապես մյուս չորս գյուղերը Շորագյալի տեղամասում 1848-1850 թթ. ընթացքում Հիմնեցին բնիկ շորագյալցիները. 1848 թ. Շորագյալի ձգլիսար և քում Հիմնեցին բնիկ շորագյալցիները Հիմնեցին Ղզըլդուլ գյուղը, որ 1852 թ. Դուզքենտ գյուղերից ելածները Հիմնեցին Ղզըլդուլ գյուղը, որ 1852 թ. ուներ 7 ընտանիք կամ 61 մարդ (35-ը՝ արական, 26-ը իգական սեռի) բնակչություն։⁵⁷⁵ Երկրորդը՝ Փամալը, բնակեցվեց Փոքր Ղարաքիլիսա-

⁵⁷⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110:

11-Ա. Հայրապետյան

յից ելածներով և 1852 թ. ուներ 13 ընտանիք կամ 84 մարդ (50-ը՝ արական, 34-ը՝ իգական սեռի) բնակիչ:⁵⁷⁶ Հաջորդ 1849 թ. հիմնվեցին Փոքր Դուղբենդն ու Ղզըղոջը: Առաջինը հիմնվեց Շորագյալի Դուղբենդ գյուղից ելածների կողմից և 1852 թ. ուներ 15 ընտանիք կամ 67 մարդ (39-ը՝ արական, 28-ը՝ իգական սեռի) բնակչություն: Նույնքան ստույգ նշել, թե Շորագյալի որ գյուղից ելածները հիմնեցին Ղզըղոջը, աղբյուրների սակավություն պատճառով անհնար է: Հայտնի է միայն, որ 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով գյուղն ունեցել է 20 ընտանիք կամ 113 մարդ (49-ը՝ արական, 64-ը՝ իգական սեռի) բնակչություն:⁵⁷⁷

Ինչ վերաբերում է նույն ժամանակահատվածում Շորագյալից մահմեդականների արտագաղթին, ապա տվյալների բացակայությամբ պատճառով մեզ չհաջողվեց պարզել, թե 1840-1850-ական թվականների արանքում ստույգ ե՞րբ և ի՞նչ ուղղություններով սրանք հեռացան գավառակից: Փաստ է միայն այն, որ եթե 1842 թ. կամերալ ցուցակագրման վերստուգման տվյալներով Շորագյալի գավառի երեք լրիվ մահմեդական և երեք խառը Հայ-մահմեդական բնակչությամբ գյուղերում կային 34 ընտանիք կամ 128 մարդ (տե՛ս աղյուսակ 14) մահմեդականներ, ապա 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների համաձայն՝ Շորագյալում մնացել էր ընդամենը մեկ մահմեդական գյուղ՝ Թաթարական Գյոզալդարան՝ 21 ընտանիքով կամ 116 մարդով:

Վերահիշյալ փոփոխությունների հետևանքով ըստ 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների՝ Շորագյալի գավառակի արդեն 88 գյուղերում բնակչության թիվը հասավ 3685 ընտանիքի կամ 19947 մարդու:⁵⁷⁸

Աղյուսակ 18. Ալեքսանդրապոլի գավառի Շորագյալի տեղամասի

ժողովրդագրական դրությունն ըստ 1852 թ.

կամերալ ցուցակագրման տվյալների

Գյուղերը	Ընտանիք	Ար.	Իգ.	Ընդամենը	Դավանանքը
1. Ճգխար	30	83	96	179	հայ առաքելական
2. Փոքր Զեթի	26	72	55	127	—
3. Մեծ Զեթի	36	83	98	181	—
4. Ղալոյի Դուղբենդ	18	44	56	100	—
5. Եսաուլ	64	155	178	333	—
6. Թաթար. Գյոզալդարա	21	51	65	116	մահմեդական
7. Փոքր Զյափանակ	29	86	52	138	հայ առաքելական
8. Հաջինագար դուլի	74	190	121	311	—

⁵⁷⁶ Նույնը:

⁵⁷⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110:

⁵⁷⁸ Նույն տեղում, գործ 109:

9. Փոքր Ղարաքիլիսա	237	548	650	1198	—
10. Թափաղոյակ	43	123	106	229	հայ կաթոլիկ
11. Ղազանչի	61	123	93	216	հայ առաքելական
12. Թավշանդըշլաղ	72	240	170	410	—
13. Բազարխանա	32	116	83	199	—
14. Քեշիշքենդ	6	15	16	31	—
15. Մանցուխի	21	81	56	137	—
16. Մասուղլի	17	61	50	111	հայ առաքելական եզդի
17. Արդուտահման	28	71	68	139	հայ առաքելական
18. Ղզըղուլա	10	37	20	57	—
19. Փոքր Լըրիս	7	35	26	61	—
20. Սարունջի	22	62	54	116	—
21. Արդիսլալի 3-րդ	8	27	26	53	—
22. Ղազարապատ	29	71	104	185	—
23. Սարխար	54	144	168	312	—
24. Փոքր Բեքանդ	46	115	99	214	—
25. Ղասմալի	59	187	131	318	—
26. Զյաֆթաղի	15	36	33	69	—
27. Զրախի	43	122	81	203	հայ կաթոլիկ
28. Ղուլիջան	42	98	79	177	հայ առաքելական
29. Ղուլաթ	33	69	62	131	—
30. Փոքր Ղանլիջա	31	72	59	131	—
31. Եզանլար	28	71	86	157	—
32. Աղին	40	119	91	210	—
33. Մեծ Զյափանակ	55	133	164	297	—
34. Դիրաքլար	92	286	176	462	—
35. Ջաջուտ	40	107	91	198	—
36. Բոզդողան	58	224	272	496	—
37. Արթիկ	33	70	80	150	—
38. Բողազքեսան	116	356	332	688	—
39. Սոգուրի	36	90	89	179	—
40. Ջելաթ կեչուտ	82	177	235	412	—
41. Փալուքի	40	159	143	302	—
42. Բայանդուր	33	68	117	185	հայ կոթոլիկ
43. Մոլլա գյոկչա	97	276	284	560	հայ առաքելական
44. Հոռոմ	63	170	170	340	—
45. Դահարի	114	296	284	580	—
46. Զիրալի	38	91	77	168	—
47. Շիշթափա	38	94	105	199	—
48. Ղզըղուլ	15	44	38	82	հայ կաթոլիկ
	20	49	64	113	հայ առաքելական

49. Թաքնալի	21	71	80	151	—
50. Բանդևան	32	120	127	247	—
51. Թուխառլի	36	116	145	260	—
52. Օրթաքիլիսա	38	82	130	212	—
53. Սնծ Ղանլիջա	42	120	125	245	—
54. Իմիրխանլի	36	96	115	211	—
55. Արմուքլի	25	57	74	131	—
56. Սվանվերդի	61	142	150	292	—
57. Ախդուլի	13	49	26	75	—
58. Սնծ Արքիսվալի	58	144	145	289	—
59. Փամպ	13	50	34	84	—
60. Չոռլի	17	50	46	96	—
61. Ղեղաչ	19	62	49	111	—
62. Մահմուդջուղ	61	179	151	330	—
63. Շիրվանջուղ	61	165	162	327	—
64. Աղքիլիսա	33	107	78	185	—
65. Իվսիաքի	78	210	245	455	—
66. Նորաշեն	41	98	96	194	—
67. Հայկ. Գյոզալդարա	22	65	37	102	—
68. Դուգբենդ	80	380	238	618	—
69. Սարիքաշ	13	28	36	64	—
70. Թալիքոլի	16	55	45	100	—
71. Զյալալի	19	49	45	94	—
72. Դարբանդ	20	49	72	121	—
73. Գյուրջի յու	26	68	101	169	—
74. Սոմգուռլի	31	75	86	161	—
75. Դուքնիդըշլաղ	8	32	27	59	—
76. Շլովխանլի	25	51	45	96	—
77. Կապս	36	99	101	200	—
78. Իլի Լարաքիլիսա	36	89	119	208	—
79. Ղափլի	42	97	96	193	—
80. Բաշգյուղ	43	127	110	237	—
81. Ղիչաղ	33	94	98	192	—
82. Թոմարտաշ	44	145	116	261	—
83. Մեջիտլի	54	117	110	227	—
84. Դղլքիլիսա	75	167	175	342	—
85. Փոքր Դուգբենդ	15	39	28	67	—
86. Լըրիսդագիբման	38	75	82	157	—
87. Դոմախուռան	47	124	154	278	—
88. Փոքր Արքիսվալի	25	85	61	146	—
Ընդամենը՝	3685	10134	9813	19947	—

Ընդ որում, ինչպես արդեն նշել ենք, ի տարբերություն Հարևան Փամբակի գավառակի, այստեղ բնակչության աճը գերազանցապես եղավ ի հաշիվ Հայ տարրի ավելացման, որը 1842 թ. եղած 2796 ընտանիքի փոխարեն 1852 թ. հասավ 3636 ընտանիքի կամ 19692 մարդու։ Վերացավ նաև գավառակի Հայ բնակչության մինչ այդ գոյություն ունեցող կրոնական միատարրությունը։ 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով Շորագյալի Հայ բնակչությունն ըստ դավանանքի արդեն բաժանվում էր երկու անհավասար խմբերի՝ Հայ լուսավորչականների և Հայ կաթոլիկների։ Առաջինները 3502 ընտանիք կամ 18993 մարդ էին (9655-ը՝ արական, 9338-ը՝ իգական սեռի) և կազմում էին գավառակի գյուղական բնակչության 95 ու Հայ բնակչության 96%-ը։ Երկրորդները՝ Հայ կաթոլիկները, 134 ընտանիք կամ 699 մարդ (357-ը՝ արական, 342-ը՝ իգական սեռի), ապրում էին միայն Թափաղուլակ, Քյաֆթառլի, Փալուլի և Շիշթափա գյուղերում՝ կազմելով գավառակի գյուղական բնակչության 3,6 ու Հայ բնակչության 4%-ը։ Ինչ վերաբերում է Շորագյալի ոչ քրիստոնյա բնակչությանը, ապա վերջինիս թիվը գավառակում անցած մեկ տասնամյակի ընթացքում փոքր-ինչ աճելով, 1,2%-ի (34 ընտանիք) դիմաց 1852 թ. հասավ 49 ընտանիքի կամ 285 մարդու, որ գավառակի գյուղական բնակչության թվի 1,4%-ն էր։ Հարկ է նշել, որ գավառակում ոչ քրիստոնյա բնակչության թվի այս չնչին աճն արձանագրվեց ի հաշիվ 1849 թ. Սարչապետից Հայերի Հետ Շորագյալ գաղթած եզդիների (ընդամենը 28 ընտանիք կամ 139 մարդ)։ Սրանք արդեն 1852 թ. կազմում էին գավառակի գյուղական բնակչության 0,8 և ոչ քրիստոնյա բնակչության 57%-ը, այն դեպքում, երբ շորագյալցի բնիկ մահմեդականները (ընդամենը 21 ընտանիք կամ 116 մարդ) կազմում էին գավառակի գյուղական բնակչության միայն 0,6 և ոչ քրիստոնյա բնակչության 43%-ը։

Գավառի երկու տեղամասերում՝ Փամբակում և Շորագյալում ժողովրդագրական իրավիճակի առանձնակի նկարագրությունների հիման վրա կարելի է վերականգնել ամբողջ Ալեքսանդրապոլի գավառի էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանարանական պատկերը XIX դարակեսին։ Գավառի բնակչության համաչափ աճը շարունակվեց նաև Հաջորդ տասնամյակի ընթացքում. 1852 թ. կամերալ ցուցակագրման տրվյալների համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլի գավառն ուներ 44794 մարդ (23512-ը՝ արական, 21282-ը՝ իգական սեռի),⁵⁷⁹ որից 11280-ը բնակվում էր Ալեքսանդրապոլ քաղաքում, որտեղ Հայերը կազմում էին բնակչության ընդհանուր թվի 94,9%-ը, մահմեդականները (410 մարդ)՝ 3,6%-ը, հույները (163 մարդ)՝ 1,4%-ը, ռուսները (11 մարդ)՝ 0,1%-ը։

⁵⁷⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 97, 109, 110, 120; Кавказский календарь на 1852 год, Тифлис, 1851, отд. III, стр. 275; Кавказский календарь на 1854 год, Тифлис, 1853, отд. III, стр. 121, 321-330; Кавказский календарь на 1855 год, Тифлис, 1854, отд. III, стр. 332-347.

5823 ընտանիք (33514 մարդ) ապրում էր Ալեքսանդրապոլի գավառի 139 գյուղերում: Գավառի 124 գյուղեր ամբողջությամբ, իսկ երկուսը (Մասուղլին և Ղուրսալին) մասամբ բնակեցված էին 5226 ընտանիք (29953 մարդ) կազմող հայերով, որ գավառի գյուղական բնակչության 90%-ն էր: Հայերից հետո քանակով երկրորդը՝ 383 ընտանիք (2232 մարդ), ռուսներն էին, որ ապրելով ընդամենը 4 գյուղերում, կազմում էին գավառի գյուղական բնակչության 6,5%-ը: Մինչդեռ գավառի 9 գյուղերում ամբողջությամբ և մեկում (Ղուրսալի) հայերի հետ խառը ապրող 186 ընտանիք (1190 մարդ) մահմեդականները կազմում էին միայն 3%, իսկ մասուղլեցի 28 ընտանիք (139 մարդ) եզդիները՝ 0,5%:

Աղյուսակ 19. Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության էթնոօղովորդագրական դրությունը 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով

Ազգությունը	Ընտանիք	Ար.	Իգ.	Ընդամենը	%	Գյուղերի քիվը
հայ	5226	15713	14210	29953	90	124 (լրիվ), 2 (մահմեդ. և եզդիների հետ խառը)
ռուս	383	1114	1118	2232	6.5	4 (լրիվ)
մահմեդական	186	580	610	1190	3	9 (լրիվ), 1 (հայերի հետ)
եզդի	28	71	68	139	0.5	1 (հայերի հետ)

Ըստ դավանանքի՝ 139 գյուղերում ապրող 5823 ընտանիքները բաժանվում էին ութ խմբերի: Հայ լուսավորչականներ էին Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության 85,5%-ն ու հայ բնակչության 95%-ը (4981 ընտանիք կամ 28550 մարդ): Հայ կաթոլիկներ էին գյուղական բնակչության 4,5%-ը կամ հայերի 5%-ը: Ռուս աղանդավորներ էին գավառի բնակչության 4,9%-ը և ռուս ազգաբնակչության 75%-ը (287 ընտանիք կամ 1689 մարդ): Փոխարենը ուղղափառ ռուսներ էին բնակչության 1,6%-ը կամ ռուսների 25%-ը (96 ընտանիք կամ 543 մարդ): Ավելի խայտաբղետ պատկեր ուներ գավառի մահմեդական ազգաբնակչությունը: Շիա մահմեդականներ էին գավառի գյուղական բնակչության 2%-ը կամ մահմեդական ազգաբնակչության 63,4%-ը (118 ընտանիք կամ 740 մարդ), սունիներ էին գյուղական բնակչության 0,7%-ը կամ մահմեդականների 25,3%-ը (47 ընտանիք կամ 334 մարդ), իսկ աղանդավոր մահմեդականներ էին գյուղական բնակչության 0,3%-ը կամ մահմեդականների 11,3%-ը (21 ընտանիք կամ 116 մարդ): Վերջապես, արևապաշտ էր գավառի եզդի ազգաբնակչությունը, որ կազմում էր գավառի գյուղական բնակչության միայն 0,5%-ը:

Աղյուսակ 20. Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության կրոնադավանաբանական պատկերը 1852 թ.կամերալ ցուցակագրման տվյալներով

Դավանանքը	Ընտան.	Ար.	Իգ.	Ընդ.	%	Գյուղերի քիվը
հայ լուսավորչական	4981	15021	13529	28550	85.5	113 (լրիվ), 2 (մահմեդական և եզդիների հետ)
հայ կաթոլիկ	245	726	677	1403	4.5	9 (լրիվ)
աղանդավորական ռուս	287	848	841	1689	4.9	3 (լրիվ)
ուղղափառ ռուս	96	266	277	543	1.6	1 (լրիվ)
շիա մահմեդական	118	373	367	740	2	5 (լրիվ), 1 (հայերի հետ)
սունի մահմեդական	47	156	178	334	0.7	3 (լրիվ)
աղանդավոր մահմեդական	21	51	65	116	0.3	1 (լրիվ)
եզդի	28	71	68	139	0.5	1 (լրիվ)

Թեև XIX դ. 40-ական թթ. կեսերից Ալեքսանդրապոլի գավառի ազգաբնակչության կազմի միատարրությունը փոքր-ինչ տեղի տվեց (եթե 1842 թ. հայեր էին քաղաքաբնակների 96 և գյուղաբնակների 94,5%-ը, ապա 1852 թ.՝ քաղաքաբնակների 94,9 և գյուղաբնակների 90%-ը), այնուամենայնիվ XIX դարակեսին նույնպես գավառը շարունակում էր մնալ ամենամիատարրն ու հայեցին ամբողջ Անդրկովկասում:⁵⁸⁰

Գ) Ալեքսանդրապոլը գավառական կենտրոն

XIX դարի առաջին քառորդը քաղաքաշինության տեսակետից արգասավոր չեղավ, քանի որ Հայաստանի արևելյան հատվածը շարունակում էր գտնվել պարսկական տիրապետության տակ, ուր շինարարական գործունեություն ծավալելու համար տնտեսական հնարավորությունները սահմանափակ էին: Դրությունը զգալիորեն փոխվեց Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանի հետ միավորվելուց հետո, երբ ցարական

⁵⁸⁰ Նիկողոսյան Ն., Վիճակագրական տեղեկություններ Ալեքսանդրապոլի գավառի հայ լուսավորչականների մասին, «Մուրճ», քի 8, օգոստոս, Թիֆլիս, 1901, էջ 239-240; Армяно-католические церкви в Закавказье и число их прихожан, Кавказский календарь на 1885 год, Тифлис, 1884, отд. III, стр. 69; Сборник сведений о Кавказе, т. 1, Тифлис, 1871, стр. 259.

քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունների կողմից, ճիշտ է, դանդաղ, սակայն որոշակի հետևողականությունով ու ծրագրով իրականացվող քաղաքաշինական միջոցառումների արդյունքում Հայաստանի տարբեր շրջաններում իրար հետևից վերականգնվեցին կամ հիմնվեցին նոր քաղաքներ: Դրանց մեջ խնդրո առաջնայի ուսումնասիրության տեսանկյունից մեզ համար առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում Հատկապես այն մեկը, որ արևմտահայ գաղթականների կողմից հիմնվելով Շորաբայի գավառի Գյումրի գյուղի հարավային մասում՝ Արփաչայ գետի ձախ ափին, արդեն 1837 թ.-ից դասվեց քաղաքների շարքը և պատմության մեջ մտավ Ալեքսանդրապոլ անվամբ: Սակայն մինչ նորաստեղծ այս քաղաքի մասին մեր խոսքը շարունակելը, տեսնենք, թե անցած դարերի ընթացքում ինչ էր իրենից ներկայացնում քաղաքի կորիզը հանդիսացող Գյումրի գյուղը:

Մարմաշենից ոչ հեռու գտնված մ.թ.ա. VIII դարի մի արձանագրության մեջ հիշատակված «Իրդանիումի» տեղանունը (Меликишвили Г., Урартские летописные надписи. Изд. АН. СССР, М., 1960, текст 133: Կուրտիկյան Ստ., Երևան, Եր., 1960, էջ 18: Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. Բ, Եր., 1941, էջ 56, 62), Հ. Կարապոյանը և Ս. Պետրոսյանը մույնացնում են «Կումայրի» տեղանվան հետ: Հ. Կարապոյանը գրում է. «Իրդանիումի տեղանունը կազմված է Իրդ (գետ) բառով և Անիո հատուկ անունով (կամ Անիո): Անիո ձևը դրված է հայերենի սեռական հոլովով, որից կարելի է բխեցնել նախնական Անիա ձևը: Այս «Անիա» քաղաքի անունը հետագայում տրվել է այն գետին, որը հոսել է հիշյալ բնակավայրի մոտով՝ Իրդ-Անիո կամ «Անիա քաղաքի գետ»: Մ.թ.ա. XIII դարում կառուցված Իրդանիո քաղաքը գտնվել է Երիսխի երկրի կենտրոնում՝ Կումայրի տեղում կամ նրա մոտակայքում: Հետագայում Իրդանիո քաղաքի անունը մոռացվում է: Այն հիշատակվում է արդեն քաղաքի արվարձաններից մեկի՝ Կումայրու անունով, որը տարածվում է ամբողջ Իրդանիո բնակավայրի վրա: Կումայրու՝ Իրդանիոյի արվարձան լինելու մասին իր կարծիքը Հ. Կարապոյանը հիմնավորում է տեղանվան ստուգաբանությամբ, որի Կում և այրի բաղադրիչները ունեն գրեթե միատեսակ իմաստներ՝ «գյուղ» կամ «քանավայր» (Կարապոյան Հ., Կումայրին ըստ սեպագրի և այլ աղբյուրների, ԸՊՄԺ Հանրապետական երկրորդ գիտությունների գեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 1996, էջ 13-14): Ս. Պետրոսյանը Իրդանիումին (կամ Իրդանիոն) տեղադրում է Գյումրու տարածքում և մույնացնում Կումայրի հնավայրի հետ, որը տեղադրում է քաղաքի արևմտյան մասում՝ Չարքզի ձոր կոչվող գետակի ձախ ափին՝ գտնելով, որ այդ գետակը սեպագրային շրջանի Irdan-գետն է, իսկ Կումայրի հնավայրը՝ ավիամերձ Իրդանիումի քաղաքը (Պետրոսյան Ս., IRDANIU(NI) բնակավայրի տեղադրության և անվան ստուգաբանության շուրջ, ԸՊՄԺ հանրապետական երրորդ գիտությունների գեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 1998, էջ 18-19): Բնակավայրի տեղի ու Կումայրի կոչվելու մասին պատմագրության մեջ գոյություն ունեն այլ կարծիքներ և՛ առաջ քաշված ակադեմիկոսներ Գ. Ջահուկյանի, Հ. Մանանդյանի, Տ. Երեմյանի, Գր. Ղափանցյանի, Ի. Դյակոնովի, Կ. Կոզմոյանի, Գր. Ղազարյանի, և այլոց կողմից (Ջահուկյան Գ., Կիմերները և կիմերների պոռթկմը արդի գիտության մեջ, ՊԲՀ, N 4, Եր., 1977: Մանանդյան Հ., Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պոռթկումների մասին, Եր., 1944: Երեմյան Տ., Կիմերական

և սկյութական ցեղերի արշավանքը և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊԲՀ, N 2, Եր., 1968: Капанцян Г., Хайаса-калыбель армян, Ер., 1947: Дяконов И. М., Ассирио-авелонские источники по истории Урарту, (АВН-ИУ) N 65 (ВДИ) М. 1951, N 3: Կոզմոյան Կ., Լեմինական, Եր., 1957: Ղազարյան Գր., Հայաստան և հայերը ըստ Քսենոֆոնի, Թիֆլիս, 1908): Այնուամենայնիվ, չնայած այս հարցում եղած բազմակարծությանը, մենք խնդրո առարկայի վերաբերյալ առավել համոզիչ ենք համարում այն վարկածը, որ ձևավորվել է Հ. Կարապոյանի ու Ս. Պետրոսյանի ուսումնասիրությունների արդյունքում: Հետագայում արդեն հայ մատենագրության մեջ Կումայրին որպես գյուղ հիշատակվում է մ.թ. նախ 774 թ. հակաարարական ապստամբության առիթով («...հասաներ ի գաւառն Շիրակ ի գիւղն Կումայրի») (Տե՛ս Պատմութիւն Ղանդաղ մեծի վարդապետի Հայոց, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1887, գլ. ԼԴ., էջ 138), իսկ արդեն Կումայրի ձևով, իբրև գյուղաքաղաք՝ նաև 1209 թվականին (Տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր թիվ 1886, էջ 1: Մաթևոսյան, Ա. «Ի մեծ գեաւդաքաղաքէն Կումիրոյ», «Բանվոր», Լեմինական, 1979, 10 հոկտեմբերի, N 237, էջ 3: Պետրոսյան Ս., Կումայրի-Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ-Լեմինական, «Գիտություն և տեխնիկա», Եր., 1983, N 4, էջ 26): Այնուհետև բնակավայրի մասին տեղեկություններ այլևս չեն հանդիպում ընդհուպ մինչև XIX դարի սկիզբը, երբ արդեն Գյումրի անվամբ այն հիշատակվում է իշխան Յիգիսանովի առաջին երևանյան արշավանքի առիթով, իբրև գեներալ Տուչկովի կողմից 1804 թ. հունիսի 10-ին գրավված գյուղ (Надеждин П., Кавказский край, природа и люди, Тифли, 1901, стр. 394: Սեդրոսյան Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեմինականցիների կենցաղում, Ատեն. պատ. գիտ. թեկն., Եր., 1969, էջ 22): Հայկական աղբյուրներում Գյումրին հիշատակվում է Գիւմրի, իսկ ռուսական աղբյուրներում՝ Գումրի ձևերով: Գյուղի նոր Գյումրի անվան առաջացումն ու նշանակությունը մի շարք հակասական, երբեմն նաև անհավանական դատողությունների առիթ են տվել: Հ. Խոջայանցի կարծիքով՝ «Գիւմրի քաղը կրճատված է: Իրականում այն նշանակում է «Գումարի», որովհետև եղել է զորաց գումարման տեղը Գազիկ արքայի ժամանակներում, որը նստում էր Անիում» (Խոջայանց Հ., Գիւմրի, «Արարատ», Էջմիածին, 1871, թիւ Թ, էջ 312): Գյումրի տեղանունը յուրովի է բացատրել Կ. Գանը: «Առաջ այստեղ եղել է ոչ մեծ թուրքական ամրություն կամ ինչ-որ մաքսային ուղեկալ, որը ազատ անցնելու թույլտվության համար մաքս՝ «gumruk» էր զանում: Այստեղից էլ գյուղը ստացել էր իր անունը՝ Գյումրի» (Ган К., Опыт объяснения кавказских географических названий, Тифлис, 1909, стр. 8: Սեդրոսյան Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեմինականցիների կենցաղում, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 6, Եր., 1974, էջ 163): Կ. Գանին համակարծիք է նաև 1854-1855թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասնակից սպաներից մեկը, որը 1854 թ. ապրիլի 20-ին իր օրագրում կատարել է այսպիսի գրառում. «Ալեքսանդրապոլը, որ եղավ մեր կորպուսը, թուրքերն անվանում են Գումրի, որ նշանակում է մաքսատուն» («gumruk», որովհետև, իրոք, այստեղ եղել է նրանց մաքսատունը) (Военный сборник, т. XI, отдел II, Походный дневник, 1854-1855 г.г., СПб., 1860, стр. 484: Вейденбаум Е., Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, стр. 400): Անշուշտ, թյուրիմացություն է Գյումրի տեղանունը թուրքական gumruk բառի հետ կապելը: Թուրք-սելջուկներն Անդրկովկաս են թափանցել միայն XI դարում, իսկ Գյումրին Կումայրի ձևով գոյություն ունի դեռևս ուրարտական ժամանակներից: Միանգամայն անըն-

ման պատճառով տեղավորվել էին գերազանցապես «Ձորի մահլում»⁵⁹⁰:

Մինչև 1837 թ. վերոհիշյալ թաղերի նեղ, ծուռուժուռ փողոցներով, փողոցահայաց բուժ ու «կուլը»՝ առանց պատուհանների տուֆաշար պատերով ցածրիկ տներ ունեցող բնակավայր էր Գյումրին: Եվ քանի որ մինչև XIX դ. 30-ական թթ. վերջերը Գյումրիում կատարվող քաղաքաշինական միջոցառումները հիմնականում ունեին ռազմական նշանակություն, ապա բնակավայրի վերոբերյալ մույլ պատկերն անփոփոխ մնաց նաև հաջորդ երեք-չորս տարիների ընթացքում: Այնպես որ, 1837 թ. վերջերին Նիկոլայ Ա. ցարի Անդրկովկաս կատարած այցելություն արդյունքում նախ քաղաքի կարգավիճակ ստանալով, իսկ կարճ ժամանակ անց նաև Ալեքսանդրապոլ վերանվանվելով հանդերձ, նորաստեղծ այս քաղաքը ժամանակակիցների հուշերում մնաց որպես «տիպիկ ասիական քաղաք՝ կեղտոտ, կոպիտ ու անկուտուր տներով... որ չընայած իր երիտասարդ տարիքին, արդեն կրում էր ծեր ու քայքայվող քաղաքի ֆիզիանոմիա...»⁵⁹¹ և «ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ քարվանսարա մեծ ճանապարհի վրա»:⁵⁹² Քաղաքային տնտեսության այդ շրջանի անմխիթար վիճակի մասին «Ախուրյանը» գրում էր, թե «ցեխի պատճառով քաղաքի գլխավոր փողոցներն անանցանելի են, իսկ ինչ վերաբերում է այսպես կոչված «քոռ ուլիցներին», ապա, աստված հեռու տանէ, այնպիսի ողորմելի դրություն մեջ են, որ գլուխը և ոտը չկոտրելու համար ցերեկն անգամ պետք է կրակով ման դայ»:⁵⁹³

Դ. Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում» աշխատության առաջին հատորում հրապարակված գյումրեցիների բողոք-նամակը՝ ուղղված ցարին, թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ քաղաքային կյանքի նմանատիպ դրությունը ինչ-որ չափով արդյունք էր նաև նրա անորոշ, ավելի շուտ երկակի կարգավիճակի:⁵⁹⁴ Մինչև 1840 թ. տեղական, պետական և ոստիկանական մարմինների կողմից ալեքսանդրապոլցիները հարկվում էին թե՛ որպես քաղաքացիներ և թե՛ որ-

⁵⁹⁰ ՊԻԱ, գործ 103, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 1, գլուխ 2: Մաքևոսյան Ա., Լեմինականի հատակագծումը և կառուցապատումը XVIII-XIX դդ., ԼՀԳ, N 10, Եր., 1972, էջ 71: Հարությունյան Վ., Գյումրին, նրա մարդիկ, սովորույթները, Գյումրի, 1996, էջ 297-298:

⁵⁹¹ Patriae Fillius, Физиономия и нравы Александраполя, Кавказ, Тифлис, 1854, 12 июня, N45, стр.177-178; Линстром Н., Кавказский Альманах на 1904 год, Тифлис, 1903, стр 116; Кавказский путевой дневник Кн. В. Мещерского, СПб., 1878, стр. 157.

⁵⁹² Дневник офицера, состоящего в отряде, действующем на кавказско-турецкой границе. Отызок 1, Лагерь под Александрополем, Кавказ, Тифлис, 1854, 16 июня, N 46, стр. 184: Դավոյան Ա., Մեր քաղաքի անցյալից, «Գանվոր», Լեմինական, 1978, 11 մարտի N 59, էջ 3:

⁵⁹³ Ըսեմն, Փողոցներ չունենք, «Ախուրյան», Ալեքսանդրապոլ, 1907, 16 փետր., թիւ 8, էջ 2:

⁵⁹⁴ Անանուն Դ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 179-183:

պես գյուղացիներ:⁵⁹⁵ Բնականաբար, հարկային այսպիսի քաղաքականությունը էլ էր կարող խթան հանդիսանալ քաղաքի և նրա տնտեսության զարգացման համար:

Քաղաքի և նրա բնակչության վիճակը բարելավող միջոցառումները սկսվեցին միայն 1837-1840 թթ. հետո: Ընդ որում, այս գործում առաջնային դեր խաղաց նախ Գյումրու բերդի շինարարության նախնական փուլի ավարտը: Գյումրիում ռազմավարական տեսակետից բացառիկ նշանակություն ունեցող նմանօրինակ կառույցի անհրաժեշտության վրա ցարական կառավարության ուշադրությունն առաջին անգամ հրավիրեց դեռևս Պ. Յիցիանովը, որ 1805 թ. մայիսին Ալեքսանդր Ա կայսերը զեկուցելով ամբողջ Շորապյալի սուլթանության գրավման մասին՝ նշում էր, թե նպատակահարմար է Գյումրուց ոչ հեռու հիմնել պաշտպանական ամրոց: Ավելին, նա նույնիսկ զեկուցագրին կցել էր կառուցվելիք բերդի ինժեներ-պրոպոզիտի Գոտշելդի կազմած հատակագիծը:⁵⁹⁶ Սակայն 1806թ. դեկտեմբերին սկսված ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառով Շորապյալի գավառում անհնար էր հիմնել նույնի աշխատանք կատարելը դարձավ անհնար: Իսկ Գյումրիում բերդ կառուցելու մասին հաջորդ առաջարկը եղավ միայն 20-ական թթ. բերդ կառուցելու մասին հաջորդ առաջարկը եղավ միայն 20-ական թթ. վերջերին կոմս Պասկևիչի կողմից: Վերջինս, մի քայլ առաջ անցնելով սակավության պատճառով դժվար էր ասել: Իրականությունն այն է, որ ռուսները Գյումրու բերդի կառուցմանը լրջորեն ձեռնամուխ եղան միևուրեք տարիների ընթացքում: Ընդ որում, սկսված շինարարական աշխատանքները բուռն թափ ստացան միայն 1834-1835 թթ., այնպես որ 1837 թ. Նիկոլայ Ա. կայսրի Գյումրի այցելելուց առաջ բերդի կառուցումը հիմնականում ավարտված էր: Կայսրը ոչ միայն դիտեց ու հիացավ նորակառույց բերդով, այլև հիմնադրեց նրանում կառուցվելիք Ս. Ալեքսանդրայի անունը կրող ռուսական եկեղեցին՝ Գյումրին վերանվանելով Ալեքսանդրապոլ:

Քաղաքի անվանափոխությունը ժամանակակիցների կողմից տեղի է տվել մի շարք հակասական, հաճախ ոչ ստույգ դատողությունների: Այս հարցին ժամանակագրական առումով առաջինը՝ 1838 թ., անդադարձել են հայ ժողովրդի պատմության քննությանը վերաբերող վավերագրերի ժողովածուն կազմողները: Նրանք գրում են, թե երբ Նիկո-

⁵⁹⁵ Нефедьев Н., Взгляд на Армянскую область, из путевых записок Н. Нефедьева, СПб., 1839, стр. 3; Гагемейстер Ю., Закавказские очерки, издан в типографии министерства внутренних дел, отд. III, СПб., 1845, стр. 46.

⁵⁹⁶ Գաբրիելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 11-12:

⁵⁹⁷ Акоюн Т., նշվ. աշխ., էջ 79:

լայ Ա-ն դիտեց նոր կառուցվող ամրոցը և Սուրբ մեծ նահատակ թագուհի Ալեքսանդրայի պատվին եկեղեցու հիմնումը, «Նորին Կայսերական Մեծությանը հաճելի եղավ Գյումրի քաղաքն անվանել Ալեքսանդրապոլ»⁵⁹⁸ Այլ երիցյանցը այդ մասին գրում է, թե Գյումրի հասնելով կայսրը «Հոկտեմբերի 4-ին հիմն դրեց Հանուն սրբուհիդին Ալեքսանդրի ուսական եկեղեցվոյ և հրամայեց կոչել քաղաքն Ալեքսանդրապոլ»⁵⁹⁹ Գյումրին Ալեքսանդրապոլ և բերդը Ս. Ալեքսանդրայի անունով կոչելը Ղ. Ալիշանը վերագրում է Նիկոլայ Ա-ի կնոջ՝ Ալեքսանդրա Յոդո-րովնայի պատվին՝ գրելով, թե «երկուքին (քաղաքն ու ամրոցը-Ա. Հ.) միանգամայն կոչեցան Հանուն կայսրուհիդին Ալեքսանդրապոլիս»⁶⁰⁰:

Ըստ ռազմական պատմաբան Վ. Պոտտոյի՝ կայսրը «հրամայեց հենց քաղաքը կոչել Ալեքսանդրապոլ» ի պատիվ Ալեքսանդր Ա կայսեր, որի օրոք Գյումրին միացվել է Ռուսաստանին⁶⁰¹։ Եվ վերջապես, Կ. Գանը այս մասին իր «Կովկասյան աշխարհագրական անվանումների մեկնաբանման փորձ» աշխատության մեջ այն կարծիքն է հայտնում, թե Ալեքսանդրա Յոդորովնա կայսրուհու պատվին, Ալեքսանդրապոլ են կոչվել 1837 թ. Նիկոլայ Ա-ի ներկայությամբ հիմնադրված քաղաքն ու ամրոցը⁶⁰²:

Իրականում այս հարցի պատասխանը Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Ն. Փալավանդովին հղված Կովկասի կառավարչապետ Գ. Ռոզենի այն գրությունից մեջ է, որում վերջինս տեղեկացնում է, թե 1837 թ.-ից Գյումրի ամրոցը Ալեքսանդրապոլ, հունա-ռուսական եկեղեցին՝ Ս. Ալեքսանդրա, և 1840 թ.-ից նաև քաղաքը (ընդգծումները մերն են-Ա.Հ.) Ալեքսանդրապոլ է կոչվել ռուսական եկեղեցու մեծ նահատակ Ս. Ալեքսանդրա թագուհու պատվին⁶⁰³։ Ստորև ներկայացնում ենք այդ կարևոր փաստաթղթի հայերեն թարգմանությունը.

«Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ, պարոն իսկական պետական խորհրդական և ասպետ, իշխան Ն. Փալավանդովին. Ողորմած Տեր Կայսրը Բարձրագույնս բարեհաճեց հրամայել Գյումրի ամրոցը այսուհետև անվանել Ալեքսանդրապոլ, նաև անցած հոկտեմբերի 4-ին Նորին Բարձրության ներկայությամբ հիմնադրված համառուսական եկեղեցին կառուցել ի պատիվ Սուրբ Մեծ նահատակ Ալեքսանդրա թագուհու։ Այդպիսի բարձրագույն ցանկության մասին գեներալ-համհարզ Ադլերբերգը հոկտեմբերի 5-ին N 399-ը զեկուցագրով տեղեկացրեց ինձ պատշաճ կատարման համար, ավելացնելով, որ ինքը միաժամանակ այդ

⁵⁹⁸ Собрание актов..., ч.2, стр. 420.

⁵⁹⁹ Երիցյանց Ա., նշվ. աշխ., մաս Բ., Թիֆլիս, 1895, էջ 434:

⁶⁰⁰ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 154:

⁶⁰¹ Потто В., Памяти старых кавказцев, Тифлис, 1897, стр. 42-43.

⁶⁰² Ган К., նշվ. աշխ., էջ 8:

⁶⁰³ Դարբինյան Մ., Գյումրին Ալեքսանդրապոլ վերանվանելու մասին, ԲՀԱ, Եր., 1981, թիվ 2, էջ 139:

մասին հաղորդել է պարոն ռազմական մինիստրին՝ Գյումրի ամրոցի վերանվանման հրամանը բանակին հայտարարելու համար:

Այդ մասին իրազեկում եմ Ձերդ պայծառափայլությանը:

Գեներալ-համհարզ Գ. Ռոզեն

Շտաբի պետ՝ գեներալ-մայոր Վոլոդկսկի
թիվ 3208. 8 նոյեմբերի, 1837 թվական, Թիֆլիս»

Միանգամայն պարզ է դառնում, որ Ալեքսանդրապոլ է անվանվել 1836 թ. նոր կառուցված բերդամրոցը և ոչ թե Գյումրի գյուղը, որը 1837 թ.-ից սկսած, ստանալով քաղաքի կարգավիճակ, շուտով՝ իր վրա վերցրեց նաև բերդի Ալեքսանդրապոլ անվանումը:

Տեղի հմուտ վարպետների ձեռքով կառուցված վերոհիշյալ ամրությունն իր 7 բաստիոններով, զորանոցներով, կարմիր և սև տուֆի համադրությամբ զեղեցիկ և հզոր պարիսպներով, իր փառահեղ դերքով քաղաքին տալիս էր ուրույն շուք ու հանդիսավորություն: «Բերդը, գրում է Պողոս վարդապետ Պետրոսյանն իր «Տեղագրություն Շիրակայ» աշխատության մեջ, նախում է քաղաքին լայնանիստ, ամրակառույց և վայելչադիր: Կա խաչածեղ ռուսական եկեղեցի՝ բոլորակավոր զմբեթով, ինչպես ունեն մզկիթները: Բերդն ունի վառուղի 36 սենյակ, 200 թնդանոթ, ցորենով ու գարով լցված ամբարներ, 600 սենյակ էլ տրամադրված է 10000 զորքի համար, թեպետ սովորաբար բերդում դառնում են 4000 զինվոր»⁶⁰⁴:

Ս. Էփրիկյանը բերդը համարում է «դարուս զինուորական նշանակությունը շնչերէն մին... թէ ամրութեամբն և թէ ճարտարարուեստ կառուցմամբ: Ունի զինուց մթերանոցներ, ամբարանոց և գրեթէ 16000 հոգւոց բնակարան, մեծ բանտ մը, առանձին հիւանդանոց և բերդապահ զորավարի համար յատուկ պալատ: Ասոցմէ զատ ունի խաչածեղ, զեղեցիկ եկեղեցի մը... և հիւսիսային կողմը Կարմիր կոչուած աշտարակ մը: Մեկ խօսքով բերդս իւր այս ամենայն հանգամանօք կրնար երկար ժամանակ դիմադրել թշնամւոյ ուժերուն»⁶⁰⁵։ Օտարազգի հեղինակներից Ալեքսանդրապոլի բերդի մասին բավականին մանրամասն տեղեկություններ են թողել Մ. Վազենը⁶⁰⁶ և Կ. Սպասկի-Ավտոնովը: Մանավանդ վերջինս, որ համոզված էր, թե «ամբողջ Անդրկովկասում չկա Ալեքսանդրապոլի բերդի նմանը: Այն համարվում է դարի գլուխգործոց: Ինչ վերաբերում է բերդի եկեղեցուն, ապա այն մեզ՝ ասիացիներին համար կատարելություն է: Կարելի է ասել ավելին՝ Ալեքսանդրապոլի բերդն ու եկեղեցին ամբողջ Անդրկովկասում առաջիմ ռուսական տիրապետու-

⁶⁰⁴ Տեղագրութիւն Շիրակայ, աշխատասիրեալ ի Պողոս վարդապետ Պետրոսեան, էջ 56:

⁶⁰⁵ Էփրիկյան Ս., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 45:

⁶⁰⁶ Վակսեր Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Հայաստան, Վիեննա, 1851, էջ 126-127:

Պաշտպանական կառույցների պայտիսի դասավորվածությունը պայմանավորված էր նաև քաղաք մտնող երեք զլխավոր ճանապարհների ուղղություններով. հարավից, Երևանից եկող, արևմուտքից՝ Կարսից եկող և հյուսիսից՝ Թիֆլիսից եկող: Բնականաբար, նման պայմանները պետք է թելադրեին բնակավայրի առավել համակցված կառուցապատում: Քաղաքը տեղադրվել էր ռելիեֆի համեմատաբար ավելի ցածր տարածություն վրա և ուներ անհարթ դիրք. տների մի մասը կառուցվել էր ձորակի մեջ, մյուս մասը՝ բլուրների ու զառիվայրերի վրա:⁶¹⁷ Քաղաքի տեղանքի մասին բավականին մանրամասն նկարագրություն է թողել XIX դ. անգլիացի ճանապարհորդ Լինչը. «Պատկերացրեք նախևառաջ ոչ խոր գետ, որը հոսում է դեպի հարավ, թեթևակի ափսեմալ, բայց ընդարձակ դաշտավայրի միջով: Նրա ձախակողմյան կամ արևելյան ափի հարթ տեղանքով ձգվում է ոչ մեծ բարձրություն ունեցող ցցուն գագաթով բլրաշար: Այս բլրաշարի հետևում են դարձյալ երեք զուգահեռ բլրաթմբեր՝ կառուցապատված քաղաքային տներով»:⁶¹⁸ Այնուամենայնիվ, չնայած քաղաքի տեղանքի զգալի անհարմարություններին, սկսած 1840 թ.՝ նոր կառուցապատումներն Ալեքսանդրապոլում իրականացվել են կանոնավոր ձև ունեցող, ուղղանկյուն խաչվող փողոցների ցանցաձև սխեմայով:⁶¹⁹

Կառուցապատվող քաղաքի հատակագծի ստեղծման ժամանակ հաշվի առնվեցին նաև այլ գործոններ: Այսպես, Հին Գյումրու թաղերը զբաղեցրել էին արևելահայաց «ազատ հարթ դաշտով» հյուսիսից հարավ զուգահեռ ձգվող բլրաշարերը և շարված էին վերջիններիս միջով նույնպես զուգահեռ հոսող գետակների շուրջը: Այդ թաղերը, ինչպես ասվեց, նախապես ի հայտ էին եկել տարերայնորեն, ձևավորվել Հին, ավանդական շինարարական եղանակներով և տարածվել էին տեղանքին համապատասխան՝ բնակավայրին տալով հյուսիսից հարավ ձգվածություն, որը միաժամանակ համապատասխանում էր գետակների ընթացքին ու գերակշռող հյուսիսային քամիների ուղղությունը:

Այս ամենի մանրամասն հաշվառման հիման վրա 1840 թ. Ալեքսանդրապոլի հատակագծմամբ ստացվեց փողոցների հետևյալ պատկերը: Քաղաքի համեմատաբար հարթ ու երկար փողոցներն իրար էին կապում հյուսիսում և հարավում գտնվող «Ռանչպարների», «Զորի բողազ» և «Թուրքի մահլա» թաղամասերը: Իսկ հյուսիս-հարավ ձգվող փողոցներին ուղղահայաց հատողները, որ տեղանքի պատճառով աչքի էին ընկնում խիստ ալիքավորությամբ, միմյանց էին միացնում քաղաքի արևելյան և արևմտյան կողմերում տեղադրված «Կաթոլիկների» և

«Հուլների» թաղամասերը: Միևնույն ժամանակ 1840 թ. հատակագծով նախատեսվում էր խաչվող փողոցներում ստեղծել կանոնավոր ուղղանկյուն թաղամասեր՝ կվարտալներ, իսկ համեմատաբար մեծ թաղամասերում լինելու էին նաև նրբանցքներ:

Այսպիսով, եթե 1830-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի մասին խոսում էին ընդամենը որպես «գեղեցիկ ապագա խոստացող»,⁶²⁰ բայց արևելյան տիպի խղճուկ քաղաքի, ապա XIX դարի կեսին այն արդեն ոչ ասիական, բարեկարգ քաղաք էր ուղիղ, լայն և գիշերը լուսավորվող փողոցներով, իսկ քաղաքի բնակչությունը քիչ թե շատ խոսում էր ռուսերեն,⁶²¹ ինչը հազվադեպ երևույթ էր Երևանի նահանգի մյուս քաղաքների համար:⁶²² Ավելի հանգամանալի և ընդգրկուն դարձնելու համար XIX դարակեսի Ալեքսանդրապոլի նկարագիրը՝ մեջբերենք մի քանի վկայություններ ժամանակի վիճակագրական հաշվետվություններից: Այսպես, «1852 թ. Կովկասյան օրացույցի» տվյալներով՝ Ալեքսանդրապոլում 1850 թ. կար հաստատված ճակատամասով (ֆասադով) 240 տուն, 1808 ասիական տիպի քարե տուն, 250 կրպակ, 150 փողոց, 2 հրապարակ, 10 կամուրջ:⁶²³ 1852-1853 թթ. մեկ այլ հաշվետվության մեջ խոսվում է Ալեքսանդրապոլի 75 թաղամասերի, 52 աղբյուրների, 186 ջրհորների, 2048 քարաշեն տների (200-ը լավ ճակատամասերով) մասին, և այս ամենը՝ 11280 բնակչի համար: «Շենքերը տեղական սև տուֆից են, կան 2 հայկական՝ Ս. Աստվածածին ու կաթոլիկ եկեղեցիներ, նաև 1849 թ. հիմնադրված ուղղափառ եկեղեցին, 2 շուկա՝ սովորական և անասունների վաճառքի, 7 քարվանսարա, 850 կրպակ, 3 բաղնիս, 1 հրապարակ, 1 նոր և 2 հին հայկական, 1 մահմեդական և ընդհանուր գերեզմանոցներ»:⁶²⁴ Երևանի նահանգի քաղաքների տրեստական-քաղաքացիական կյանքի վերաբերյալ 1865 թ. հաշվետվության մեջ Ալեքսանդրապոլի մասին ասվում էր. «Քաղաքը, որ հյուս-

⁶²⁰ Переваденко В., Поездка в Александрополь, Закавказский Вестник, Тифлис, 1853, 22 января, ном. 4, стр. 15-16.

⁶²¹ Ղլտճեան Ա., Համառոտ պատմութիւն Ալեքսանդրապոլի Հայոց Հոգևոր Վիճակային դպրոցի (1840-1912), Ալեքսանդրապոլ, 1912:

⁶²² Муравьев А., Грузия и Армения, ч.2, СПб, 1848, стр. 289; Արմյան Խ., նշվ. աշխ., հ. 7, էջ 179: Նորյան Մուշեղ, Արմյանը և Գյումրին, «Բանվոր», Լենինական, 1978, 15 մայիս, N 62, էջ 4:

⁶²³ Руцевич, Статистические очерки некоторых городов Кавказа и Закавказского края, Кавказский календарь на 1852 год, Тифлис, 1851, отд. III, стр. 276.

Ալեքսանդրապոլի եկեղեցիների մասին մանրամասն տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 208, էջ 1-3: Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Շախաբունյանի արխիվ, քր. 63, վավ. 28, էջ 1-3:

⁶²⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XVI, ч. 6, Эриванская губерния, СПб., 1853, стр. 259; Документы и материалы по истории армянского народа..., Ер., 1993, док. 134, стр. 319, док. 141, стр. 344.

⁶¹⁷ Մխիթարեանց Ա., Ալեքսանդրապոլ, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1873, 28 ապրիլի, N 15, էջ 3:

⁶¹⁸ Линч Х. Ф., նշվ. աշխ., էջ 163:

⁶¹⁹ Яралов Ю., Города Армении, М., 1950, стр. 12-13; Халпахчян О., Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре, Ер., 1957, стр. 42-43.

սխից սահմանակից է Եսաուլ, Օրթաքիլիսա, Թոփաուլի, արևելքից՝ Ղոնախղուան, Հաջինազար ղուլի, Հարավից՝ Դյուզքյանդ, Թափադուլակ, Ղարաքիլիսա գյուղերին, իսկ արևմուտքից՝ Արփաչայ գետին, ունի 16 337 բնակիչ (8638-ը՝ արական, 7699-ը՝ իգական սեռի): Քաղաքային բնակչությանն է պատկանում հետևյալ անշարժ գույքը՝ 2870 տուն, 1460 կրպակ, 17 քարվանսարա, 6 ջրաղաց, 36 գործարան (արհեստանոց-Ա.Հ.): Ընդ որում, վերը նշվածից ազնվականությանն են պատկանում 25 տուն, 145 կրպակ, 5 քարվանսարա, 5 օճառի գործարան: Հոգևորականությանը՝ 37 տուն, 74 կրպակ, առևտրականներին՝ 700 տուն, 40 ջրաղաց, կրպակ և գործարան: Մնացած անշարժ գույքը պատկանում է աղքատ խավին»:⁶²⁵

Արդեն XIX դ. 50-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կյանքի զարգացման բավականին բարձր տեմպերը առաջին հերթին հետևած էին այն համեմատաբար ապահով իրավիճակի, որում հայտնվել էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած այս տարածաշրջանը, ապահովություն, որը հնարավորություն էր տալիս տեղի բնակչությանը ոչ միայն իր կյանքը դնելու նորմալ հունի մեջ, այլև աննախադեպ բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում ինչպես քաղաքային շինարարության, այնպես էլ տնտեսական կյանքի առաջընթացի համար:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Շիրակ գավառը Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն երկրամասերից է: Որոշ բառաստուգաբանական վերլուծություններ թույլ են տալիս մտածել ժամանակին այս տարածքի վրա նույնիսկ կիմերական ցեղերի ունեցած իշխանության մասին:⁶²⁶ Պատմական տեղեկությունների վկայությամբ՝ բավականին երկարատև մի ժամանակահատվածում այն եղել է նաև Վանի թագավորության ենթակայության տակ: Շիրակն Արշակունիների թագավորության շրջանում հիշատակվում է նախ որպես Կամսարականների կալվածք, ապա VIII դարից սկսած՝ Բագրատունիների ժառանգական սեփականություն:

Ավելի ուշ, դարեր տևած թուրք-պարսկական ասպատակությունների արդյունքում Շիրակի արևմտյան հատվածը հայտնվեց Օսմանյան կայսրության, իսկ արևելյանը՝ Շորաքյալի սուլթանության տեսքով՝ Երեվանի պարսիկ խաների գերիշխանության ներքո: 1805 թ. Արևելյան Շիրակը վերջնականորեն միացվում է Անդրկովկաս հաստատապես մուտք գործող Ռուսաստանին: Այս պատմական իրադարձության ծնունդը, որ թելադրված էր Ռուսաստանի համար այդ հացառատ շրջանի ռազմավարական կարևորագույն նշանակության հստակ գիտակցմամբ, հիմնովին փոխեց Շիրակի պատմական գավառի արևելյան հատվածի սոցիալ-տնտեսական ու ժողովրդագրական զարգացման հետագա ողջ ընթացքը: Ռուսաստանի հետ միավորվելը Արևելյան Շիրակը վեր էր ածում իսկական միջնապատի՝ մի կողմից Ռուսաստանի գերիշխանության տակ անցած Վրաստանի, իսկ մյուս կողմից՝ Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև և, որ նույնպես անհափ կարևոր է, ռուսների կողմից Շորաքյալի սուլթանության գրավումը միանգամայն հնարավոր ու իրատեսական էր դարձնում ռուսական զորքերի հետագա առաջխաղացումը Արևելյան Հայաստանում՝ մեծապես խթանելով հայ ազգաբնակչության շրջանում ռուսամետ տրամադրությունների աճը: Պատահական չէ, որ մինչև XIX դ. 70-ական թվականների վերջերը հանդիսանալով Անդրկովկասում ռուսների ամենահզոր ռազմական հենակետը՝ Արևելյան Շիրակը նաև ռուսական Կովկասյան զորքերի հավաքատեղին էր: Անցնելով Ռուսաստանի գերիշխանության տակ՝ Արևելյան Շիրակը ենթարկվեց Անդրկովկասյան երկրամասում ռուսական իշ-

⁶²⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 125, ցուցակ 1, գործ 14-1 մաս, էջ 50-64: Сборник статистических сведений о Кавказе, издаваемый Кавказским отделом императорского русского географического общества, составил и издавал Н. Воронов, т. 1, отд. 1, Тифлис, 1869, стр. 36-38.

⁶²⁶ Երեմյան Ս., Կիմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքը և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊԲՀ, N 2, Եր., 1968: Ջահուկյան Գ., Կիմերները և կիմերների պոռթկումը արդի գիտության մեջ, ՊԲՀ, N 4, Եր., 1977:

խանությունների կողմից իրագործված վարչատարածքային գրեթե բոլոր բարեփոխումներին՝ 1805 թ. գրեթե անմարդաբնակ Շորագյալի սուլթանությունից արդեն 1849 թ. վերածվելով Երեվանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի ամենամարդաշատ ու ամենահայեցի գավառակի:

Խնդրո առարկա ժամանակահատվածում լուրջ և բեկումնային տեղաշարժեր գրանցվեցին գավառի էթնո-ժողովրդագրական իրավիճակի մեջ: Չնայած ռուսական գերիշխանության տակ անցնելուն՝ համարյա մինչև XIX դարի առաջին քառորդի ավարտը գավառում ընթանում էին քաղաքական լծակների ազդեցությամբ բնակչության բնականոն աճի արգելակման ու էթնիկական դիմահեղման նախորդ դարերից ժառանգված գործընթացներ: Դրանք ի վերջո հանգեցրին այն բանին, որ 1805 թ. Ռուսական կայսրության հետ միավորվելու պահին մոտ 808 ընտանիք (4877 մարդ) ունեցող Շորագյալում 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական իրար հաջորդող պատերազմների, թալանչիական հարձակումների, ազգաբնակչության բռնազաղթների, կոտորածների ու հատկապես սովի և ավերի հետևանքով բնակչության թիվը նկատելիորեն նվազեց: Ընդ որում, եթե բնակչության թվի անկումը գավառում մինչև 1810 թ. տեղի էր ունենում համեմատաբար դանդաղ, ապա 1810-1817 թթ. այդ գործընթացը հայտնվեց «ազատ անկման» վիճակում՝ հասնելով իր նվազագույն սահմանային կետին՝ ընդամենը 174 ընտանիքի (870 մարդու): Ստեղծված ծայրահեղ վատթար իրավիճակի մեջ դրական տեղաշարժեր սկսեցին ի հայտ գալ միայն XIX դ. 20-ական թթ. սկզբներից, երբ պայմանավորված որոշ արտաքին ու ներքին գործոններով՝ Շորագյալում գրանցվեց ազգաբնակչության թվի դանդաղ աճ: Մինչդեռ գավառի բնակչության թվաքանակի էական աճի և էթնիկական կազմի աննախադեպ փոփոխությունները գրանցվեցին միայն 1828-1831 թթ. գաղթներից հետո, երբ Ռուսական կայսրության տարածք տեղափոխված շուրջ 20606 պարսկահպատակ ու արևմտահայ գաղթական ընտանիքներից (125000 մարդ) 3866 ընտանիքը (21695 մարդ), համաձայն 1832 թ. Կամերալ ցուցակագրման տվյալներին՝ հաստատվեց Արևելյան Շիրակի տարածքում, ընդ որում, 1350 ընտանիքը (7250 մարդ)՝ Գյումրիում, իսկ մնացած 2516 ընտանիքը (14445 մարդ)՝ գավառի 76 գյուղերում: Գավառում բնակչության թվի բնական և արհեստական աճը շարունակվեց նաև գաղթերին հաջորդած երկու տասնամյակների ընթացքում: Արդեն 1852 թ. նորաստեղծ Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի Շորագյալի տեղամասում ապրում էր 31227 մարդ, որից 11280 մարդը՝ միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում:

Արևելյան Շիրակի՝ Ռուսական կայսրության հետ միավորվելը նշանավորվեց նաև XIX դ. 30-ական թվականներից այստեղ քաղաքաշինական մեծածավալ միջոցառումներով: Երբ Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրով Ռուսաստանը ստիպված եղավ թուրքական կայսրությանը վերադարձնել Կովկասյան ճակատում իր գրաված տարածքներին մեծագույն մասը՝ Կարսը, Էրզրումը և Բայազետը, հրամայական ան-

հրաժեշտություն դարձավ Ախուրյանի ռուսական ափին՝ Գյումրի փոքրիկ գյուղատեղիում, ռազմական ուժեղ հենակետ ստեղծելու առաջնահերթ խնդրի շուտափույթ լուծումը: Ռազմավարական տեսակետից բացառիկ նշանակություն ունեցող նմանօրինակ կառույցի անհրաժեշտության վրա ցարական կառավարության ուշադրությունն առաջինը դեռևս 1805 թ. հրավիրել էր Պ. Ցիցխանովը: Սակայն Գյումրու բերդի կառուցման պահանջը լրջորեն զգացվեց հատկապես 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում, որի՝ ռուսների համար անհաջող ավարտն էլ խթանեց վերջինիս շինարարությանը ձեռնամուխ լինելու աշխատանքները: Գյումրու բերդի շինարարությանը զուգահեռ կառուցապատվեց նաև համանուն բնակավայրը, որը նորակառույց բերդը դիտելու պատրվակով 1837 թ. հոկտեմբերի 3-ին Անդրկովկաս ժամանած Նիկոլայ Ա կայսեր հրամանով հռչակվեց քաղաք ու վերանվանվեց Ալեքսանդրապոլ: Բնակավայրը, որի մասին XIX դարի 30-ական թթ. խոսում էին որպես ընդամենը «գեղեցիկ ապագա խոստացող» արևելյան տիպի խղճուկ քաղաքի, արդեն 1840 թ. կառուցապատվելով հաստատված հատակադժով, դարձավ քաղաքային կյանքի զարգացման բավականին բարձր տեմպեր ունեցող, իր արհեստավորներով ու առևտրականներով ամբողջ Անդրկովկասում հռչակված, ոչ ասիական, բարեկարգ քաղաք՝ «...թուրքական սահմանի դիմաց ռուսական զորավոր մի կայան՝ լավ դիրքով, մեծածիփ պահակազորով և արագորեն աճող ազգաբնակչությամբ»: Ավելին, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում ռուսների կողմից Կարսի գրավումից հետո էլ կորցնելով հանդերձ Ռուսական կայսրության համար իր նախկին ռազմավարական կարևոր նշանակությունը, Ալեքսանդրապոլը շարունակեց մնալ որպես առևտրաարհեստավորական հռչակի և առանձնահատուկ դիմագծի տեր քաղաք Անդրկովկասյան երկրամասում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՐԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Սկզբնաղբյուրներ

Ա) Ձեռագիր աղբյուրներ

- 1.1. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր NN 1886, 6517:

Բ) Արխիվային նյութեր

- 1.2. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, արխիվային բաժին, ֆոնդ Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ NN 22 ա, (վավերագիր 86), 43 (վ. 298բ), 46 (վ. 249), 58 (վ. 133), 59 (վ. 546, 578), 66 (վ. 54), 74 (վ. 227, 246): Ալեքսանդր Երիցյանի արխիվ, թղթ. 154 (վ. 28), 157 (վ. 9): Կարապետ արքեպիսկոպոսի դիվան, 163 գ (վ. 1173), 163դ (վ. 1407): Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166 (վ. 1016, 1084, 1085, 1122), 166, գլ. ԻԹ (վ. 928), 166, գլ. ԼԲ (վ. 1071, 1119), 167ա (վ. 19): Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105 (վ. 13, 192), 106, գ. 51 (վ. 93, 94, 95), 111, գ. 79 (վ. 1): Շախաթունյանի արխիվ, թղթ. 63 (վ. 28):
- 1.3. ՀՀ պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 47, ց. 1, գ. 659, 660, 661, 662, 663, 859, 860, 863, 865, 920, 921, 922, 923, ց. 2, գ. 1, 18, 20, 21, 22, 23, 37, 39, 46, 47, 48, 69, 70, 73, 74, 75, 79, 81, 82, 83, 89, 90, 91, 92, 98, 102, 103, 107, 108, 109, 111, 112, 115, 120, 121, 128, 130, 131, 132, 134, 135, 138, 139, 140, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 195, 201, 225, 237, 416, 516, 530, 625, 626, 630, ց. 3, գ. 199, 920, ց. 6, գ. 37, 59, 119, 152, 167, 179, 248: ֆ. 57, ց. 1, գ. 36, 66, 85, 208: ֆ. 90, ց. 1, գ. 44, 365, 445, 447: ֆ. 93, ց. 1, գ. 82, 83, 84, 85, 86, 87, 97, 109, 110, 120: ֆ. 125, ց. 1, գ. 14-Ի մաս: ֆ. 133, ց. 1, գ. 329, 359: ֆ. 151, ց. 1, գ. 25: ֆ. 247, ց. 1, գ. 181 (քարտեզ): ֆ. 332, ց. 1, գ. 120, 715, 815, 816:
- 1.4. ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեռնի անձնական արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 349, 388, 413: Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, գ. 103: Ս. Թամրազյանի նյութերը, գ. 103:

Գ) Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

ա) Հայերեն

- 1.5. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», Յակոտ ալ Համալի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյանը, Եր., 1965:
- 1.6. Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նատր Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870:
- 1.7. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896:

- 1.8. Դիան հայոց պատմութեան, կազմեց Գ. Աղանեանը, գիրք Ա-ԺԳ, Թիֆլիս, 1893-1917:
- 1.9. Ջաքարեայ Սարկաազ Զանաքեցի, Պատմագրութիւն, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870:
- 1.10. Ջաքարեայ Սարկաազ Զանաքեցի, Պատմագրութիւն, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870:
- 1.11. Էվլիա Չելեբի, Թուրքական աղբյուրները, ծանոթագրությունները, առաջարկը և թարգմանությունը Ա. Սաֆրաստյանի, հ. Գ, Եր., 1967:
- 1.12. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. Ա, Եր., 1961:
- 1.13. «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. Բ, Եր., 1964:
- 1.14. Խաչատրյան Մ., Պարսկահայերի ներգաղթի կազմակերպումն ըստ ժամանակի փաստաթղթերի, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 1978, N 10:
- 1.15. Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, հ. 2, ԺԹ դարի առաջին քառամյակ (1800-1820), Եր., հրատ. Մելքոնյան ֆոնդի, 1934:
- 1.16. Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Եր., 1974:
- 1.17. Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. Ա, Եր., 1951:
- 1.18. Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. Բ, Եր., 1956:
- 1.19. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1910:
- 1.20. Նոր վավերագրեր Գեորգիևսկի 1783թ. դաշնագրի մասին, հրատ. Վ. Մարտիրոսյան, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1978, N 3, էջ 234-241:
- 1.21. Նոր վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828-1830 թթ. գաղթի վերաբերյալ, հրատ. Մ. Դարբինյան, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 1973, N 2, էջ 135-146:
- 1.22. Չամչեան Միքայել, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1875:
- 1.23. Պատմութիւն Ղևոնդայ մեծի վարդապետի Հայոց, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1887:
- 1.24. Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոյ պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:
- 1.25. Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, գիրք, որ կոչի յիշատակարան, Վաղարշապատ, 1873:
- 1.26. Ստեփանոս Տարոնցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885:
- 1.27. Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862:
- 1.28. Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, թարգմ. Լ. Մելիք-սեք-բեկ, հ. Ա, Եր., 1934:
- 1.29. Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, թարգմ. Լ. Մելիք-սեք-բեկ, հ. Բ, Եր., 1938:
- 1.30. Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, թարգմ. Լ. Մելիք-սեք-բեկ, հ. Գ, Եր., 1955:

1.31. Օրբելեան Ստ., Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:

բ) Ռուսերեն

- 1.32. Акты собранные Кавказской Археографической Коммиссией (АКАК), т. 1-12 Тифлис, 1866-1904.
- 1.33. Внешняя политика России XIX и начале XX века, 1815-1830 гг., Документы Российского министерства иностранных дел, т. VIII, М., 1972.
- 1.34. Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), Ер., 1993.
- 1.35. Евицкий Орест, Статистическое описание Закавказского края, с присовокуплением статьи; Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и сравнение оного с нынешним, СПб., 1835.
- 1.36. Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830 гг., изд. М. Дарбинян, Вестник архивов Армении, Ер., 1977, N 3, стр. 3-23.
- 1.37. Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. 1, СПб., 1836.
- 1.38. Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. 2, СПб., 1836.
- 1.39. Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. 3, СПб., 1836.
- 1.40. Походный дневник, 1854-1855 гг., Военный сборник, т. XI, отдел II, СПб., 1860.
- 1.41. Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. 1, редактор Ц. Агаян, Ер., 1972.
- 1.42. Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. 2, редактор Ц. Агаян, Ер., 1978.
- 1.43. Сборник сведений о Кавказе, т. 1, Тифлис, 1871.
- 1.44. Сборник статистических сведений о Кавказе, издаваемый Кавказским отделом императорского русского географического общества, составил и издавал Н. Воронов, т.1, Тифлис, 1869.
- 1.45. Свод статистических данных о населении Закавказского края извлеченных из посемейных списков 1886г., Издан по распоряжению Главноначальствующего гражданского частю на Кавказе, Закавказским статистическим комитетом, Тифлис, 1893.
- 1.46. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. 1-3, М., 1833.
- 1.47. Эриванская губерния, Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XVI, ч. 6, СПб., 1853.

2. Աշխատություններ

ա) Հայերեն

- 2.1. Արմյան Խ., Երկերի լիակատար ժողովածու, ակադ. հրատ., հ. 7, Եր., 1958:

- 2.2. Արախամյան Վ., Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20 դարերի սկիզբը), Եր., 1971:
- 2.3. Ալիշան Ղ., Այրարատ, քնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, Ս. Ղազարի տպ., 1890:
- 2.4. Ալիշան Ղ., Շիրակ, տեղագրութիւն, պատկերացոյց, Վենետիկ, Ս. Ղազարի տպ., 1881:
- 2.5. Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց մեծաց, Վենետիկ, Ս. Ղազարի, տպ., 1855:
- 2.6. Ալադյանյան Արշակ, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Կահիրե, 1950:
- 2.7. Աղաբեգյան Մ., Խնդիր կաթողիկոսության Ամենայն Հայոց, Զննություն 1836 թ. սահմանադրության (Պոլոժենիայի), Կ. Պոլիս, 1865:
- 2.8. Աղանեանց Գ. ք., Կարնո գաղթը (1829-1830), Թֆիլիս, 1891:
- 2.9. Աղանյան Գ., Երկաթագործական արհեստները հայոց մեջ XIX դ. և XX դ. սկզբին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», հ. 2, Գյումրի, 1999:
- 2.10. Աղանյան Գ., Հայկական զինագործությունը XIX դ.-XX դ. սկզբին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», հ. 3, Գյումրի, 2000:
- 2.11. Ամանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), Խ. Ա. Բաքու, 1916:
- 2.12. Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, մաս 1, Եր., 1958:
- 2.13. Ավդալբեկյան Խ., Հոդային հարցը Արևելյան Հայաստանում, Եր., 1959:
- 2.14. Ասորպետ, Հողատիրությունը Կովկասում, Ալեքսանդրապոլ, 1906:
- 2.15. Բազեյան Կ., Կանանց արհեստները հայոց մեջ XIX դ. ու դրանց կապը համքարությունների հետ, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», հ. 4, Գյումրի, 2001:
- 2.16. Բոդյան Վ., Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Եր., 1972:
- 2.17. Գաբրիելյան Հ., Լեռնական, Եր., 1984:
- 2.18. Գալոյան Գ., Ռուսաստանը և Անդրկովկասի ժողովուրդները, Ուրվագծեր նրանց փոխհարաբերությունների քաղաքական պատմության հին ժամանակներից մինչև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ հեղափոխության հաղթանակը, Եր., 1978:
- 2.19. Գալոյան Ս., Շիրակից հայերի գաղթը դեպի Ամերիկա, Լոս-Անջելես, 1950:
- 2.20. Գեղամյան Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները ԺԹ դարում, Բաքու, 1915:
- 2.21. Գեղամյան Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 3, մաս 1, Բաքու, 1909:
- 2.22. Գեղամյան Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 4, մաս 2, Բաքու, 1909:
- 2.23. Գեղոգ-Մեսրոպ, Աշխարհագրութիւն Պատմական Հայաստանի, Կ. Պոլիս, 1924:
- 2.24. Գրիգորյան Զ., Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը, Եր., 1978:
- 2.25. Գրիգորյան Զ., Հայերի մասնակցությունը Արևելյան Հայաստանի ազատագրման գործին, Եր., 1951:
- 2.26. Գրիգորյան Զ., Հայ և ռուս ժողովուրդների պատմական բարեկամությունը, Եր., 1942:
- 2.27. Գրիգորեան Մելիսեդեղ, Համառոտ տեղագրութիւն հնութեանց Մեծին Շիրակայ և Մայրաքաղաքին Ամուլ, Ալեքսանդրապոլ, 1903:
- 2.28. Գրիգորյան Վ., Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում, Եր., 1958:

- 2.29. Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1989:
- 2.30. Երեմյան Ս., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյցի», Եր., 1963:
- 2.31. Երիցյան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, հ. Ա, Թիֆլիս, 1894:
- 2.32. Երիցյան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, հ. Բ, Թիֆլիս, 1895:
- 2.33. Էլիզե Ռեկլի, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի առաջին, Ռուսիա լիճ եւ Առաջադր Ասիա, Վաղարշապատ, 1890:
- 2.34. Էփրիկեան Ս., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, 1902:
- 2.35. Էփրիկեան Ս., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, Վենետիկ, 1907:
- 2.36. Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1806:
- 2.37. Ինճիճեան Ղ., Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. Ա-Գ, Վենետիկ, 1835-ՌՄՁԴ:
- 2.38. Լեո, Երկերի ժողովածու, տասը հատորով, հ. Գ, Եր., 1969:
- 2.39. Լեո, Երկերի ժողովածու, տասը հատորով, հ. Դ, Եր., 1984:
- 2.40. Լեո, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մաս Ա, Եր., Պետական համալսարանի ապակետիպ, 1926:
- 2.41. Լեո, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մաս Բ, Եր., Պետական համալսարանի ապակետիպ, 1927:
- 2.42. Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Եր., 1946:
- 2.43. Լինչ Հ. Ֆ. Պ., Հայաստան ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1913:
- 2.44. Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, Եր., 1979:
- 2.45. Կոզեան Ս., Կամսարականները «Տիարք Շիրակայ և Արշարունեաց», Վիեննա, 1926:
- 2.46. Կոզմոյան Կ., Լեռնական, Եր., 1957:
- 2.47. Կոստանեանց Կ., Տ. Ներսես Ե Աշտարակեցի՝ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ալեքսանդրապոլ, 1909:
- 2.48. Կորկոտյան Ջ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Եր., 1932:
- 2.49. Կրպե, Կարս քաղաքը, Մոսկվա, 1893:
- 2.50. Կուրտիկյան Ստ., Եր., Եր., 1960:
- 2.51. Հակոբյան Թ., Ամիի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև 1045թ.), հ. Ա, Եր., 1980:
- 2.52. Հակոբյան Թ., Ամիի պատմություն (1045թ. մինչև անկումն ու ամայացումը), հ. Բ, Եր., 1982:
- 2.53. Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500-1800), Եր., 1971:
- 2.54. Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1801-1879), Եր., 1959:
- 2.55. Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, հրատ. 2, Եր., 1968:

- 2.56. Հայ ժողովրդի պատմություն, ակադ. հրատ., հ. Գ-Դ-Ե, Եր., 1972- 1976:
- 2.57. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, կազմեցին՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, հ. 1-5, Եր., 1986-2001:
- 2.58. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Եր., 1972:
- 2.59. Հայքյան Ա., Հայաստանի ռուս վերաբնակները 1830-1920թթ., Եր., 1989:
- 2.60. Հայրապետյան Ա., Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը XIX դարի առաջին կեսին, ՀՀ ԳԱԱ ԵՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», հ. 4, Գյումրի, 2001:
- 2.61. Հարությունյան Վ., Գյումրին և գյումրեցիները, Գյումրի, 1998:
- 2.62. Հարությունյան Վ., Գյումրին, նրա մարդիկ, սովորույթները, Գյումրի, 1996:
- 2.63. Հովհաննիսյան Կ., Արևելյան Հայաստանի ազատագրական շարժման պատմությունից, Եր., 1981:
- 2.64. Ղազարյան Գր., Հայաստանն և հայերն ըստ Քսենոֆոնի, Թիֆլիս, 1908:
- 2.65. Կոմեան Արսեն, Համառոտ պատմություն Ալեքսանդրապոլի Հայոց Հոգևոր Վիճակային դպրոցի (1840-1912), Ալեքսանդրապոլ, 1912:
- 2.66. Կոմեան Արսեն, Նախագիծ Հայաստանեայց եկեղեցու սահմանադրութեան, Ալեքսանդրապոլ, 1908:
- 2.67. Մաթևոսյան Ս., Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Եր., 1985:
- 2.68. Մանանդյան Հ., Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պոբլեմների մասին, Եր., 1944:
- 2.69. Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Եր., 1977:
- 2.70. Մանուկյան Ե., Հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործընթացն Արևելյան Հայաստանում XIX դարի 20-ական թվականների վերջերին-30-ական թվականների սկզբներին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 1991:
- 2.71. Մելքոնյան Ա., Երզրում, Երզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, «Պատմա-ժողովրդագրական ուսումնասիրություն», Եր., 1994:
- 2.72. Մելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003:
- 2.73. Մինաս Վարդապետ Համդեցոց, Ազգաբանութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1870:
- 2.74. Մուրադյան Մ., Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին XIX դարի ռուսական պատմագիտական և հասարակական մտքի գնահատմամբ, Եր., 1985:
- 2.75. Մուրադյան Հ., Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 2001:
- 2.76. Նաջարյան Հ., XVII դարի սկզբի թուրք-իրանական պատերազմը և հայերի տարեգրությունը, Եր., 1959:
- 2.77. Նաջարյան Հ., 1639 թվականի թուրք-իրանական հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը, Եր., 1969:
- 2.78. Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ., Եր., 1955:
- 2.79. Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, Եր., 1982:
- 2.80. «Նկարագիր գաղթականութեան հայոց ի Պարսկաստան ի Ռուսաստան», Մոսկվա, 1832:

- 2.81. Պարսամյան Վ., Առաջին ժանդարմական գործն Ալեքսանդրապոլում, Եր., 1936:
- 2.82. Պարսամյան Վ., Գյուղացիական հուզումները, Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայում 1838թ.-ին, «Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ», պր. 3, հ. 62, Եր., 1958:
- 2.83. Պարսամյան Վ., Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1947:
- 2.84. Պարսամյան Վ., Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից, Եր., 1958:
- 2.85. Պարսամյան Վ., Հայ ժողովրդի պատմություն 1830-1850 թթ., Եր., 1956:
- 2.86. Պարսամյան Վ., Յարիզնի գաղութային քաղաքականությունը Հայաստանում, Եր., 1940:
- 2.87. Պերպերեան Ա., Պատմություն հայոց, Կ. Պոլիս, 1871:
- 2.88. Պողոսյան Ա., Ռուս-հայ բարեկամության պատմությունից, Եր., 1974:
- 2.89. Ջալալեան Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տըփ-խիս, 1842:
- 2.90. Ջալալեան Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տըփ-խիս, 1858:
- 2.91. Ռշտունի Վ., Հայաստանի XIX դարի գյուղացիական շարժումների մասին, Եր., 1945:
- 2.92. Ռշտունի Վ., Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության, մաս Ա (1828-1870թթ.), Եր., 1960:
- 2.93. Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. Բ, Եր., 1941:
- 2.94. Սարգսյան Հ., Ալեքսանդրապոլի գավառի էթնոաշխարհագրական բնութագիրը XIX դարի վերջերին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ «Գիտական աշխատություններ», հ. 1, Գյումրի, 1998:
- 2.95. Սարգսյան Ն., Տեղագրությունը ի Փոքր եվ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար, 1864:
- 2.96. Սեդրոսյան Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեռնականացիների կենցաղում, Ատեն. պատ. գիտ. քեկ., Եր., 1969:
- 2.97. Սեդրոսյան Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեռնականացիների կենցաղում, «Հայ ազգագրություն և բանախոսություն», հ. 6, Եր., 1974:
- 2.98. Վազմեր Մ., Ճանապարհորդություն ի Հայաստան, Վիեննա, 1851:
- 2.99. Վիրաբյան Ս., Շորագյալի սուլթանությունը XVI դարի վերջերից մինչև XIX դարի առաջին քառորդը, «Պատմագիտական հետազոտություններ», Վանաձոր, 2001:
- 2.100. Քաջունի Մ., Աշխարհագրություն Հին և Նոր Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1857:

բ) Ռուսերեն

- 2.101. Աვაգյան Լ., Четвертичные ископаемые млекопитающие Армении, Եր., 1953.

- 2.102. Акопян Т., Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов, 1801-1917гг., Եր., 1978.
- 2.103. Арутюнян Н., Биайнили (Урарту), Военно-политическая история и вопросы топонимики, Եր., 1970.
- 2.104. Арутюнян Н., Земледелие и скотоводство Урарту, Եր., 1964.
- 2.105. Арутюнян Н., Топонимика Урарту, Եր., 1985.
- 2.106. Балаян Б., Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединение Восточной Армении к России, Եր., 1988.
- 2.107. Балаян Б., Международные отношения Ирана в 1813-1838гг., автореф. канд. дис., Եր., 1963.
- 2.108. Братская помощь пострадавшим в Турции Армянам, М., 1898.
- 2.109. Бороздин К., Переселенцы в Закавказье, СПб., 1891.
- 2.110. Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, М., 1823.
- 2.111. Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803г., т. 2, СПб., 1869.
- 2.112. Вейденбаум Е., Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888.
- 2.113. Взгляд на Эриванскую дорогу, Сборник газеты Кавказ, изд. О. Константинов, второе полугодие 1847 года, Тифлис, 1848.
- 2.114. Ган К., Опыт объяснения кавказских географических названий, Тифлис, 1909.
- 2.115. Генерал-лейтенант Давид Осипович Бебутов, СПб., 1867.
- 2.116. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность. По неизданным источникам составил Генерального Штаба Ген.-лейт. Щербатов, т. 3, октябрь 1827-май 1831, СПб., 1891.
- 2.117. Глинка С., Описание переселения армян аддербиджанских в пределах России, М., 1831.
- 2.118. Грибоедов А., Полное собрание сочинений, т.3, СПб., 1917.
- 2.119. Договоры России с Востоком, политические и торго вые, составил и издал Т. Юзефович, СПб., 1869.
- 2.120. Дубровин Н., Георгий XII, последний царь Грузии и присоединение ее к России, СПб., 1867.
- 2.121. Дубровин Н., Закавказье 1803-1806гг., СПб., 1866.
- 2.122. Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 2, СПб., 1885.
- 2.123. Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 3, СПб., 1886.
- 2.124. Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. 4, СПб., 1886.
- 2.125. Дяконов И., Ассиро-авелонские источники по истории Урарту, (АВИИУ) N 65 (ВДИ), М., 1951, N 3.
- 2.126. Егизаров С., Исследования по истории учреждения в Закавказьи, ч. 2, Городские чехи, Казань, 1891.
- 2.127. Ерищев А., История холерных эпидемии в Закавказьи, Тифлис, 1872.
- 2.128. Ерищев А., Нерсес V и Воронцовы, Тифлис, 1898.
- 2.129. Ерищев А., Чума в Закавказьи, (Исторический очерк), Тифлис, 1879.

- 2.130. Зубов Платон, Картина Кавказского края принадлежащего России, и сопредельных оному земель; в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и топографическом отношениях, ч. 1, СПб., 1834.
- 2.131. Z. Z., Патриарх Нерсес V и Персидская война 1827 года, М., 1898.
- 2.132. Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича, Тифлис, 1901.
- 2.133. Иоаннисян А., Присоединение Закавказья к России и международная дипломатия в начале XIX столетия, Ер., 1958.
- 2.134. История Азербайджана, т. 1, Баку, 1958.
- 2.135. История военных действий в Азиатской Турции в 1828-1829 годах, ч. 2, Варшава, 1848.
- 2.136. История военных действий в Азиатской Турции в 1828-1829 годах, ч. 2, СПб., 1836.
- 2.137. Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1, С. Эзов, Тифлис, 1907.
- 2.138. Кавказский путевой дневник Кн. В. Мещерского, СПб., 1878.
- 2.139. Капанцян Гр., Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Научные труды, т. XIV, Ер., 1940.
- 2.140. Капанцян Гр., Хайаса-калыбель армян, Ер., 1947.
- 2.141. Ковалевский П., Завоевание Кавказа Россией, СПб., 1887.
- 2.142. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. 1, М.-Л., 1936.
- 2.143. К Столетию присоединения Грузии к России. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 12, Тифлис, 1901.
- 2.144. Линч Х.Ф. Б., Армения. Путевые очерки, этюды, Тифлис, 1910.
- 2.145. Магакян А., Растительность Армянской ССР, М., 1941.
- 2.146. Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи. Изд. АН. СССР, М., 1960.
- 2.147. Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, М., 1970.
- 2.148. Муравьев А., Грузия и Армения, ч. 2, СПб., 1848.
- 2.149. Мкртумян Ю., Формы скотоводства в Восточной Армении (вторая половина XIX-начало XX в.), Հայ ազգագրությունը և բնական պատմություն, հ. 6, Եր., 1974.
- 2.150. Надеждин П., Кавказский край, природа и люди, Тула, 1901.
- 2.151. Нефедьев Н., Взгляд на Армянскую область, из путевых записок Н. Нефедьева, СПб., 1839.
- 2.152. Петров А., Война России с Турцией 1806-1812 гг., т. 3, СПб., 1885.
- 2.153. Пиотровский Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959;
- 2.154. Погосян М., Карсская область в составе России, Ер., 1983.
- 2.155. Подесаул Ив., Позаровский, Материалы для военного обозрения Эриванской губернии, ч. 1, вып. 1, Тифлис, 1890.
- 2.156. Потто В., Геройская защита Баязета, изд. 2, СПб., 1879.
- 2.157. Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 1, СПб., 1885.
- 2.158. Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 2, СПб., 1885.

- 2.159. Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 3, СПб., 1886.
- 2.160. Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 3, выпуск 4, СПб., 1887.
- 2.161. Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 4, Тифлис, 1887.
- 2.162. Потто В., Осада и штурм Карса, изд. II, СПб., 1903.
- 2.163. Потто В., Памяти старых кавказцев, Тифлис, 1897.
- 2.164. Потто В., Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1902.
- 2.165. Потто В., Покорение Эривани, изд. 2, СПб., 1903;
- 2.166. Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг., Тифлис, 1902.
- 2.167. Пушкин А., Путешествие в Арарум во время похода 1829 года, Полн. собр. соч., изд. 4, т. 4, Ленинград, 1978.
- 2.168. Розен Д., История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году, ч. 1, От истребления яничар до смерти Махмеда II, СПб., 1872.
- 2.169. Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX-начале XX в., Ер., 2002.
- 2.170. Сборник газеты Кавказ, изд. О. И. Константиновым, первое полугодие, Тифлис, 1847.
- 2.171. Тунян В., Восточная Армения в составе России, Ер., 1989.
- 2.172. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 1, под редакцией В. Потто, Тифлис, 1901.
- 2.173. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 4, ч. 1, под редакцией генерал-майора В. Потто, Тифлис, 1906.
- 2.174. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. 4, ч. 2, под редакцией генерал-майора В. Потто, Тифлис, 1908.
- 2.175. Фадеев А., Россия и Кавказ первой трети XIX века, М., 1960.
- 2.176. Хачатрян Т., Древняя культура Ширака, Ер., 1975.
- 2.177. Хорхорская летопись Аргишти 1-го, ЭВ 7, 1953, УКН, текст 127.
- 2.178. Хелтулишвили М., Вступление Грузии в состав Российской империи, Кутаис, 1901.
- 2.179. Хубов Е., Описание достопамятных происшествий в Армении, СПб., 1811.
- 2.180. Хачапуридзе Г., К истории Грузии XIX в., Тбилиси, 1950.
- 2.181. Халпахчян О., Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре, Ер., 1957.
- 2.182. Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918.
- 2.183. Шеремет В., Турция и Адрианопольский мир 1829 г., М., 1975.
- 2.184. Шопен И., Исторический Памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852.
- 2.185. Эзов Г., Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898.
- 2.186. Эзов Г., Начало отношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, Тифлис, 1901.
- 2.187. Эсафье С., Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1, Тифлис, 1907.

2.188. Яралов Ю., Города Армении, М., 1950.

գ) Օտար լեզուներով

- 2.189. Olearus Adam, Les Voyages en Moscovie, Tartarie et Perse, Amsterdam, 1727.
2.190. Smith E. Researches of the rev. E. Smith and rev. H. G. O. Dwight in Armenia including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, v. 1, Boston, 1833.

3. Պարբերական մամուլ ա) Հայերեն ամսագրեր

- 3.1. Աղբյուր, Թիֆլիս, 1896:
3.2. Աշխատություններ Հայաստանի պատմության Պետական թանգարանի, Եր., 1975:
3.3. Արարատ, Էջմիածին (Վաղարշապատ), 1870, 1871, 1904:
3.4. Արձագանք, Թիֆլիս, 1899:
3.5. Արևելեան մամուլ, Ջմիտնիա, 1898, 1899:
3.6. Բանբեր Երևանի համալսարանի, Եր., 1973:
3.7. Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 1981, 1988:
3.8. Գիտություն և տեխնիկա, Եր., 1983:
3.9. Իրան-Նամե, Եր., 1998:
3.10. Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 1972, 1973:
3.11. Լուսն, Թիֆլիս, 1903:
3.12. Կռունկ Հայոց աշխարհի, Թիֆլիս, 1862:
3.13. Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1905, 1924:
3.14. Մուրճ, Թիֆլիս, 1893, 1894, 1901:
3.15. Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. համապետական գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1994, 1996, 1998, 2000:
3.16. Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1959, 1962, 1968, 1974, 1976, 1977, 1978:
3.17. Տեղեկագիր ՀՍՄՀ ԳԱ (հաս. գիտություն), Եր., 1960:
3.18. Փորձ, Տիֆլիս, 1876, 1879, 1880:

բ) Հայերեն թերթեր

- 3.19. Ախուրեան, Ալեքսանդրապոլ, 1907:
3.20. Բանվոր, Լենինական, 1978, 1979:
3.21. Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, 1874:

գ) Ռուսերեն ամսագրեր

- 3.22. Закавказский Вестник, Тифлис, 1853.
3.23. Кавказский Альманах, Тифлис, 1903.
3.24. Кавказский сборник, Тифлис, 1900, 1901, 1902, 1903, 1910.
3.25. Кавказский календарь, Тифлис, 1849, 1850, 1851, 1853, 1854, 1865, 1867, 1884.
3.26. Отечественные записки, СПб., 1845.
3.27. Русский архив, М., 1890.
3.28. Русская старина, СПб., 1884, 1900.
3.29. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа: (СМО-МПК), Тифлис, 1881, 1884.

դ) Ռուսերեն թերթեր

3.30. Кавказ, Тифлис, 1854.

4. Հոդվածներ

ա) Հայերեն

- 4.1. Աղանեանց Բ.Գ., Կարնո գաղթը, Արձագանք, Թիֆլիս, 1899, N 11:
4.2. Ավետիսյան Խ., Զաղաքների զարգացումը Սովետական Հայաստանի ներկա տարածքում 1828-1914թթ., Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1978, N 3:
4.3. Ատրպետ, Ալեքսանդրապոլի ապագան, Ախուրեան, Ալեքսանդրապոլ, 1907, 30 հունվարի, N 3:
4.4. Գեղամեանց Յ., Ախալցխայից մինչև Անի, Փորձ, Տիֆլիս, 1880, ապրիլ, N 4:
4.5. Գեղամյանց Ե., Կարապետ արքեպիսկոպոս, Փորձ, Տիֆլիս, 1876, N 1:
4.6. Գրիգորյան Ջ., Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման նշանակությունը հայ ժողովրդի ազգահավաքման և զոյատևման համար, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1978, N 3:
4.7. Դավոյան Մ., Մեր քաղաքի անցյալից, Բանվոր, Լենինական, 1978, 11 մարտի N 59:
4.8. Դարբինյան Մ., Արևմտահայերի 1829-1830 թթ.-ի գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1974, N 2:
4.9. Դարբինյան Մ., Գյումրին Ալեքսանդրապոլ վերանվանելու մասին, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 1981, N 2:
4.10. Դարբինյան Մ., Էջեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի հայերի 1829-30 թթ. գաղթի պատմությունից, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Եր., 1973, N 2:
4.11. Դարբինյան Մ., Պարսկահայերի գաղթը և նրանց բնակեցումը (1828-1829 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 1973, N 8:
4.11. Երեմյան Ս., Կիմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքը և Ուրարտուի ու Ատրեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1968, N 2:
4.12. Թովչեան Ե., Ալեքսանդրապոլի գաղառ, Աղբյուր, Թիֆլիս, 1896, 14-րդ տարի, N 7:
4.13. Խօջայեանց Հ., Գյումրի, Արարատ, Էջմիածին, 1871, թիւ Թ:
4.14. Կոզեան Ս., Կամսարականներու ծագումը, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1924, թիւ 3-4:
4.15. Կարագյոզյան Հ., Կումայրիի ըստ սեպագիր և այլ աղբյուրների, ԵՊՄՀ Հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1996:
4.16. Կարապետյան Մ., Եփրեմ Մեթը արևմտահայության 1829-1830 թթ. գաղթի մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1974, N 2:
4.17. Հմայակյան Ս., Շիրակը Լուշա-Կատարգա-Վիտերուխի դաշնության կազմում, ԵՊՄՀ Հանրապետական առաջին գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1994:
4.18. Հմայակյան Ս., Էրիախեն աստվածապետություն, ԵՊՄՀ Հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1996:

- 4.19. Յովհան քահանայ Ոսկերչեան, Յաղագս տարագիր լինելոց ժողովրդոցն Արարատեան Վաղարշապատու, և մասնատր գեղորէիցն հայոց նոյնոյ աշխարհին, Կոռունկ Հայոց աշխարհի, Թիֆլիս, 1862, ապրիլ:
- 4.20. Հովհաննիսյան Կ., Պարսկահայերի գաղթը և Ներսես Աշտարակեցի, Աշխատություններ Հայաստանի պատմության Պետական թանգարանի, Եր., 1975, N 4:
- 4.21. Հիւրշման Հ., Հայոց տեղւոյ անունները, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1905, թիւ 12:
- 4.22. Հովհաննիսյան Զ., Նահապետյան Ռ., Վիճակագրական տեղեկություններ Լոռու գավառակի վերաբերյալ (1851-1914), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 1988, N 2:
- 4.23. Հարությունյան Վ., Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ XIX դարում, Բանվոր, Լենինական, 1978, 14 դեկտեմբերի, N 297:
- 4.24. Մաթևոսյան Ա., «Ի մեծ գեաղաքաղաքէն Կումիլոյ», Բանվոր, Լենինական, 1979, 10 հոկտեմբերի, N 237:
- 4.25. Մաթևոսյան Ս., Լենինականի հատակագծումը և կառուցապատումը XVIII-XIX դդ., Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 1972, N 10:
- 4.26. Մատինեանց Կ., Ալեքսանդրապոլի վաճառականները, Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1874, 2 փետրուարի, թիւ 5:
- 4.27. Մելքոնյան Ա., Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Ջավախքում և Ախալ-ցխայի գավառում 19-րդ դարի առաջին քառորդին, Իրան-Նամե, Եր., 1998, N 1-2-3:
- 4.28. Մխիթարեանց Ա., Ալեքսանդրապոլ, Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, N 15:
- 4.29. Մրիեղեան Ա., Մեծ Դարաքիլիսայի ներկայ վիճակը, Մուրճ, Թիֆլիս, 1893, հոկտեմբեր, N 10,:
- 4.30. Նիկողոսյան Ն., Շիրակի գյուղական կյանքից, Արարատ, Էջմիածին, 1904, թիւ Է-Ը:
- 4.31. Նիկողոսյան Ն., Վիճակագրական տեղեկություններ Ալեքսանդրապոլի գավառի հայ-լուսավորչականների մասին, Մուրճ, Թիֆլիս, 1901, օգոստոս, N 8:
- 4.32. Նորյան Մուշեղ, Աբովյանը և Գյումրին, Բանվոր, Լենինական, 1978, 15 մայիս, N 62:
- 4.33. Նորյան Մուշեղ, Ականատեսի վկայություն-Գյումրին քաղաք 1817թ.-ին, Բանվոր, Լենինական, 1978, 28 դեկտեմբերի, N 303:
- 4.34. Շահեն, Փողոցներ չունենք, Ախուրեան, Ալեքսանդրապոլ, 1907, 16 փետրուար, թիւ 8:
- 4.35. Պետրոսյան Ս. Կումայրի-Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ-Լենինական, Գիտություն և Տեխնիկա, Եր., 1983, N 4:
- 4.36. Պետրոսյան Ս., IRDANIU(NI) բնակավայրի տեղադրության և անվան ստուգաբանության շուրջ, ԾՊՄԺ Հանրապետական երրորդ գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 1998:
- 4.37. Ջահուկյան Գ., Կիներները և կիներների պրոբլեմը արդի գիտության մեջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1977, N4:
- 4.38. Մելքոնյան Կ., Գյուղատնտեսական զբաղմունքները Ալեքսանդրապոլ-Լենինականի կենցաղում, ԾՊՄԺ Հանրապետական չորրորդ գիտաժողովի թեզիսներ, Գյումրի, 2000:

- 4.39. Վանցյան Գ., Պատմական ակնարկ բոշաների անցյալից, Մուրճ, Թիֆլիս, 1894, N 7-8:
- 4.40. Տեղագրություն Շիրակայ, աշխատասիրեալ ի Պոդոս վարդապետ Պետրոսեան, Արարատ, Էջմիածին, 1870, 3-րդ տարի, թիւ Ա, էջ 20-25, թիւ Բ, էջ 54-58, թիւ Գ, 100-105, թիւ Ե, էջ 181-185, թիւ Զ, էջ 238-245, թիւ Է, էջ 273-283, թիւ Ը, էջ 347-351:
- 4.41. Տեղագրական պատասխիկներ. Արևելեան մասն Շիրակայ, Արևելեան մամուլ, Չմիտնիա, 1898, 28-րդ տարի, թիւ 15, 1 օգոստոսի, թիւ 16, 15 օգոստոսի, թիւ 17, 1 սեպտեմբերի, թիւ 18, 15 սեպտեմբերի, թիւ 19, 1 հոկտեմբերի, թիւ 22, 15 նոյեմբերի, թիւ 23, 1 դեկտեմբերի, թիւ 24, 15 դեկտեմբերի:
- 4.42. Տեղագրական պատասխիկներ. Արևելեան մասն Շիրակայ, Արևելյան մամուլ, Չմիտնիա, 1899, 29-րդ տարի, թիւ 3, 1 փետրուարի, թիւ 5, 1 մարտի, թիւ 6, 15 մարտի:
- 4.43. Տեր-Դաթեանց Գ., Ալեքսանդրապոլ, Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, 24 փետրվարի, N 7,:
- 4.44. Տեր-Դաթեանց Գ., Ալեքսանդրապոլ, Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, 24 մարտի, թիվ 11:
- 4.45. Փափագյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում, Տեղեկագիր, ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտութ.), Եր., 1960, N 7-8:
- 4.46. Քաջբերունի, Հիշողություններ, Լուսն, Թիֆլիս, 1903, N 3, մայիս-հունիս:
- 4.47. Քաջբերունի, Ալեքսանդրապոլից դեպի Կարին, Փորձ, Տիֆլիս, 1879, N 5, մայիս:
- 4.48. Քաջբերունի, Դարաքիլիսա, Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, 27 հունվարի, N 3:

բ) Ռուսերեն

- 4.49. Александрополь, Кавказский календарь на 1866 год, отд. III, Тифлис, 1865.
- 4.50. Александрополь, Кавказский календарь на 1868 год, отд. III, Тифлис, 1867.
- 4.51. Александропольский уезд, Кавказский календарь на 1899 год, отд. III, Т., 1898.
- 4.52. Армяно-Григорянские церкви Александропольского уезда, Кавказский календарь на 1854 год, отд. III, Тифлис, 1853.
- 4.53. Армяно-католические церкви в Закавказье и число их прихожан, Кавказский календарь на 1885 год, Тифлис, 1884.
- 4.54. Берже А., Император Николай на Кавказе в 1837г., Русская старина, т. 8, СПб., 1884.
- 4.55. В городе Александрополе, Кавказский календарь на 1855 год, Тифлис, 1854.
- 4.56. Генерал-лейтенант Б. О. Бебутов, Кавказ, Тифлис, 1854, N7, 23 января.
- 4.57. Город Александрополь, Кавказский календарь на 1851 год, отд. III, Тифлис, 1850.
- 4.58. Дневник офицера, состоящего в отряде, действующем на кавказско-турецкой границе. Отырвок 1, Лагерь под Александрополем., Кавказ, Тифлис, 1854, 16 июня, N 46.
- 4.59. Дюлорье, Армяне в 1854 году, Кавказ, Тифлис, 1854, 20 октября, N 22.
- 4.60. Зелинский С., Город Эриван, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. 1, отд. 1, Тифлис, 1881.
- 4.61. Из записок М. А. Корфа, Русская старина, т. 101, СПб., 1900.

- 4.62. Князь Воронцов и А. П. Ермолов, Их переписка о Кавказе, Русский архив, 1890, кн. 1.
- 4.63. Константинов О., Александрополь, Кавказский календарь на 1850 год, III, Тифлис, 1849.
- 4.64. Коцебу М., Описание вторжения персиян в Грузию в 1826г., Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901.
- 4.65. Линстром Н., Кавказский Альманах на 1904 гад, Тифлис, 1903.
- 4.66. Нерсисян М., О крестьянских волнениях в Шираке в 1837-1838 годах, Историко-филологический журнал, Ер., 1962, N 1.
- 4.67. Орловски К., Эривань, Кавказский календарь на 1852 год, отд. III, Тифлис, 1851.
- 4.68. Patriae Fillius, Физиономия и нравы Александрополя, Кавказ, Тифлис, 1854, 12 июня, N 45.
- 4.69. Переваленко В., Поездка в Александрополь, Закавказский Вестник, Тифлис, 1853, 22 января, ном. 4.
- 4.70. Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826- 1828гг., 1825-й год, Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис, 1900.
- 4.71. Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901.
- 4.72. Потто В., Материалы по истории персидской войны 1826-1828гг., Кавказский сборник, т. XXIII, Тифлис, 1902.
- 4.73. Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., Кавказский сборник, т. XXIV, Тифлис, 1903.
- 4.74. Потто В., Материалы к истории персидской войны 1826-1828гг., Кавказский сборник, т. XXX, Тифлис, 1910.
- 4.75. Рудевич, Статистические очерки некоторых городов Кавказа и Закавказского края, Кавказский календарь на 1852 год, отд. III, Тифлис, 1851.
- 4.76. Семенов Л., К вопросу о значении Туркменчайского договора для истории Армении, Историко-филологический журнал, Ер., 1959, N 4.
- 4.77. Спасский-Автономов К., Второе посещение Арарата, Отечественные записки, т. 38, ном. 1-2, СПб., 1845.
- 4.78. Тавакалян Н., Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России, Историко-филологический журнал, Ер., 1976, N 3.
- 4.79. Шульгин К., Взятие Эривани, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), выпуск 4, отд. 2, Тифлис, 1884.

Արևելյան Շիրակի (Շորագյալի գավառի) բնակավայրերի հին և նոր անունները

Ցանկը կազմվել է «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան»-ի (կազմողներ՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բաբստեյան, հ. 1-5, Երևան, 1986-2001) և «Հայկական ՍՍՀ վարչատերիտորիալ բաժանումը» (առ 1-ը հունվարի 1976 թ., 5-րդ հրատ, Երևան, 1976) ժող. տվյալների հիման վրա:

Հին անունը	Նոր անունը	Հին անունը	Նոր անունը
1. Ճգխար	Յողամարգ	45. Դահարի	Գետք
2. Փոքր Բեթի	Փոքր Բեթի	46. Չիրալի	Զույգադրյուր
3. Մեծ Բեթի	Մեծ Բեթի	47. Շիշբափա	Սեպասար
4. Ղալդուլի Դուգբենդ	Բարոժ	48. Ղըլղոչ	Ղուկասյան
5. Եսաուլ	Հովունի	49. Թաքնալի	Գոգհովիտ
6. Թաթական Գյոգաղարա	Գեղաղիր	50. Բանդևան	Փոքր Բանդևան
7. Փոքր Զյափանակ	Հովիտ	51. Թոփաղի	Հացիկ
8. Հաջինազար ղուլի	Կամո	52. Օրթաքիլիսա	Մայիսյան
9. Փոքր Ղարաքիլիսա	Ազատան	53. Մեծ Ղանլիջա	Մարմաշեն
10. Թափաղուլակ	Արևիկ	54. Իմիրխանի	Սարատակ
11. Ղազանչի	Մեղրաշեն	55. Արմուքի	Տուֆաշեն
12. Թավշանդըշլաղ	Շիրակավան	56. Սվանվերդի	Լուսադրյուր
13. Բազարխանա	Չիքհանքով	57. Ախղուլի	Բերքառատ
14. Բեշիշքենդ	Գեղարոտ	58. Մեծ Արղիվալի	Մեծ Մանթաշ
15. Մանջուխի	Ծիլքար	59. Փամպ	—
16. Մասուղի	Լանջիկ	60. Չոռլի	Լեռնագյուղ
17. Արդուլահման	—	61. Դեղաչ	—
18. Ղըլղուլա	—	62. Մահմուդջուղ	Պեմգաշեն
19. Փոքր Ղըրխ	—	63. Շիրվաջուղ	Լեռնակերտ
20. Սաբունջի	—	64. Աղքիլիսա	Կրաշեն
21. Արղիվալի 3-րդ	Լեռնուտ	65. Իլխիարի	Այգաբաց
22. Ղազարապատ	Իսահակյան	66. Նորաշեն	Նորաշեն
23. Սարիար	Սարիար	67. Հայկական Գյոգաղարա	Գեղաձոր
24. Փոքր Բեքանդ	Փոքր Պարնի	68. Դուգբենդ	Ախուրյան
25. Ղասմալի	Գետափի	69. Սարիբաշ	Հայկասար
26. Զյաֆթաուլի	Փանիկ	70. Թալիբլի	Լուսակերտ
27. Չրալիլի	Ջրառատ	71. Բելալի	Նորաբեր

28. Ղուլիջան	Սպանդարյան	72. Դարբանդ	Կարմրաքար
29. Ղուղաթ	Գեղանիստ	73. Գյուլջի յոլ	Թորոսգյուղ
30. Փոքր Ղանլիջա	Վահրամաբերդ	74. Սոնգունլի	Հայրենյաց
31. Եզանլար	Արևատ	75. Ղոթնիդշլաղ	Հովտաշեն
32. Աղին	Անի	76. Ճլովխանլի	Բենիամին
33. Մեծ Բյափանակ	Մուսայելյան	77. Կապս	Կապս
34. Դիրաքլար	Կառնուտ	78. Իլիդարաքիլիսա	Իլի
35. Ջաջուտ	Ջաջուտ	79. Ղափիլի	Գուսանագյուղ
36. Բողոդղան	Սարակապ	80. Բաշգյուղ	Սարալանջ
37. Արթիկ	Արթիկ	81. Ղիչաղ	Հառիճ
38. Բողազքեսան	Չորակապ	82. Թմարտաշ	Վարդաքար
39. Սոգութլի	Սառնաղբյուր	83. Մեջիտլի	Նոր Կյանք
40. Ջելար կեչուտ	Ջրածոր	84. Ղզըքիլիսա	Կարմրավան
41. Փալութլի	Արփենի	85. Փոքր Դուզքենդ	Դուզքենդ
42. Բայանդուր	Բայանդուր	86. Ղըրխդագիրման	Հնաբերդ
43. Մոլլա գյուկչա	Սարալիկ	87. Ղոնախդոն	Շիրակ
44. Հոռոմ	Հոռոմ	88. Փոքր Արղիսվալի	Փոքր Մանթաշ
		89. Ալլահքիլիսա	Բայթար

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան.....3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Արևելյան Շիրակի վարչաքաղաքական իրավիճակը մինչև XIX դարի առաջին երեսնամյակը.....19

Ա) Պատմաշխարհագրական ակնարկ.....19

Բ) Արևելյան Շիրակը Երևանի խանության կազմում.....28

Գ) Արևելյան Շիրակը (Շորագյալի գավառը) ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական հակամարտությունների թատերաբեմ.....35

Դ) Շորագյալի գավառի միացումը Ռուսական կայսրությանը, վարչատարածքային սահմաններն ըստ Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրերի և ժողովրդագրական իրավիճակը գավառում.....47

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Արևելյան Շիրակը XIX դարի 30-40-ական թվականներին.....63

Ա) Շորագյալի գավառի վարչատարածքային կառուցվածքը XIX դարի առաջին երեսնամյակին.....63

Բ) Պարսկահպատակ հայերի և արևմտահայերի գաղթը Արևելյան Շիրակ 1828-1831 թվականներին.....68

Գ) Գաղթականության տեղաբաշխումն Արևելյան Շիրակում....85

Դ) Ժողովրդագրական իրավիճակը գավառում ներգաղթից հետո113

ԳԼՈՒԽ ԵՐԴՈՐԴ

Ալեքսանդրապոլի գավառը Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանումների համակարգում.....130

Ա) Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմավորումն ու վարչատարածքային սահմանները XIX դարի 30-40-ական թթ.....130

Բ) Գավառի էթնոժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերը 1830-1850 թթ.....143

Գ) Ալեքսանդրապոլը գավառական կենտրոն.....167

Վերջաբան.....181

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ.....184

Արևելյան Շիրակի (Շորագյալի գավառի) բնակավայրերի հին և նոր անունները.....199

Հայրապետյան Արմեն Սերգոյի
պատմ. գիտ. քեկնածու
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՇԻՐԱԿԸ
XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ
(պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)

Айрапетян Армен Сергеевич
кандидат исторических наук
**ВОСТОЧНЫЙ ШИРАК В ПЕРВОЙ
ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**
(историко-этнографическое исследование)
Гюмри, издательство "Дпир", 2005г.
(на армянском языке)

Գիտական խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր,
պրոֆեսոր **Աշոտ Մելքոնյան**
Հրատ. խմբագիր՝ **Հովիկ Կարապետյան**
Գեղ. և տեխ. խմբագիր՝ **Սուրեն Բարխուդարյան**
Համակարգչային էջադրող՝ **Հռիփսիմե Բարխուդարյան**
Վերստ. սրբագրիչ՝ **Սիրարփի Կարապետյան**

Ծաղիկին՝ Գյումրու քերդի «Սև դուլ» ամրոց
պատմամարտարապետական հուշարձանը

Լուսանկարը՝ Սուրեն Բարխուդարյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 25.08.2005թ.
Գրաչափ՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Տառատեսակ՝ Grgee Nor: 12,75 պայմ. տպ. մամուլ,
10,88 հրատ. մամուլ: Տպաքանակ՝ 150:

«Դպիր գրատուն» ՍՊԸ, Գյումրի, Անի թաղ., 7-րդ փ. 5/34:
Հեռ./Тел. 2-17-89, 4-13-49:

ООО "Дпир гратун", Гюмри, кв.Ани, ул. 7, 5/34.

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» ՍՊԸ, Երևան, Թումանյան 12/3: